

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ ПСИХОЛОГІЇ, ІСТОРІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
ХЕРСОНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія:
ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ
Випуск 1

Херсон-2013

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор:

Блинова Олена Євгенівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри загальної та соціальної психології Херсонського державного університету

Заступники головного редактора:

Дмитренко Тамара Олександрівна – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри соціальної роботи та соціальної педагогіки Херсонського державного університету

Відповідальний секретар:

Тавроецька Наталія Іванівна – кандидат психологічних наук, доцент, завідувач кафедри практичної психології Херсонського державного університету

Члени редакційної колегії:

Бех Іван Дмитрович – дійсний член Національної академії педагогічних наук України, доктор психологічних наук, професор, директор Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України

Боришевський Мирослав Йосипович – член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України, доктор психологічних наук, професор, завідувач лабораторії психології особистості імені П.Р. Чамати Інституту психології імені Г.С. Костюка Національної академії педагогічних наук України

Бочелюк Віталій Йосипович – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри практичної психології Класичного приватного університету (м. Запоріжжя)

Бурлачук Леонід Фокович – дійсний член Національної академії педагогічних наук України, доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психодіагностики і клінічної психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Завацька Наталія Євгенівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри соціальної та практичної психології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля

Засєкіна Лариса Володимирівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри загальної та соціальної психології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

Кікінежді Оксана Михайлівна – доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри психології Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

Клименко Віктор Васильович – доктор психологічних наук, професор, головний науковий співробітник лабораторії вікової психофізіології Інституту психології імені Г.С. Костюка Національної академії педагогічних наук України

Коростеліна Карина Валентинівна – доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри корекційної освіти Херсонського державного університету

Кузікова Світлана Борисівна – доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри практичної психології Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка

Федяєва Валентина Леонідівна – доктор педагогічних наук, професор, проректор з наукової роботи, завідувач кафедри педагогіки і психології Херсонського державного університету

Швалб Юрій Михайлович – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри соціальної роботи Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Яцула Тетяна Володимирівна – доктор педагогічних наук, доцент, професор кафедри педагогіки і психології Херсонського державного університету

**Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради
Херсонського державного університету
(Протокол № 5 от 23.12.2013)**

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації – серія КВ № 19746-9546Р
від 15.03.2013 р. видане Державною реєстраційною службою України

ЗМІСТ

СЕКЦІЯ 1

ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

Бабатіна С.І. АНАЛІЗ НАУКОВИХ ПІДХОДІВ ДОСЛІДЖЕННЯ КАТЕГОРІЇ ЧАСУ: ФІЛОСОФСЬКО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ.....	7
Волошина В.О. АСОЦІАТИВНА ІНТЕРФЕРЕНЦІЯ У КОНТЕКСТІ КЛАСИЧНОЇ ТЕОРІЇ АВС.....	11
Головкова Н.О. ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПІЗНАВАЛЬНИХ ПОЧУТТІВ ОСОБИСТОСТІ.....	14
Гусейнова Н.О. САМОТНІСТЬ ЯК СУБ'ЄКТИВНЕ ПЕРЕЖИВАННЯ.....	17
Савченко О.В. МЕТОД СУБ'ЄКТИВНОГО ШКАЛУВАННЯ: ВИЗНАЧЕННЯ КРИТЕРІЇВ ОЦІНЮВАННЯ.....	20
Чхайдзе А.О. ДУХОВНІ ЦІННОСТІ ОСОБИСТОСТІ ЯК ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ МОТИВАЦІЇ ВСТУПУ У ШЛЮБ.....	24

СЕКЦІЯ 2

ПЕДАГОГІЧНА ТА ВІКОВА ПСИХОЛОГІЯ

Александрова О.Г., Ковальська Г.О., Діденко Г.О. ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ РОБОТИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ СЛУЖБИ ВИЩОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ.....	28
Афлятунова Н.А. СОТРУДНИЧЕСТВО КАК АКТУАЛЬНАЯ ПРОБЛЕМА ПСИХОЛОГИИ.....	31
Білоущенко В.В., Чарнецька Р.Т. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ІНТЕРНЕТ-ЗАЛЕЖНОСТІ В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ.....	33
Карсканова С.В. ПСИХОЛОГІЧНЕ СУПРОВОДЖЕННЯ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ОБДАРОВАНОСТІ ЯК «МАЛЕНЬКОГО ПАРОСТОЧКА».....	36
Кікінежді О.М. ПСИХОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ СТАНОВЛЕННЯ ГЕНДЕРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ОСОБИСТОСТІ У ПЕРІОД ДОРОСЛІШАННЯ.....	39
Тавровецька Н.І. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ДИТЯЧО-БАТЬКІВСЬКИХ ВІДНОСИН В НЕПОВНИХ РОДИНАХ.....	44
Цілинко І.О. ОСОБЛИВОСТІ МОРАЛЬНОЇ СФЕРИ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ.....	47

СЕКЦІЯ 3

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ; ПСИХОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

Блинова О.Є. ТРУДОВА МІГРАЦІЯ З ПОГЛЯДУ СТУДЕНТІВ РІЗНИХ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ.....	51
Даукша Л.М. МЕЖЛИЧНОСТНЫЕ ОТНОШЕНИЯ И УДОВЛЕТВОРЕННОСТЬ БРАКОМ СУПРУГОВ В МОЛОДОЙ СЕМЬЕ.....	54
Крупенко О.В. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ТРЕНІНГ РОЗВИТКУ ПРОФЕСІЙНО ЗНАЧИМИХ ЯКОСТЕЙ ФЕРМЕРА: АНАЛІЗ РЕЗУЛЬТАТИВНОСТІ.....	56
Крупник І.Р. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ УЯВЛЕНЬ ПРО МАЙБУТНЄ СІМЕЙНЕ ЖИТТЯ У ДІТЕЙ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ З РОДИН ТРУДОВИХ МІГРАНТІВ.....	61
Перетяцько В.А. ВОЛОНТЕРСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КАК ПРОБЛЕМА ИССЛЕДОВАНИЯ СОЦИАЛЬНОЙ ПСИХОЛОГИИ.....	64
Самкова О.М. СОЦІАЛЬНІ СТЕРЕОТИПИ І СТЕРЕОТИПІЗАЦІЯ: АНАЛІЗ СУЧАСНИХ ТЕОРЕТИЧНИХ ПІДХОДІВ.....	67
Штуца О.В. ДОВІРА ЯК АСПЕКТ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ ОСОБИСТОСТІ.....	71

СЕКЦІЯ 4 ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ

Казібекова В.Ф. ПСИХІЧНЕ ЗДОРОВ'Я ЛЮДИНИ
ЯК ПРЕДМЕТ КОМПЛЕКСНОГО МІЖДИСЦИПЛІНАРНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ.....74

СЕКЦІЯ 5 ОРГАНІЗАЦІЙНА ПСИХОЛОГІЯ

Одінцова В.М., Діброва Л.В. ПРОФЕСІЙНА САМООЦІНКА
ЯК ЕЛЕМЕНТ СТРУКТУРИ ПРОФЕСІЙНОЇ «Я-КОНЦЕПЦІЇ».....78

Танасійчук О.М. ВПЛИВ СІМ'Ї НА ПРОФЕСІЙНЕ САМОВИЗНАЧЕННЯ
СТАРШОКЛАСНИКІВ (ГЕНДЕРНИЙ АСПЕКТ).....82

СЕКЦІЯ 6 МЕДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Шебанова В.І., Шебанова С.Г. ГРАНИЦІ ТІЛЕСНОСТІ
ЯК ПАРАМЕТРИ ПСИХОСОМАТИЧНОГО ФУНКЦІОНУВАННЯ.....85

СЕКЦІЯ 7 СПЕЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ

Власенко С.Б. ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБИСТОСТІ В ТИФЛОПСИХОЛОГІЇ
ЯК ПЕРЕДУМОВА ВИВЧЕННЯ ОБРАЗУ ФІЗИЧНОГО Я У СЛІПИХ.....89

CONTENTS

SECTION 1

GENERAL PSYCHOLOGY. PSYCHOLOGY OF PERSONALITY

Babatina S.I. ANALYSIS OF SCIENTIFIC APPROACHES OF TIME CATEGORY: PHILOSOPHICAL AND PSYCHOLOGICAL ASPECTS.....	7
Voloshyna V.O. ASSOCIATIVE INTERFERENCE THROUGH THE PRISM OF THE CLASSICAL THEORY ABC.....	11
Holovkova N.O. PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF RESEARCH OF COGNITIVE SENSES OF PERSONALITY.....	14
Huseinova N.O. LONELINESS AS A SUBJECTIVE EXPERIENCE.....	17
Savchenko O.V. SUBJECTIVE SCALING METHOD: THE SELECTION OF EVALUATION CRITERIA.....	20
Chkhaidze A.O. SPIRITUAL VALUES OF PERSONALITY AS PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF MOTIVATION MARRIAGE.....	24

SECTION 2

EDUCATIONAL AND DEVELOPMENTAL PSYCHOLOGY

Aleksandrova O.H., Kovalska H.O., Didenko H.O. FEATURES OF WORK OF PSYCHOLOGICAL SERVICES OF HIGHER EDUCATIONAL ESTABLISHMENT.....	28
Afliatunova N.A. COOPERATION AS ACTUAL PROBLEM OF PSYCHOLOGY.....	31
Bilouschenko V.V., Charnetska R.T. PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF INTERNET-BASED IN ADOLESCENCE.....	33
Karskanova S.V. PSYCHOLOGICAL MAINTENANCE OF INTELLECTUAL GIFTEDNESS AS A «LITTLE GERMS (BY V.A. SUHOMLINSKIY)».....	36
Kikinezhdhi O.M. PSYCHOLOGICAL MECHANISMS OF THE FORMATION OF GENDER IDENTITY OF THE PERSON IN THE PERIOD OF MATURATION.....	39
Tavrovetska N.I. EMPIRICAL STUDIES OF CHILD-PARENT RELATIONS IN INCOMPLETE FAMILIES.....	44
Tsilynko I.O. PARTICULAR QUALITIES OF THE MORAL SPHERE IN ADOLESCENCE.....	47

SECTION 3

SOCIAL PSYCHOLOGY; PSYCHOLOGY OF SOCIAL WORK

Blynova O.Ye. LABOUR MIGRATION IN THE ASSESSMENTS OF STUDENTS FROM DIFFERENT REGIONS OF UKRAINE.....	51
Dauksha L.M. INTERPERSONAL RELATIONSHIPS AND MARITAL SATISFACTION OF SPOUSES IN A YOUNG FAMILY.....	54
Krupenko O.V. SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL TRAINING OF PROFESSIONAL QUALITIES MEANINGFUL FARMERS: ANALYSIS OF EFFECTIVENESS.....	57
Krupnik I.R. EMPIRICAL RESEARCH OF FEATURES OF IDEAS OF FUTURE FAMILY LIFE AT CHILDREN OF TEENAGE AGE FROM FAMILIES OF LABOR MIGRANTS.....	61
Peretiatko V.A. VOLUNTEER WORK AS A PROBLEM OF SOCIAL STUDIES PSYCHOLOGY.....	64
Samkova O.M. SOCIAL STEREOTYPES: ANALYSIS OF MODERN THEORETICAL APPROACHES.....	67
Shtutsa O.V. THE TRUST AS THE ASPECT OF SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL PROSPERITY OF THE PERSON.....	71

SECTION 4**HISTORY OF PSYCHOLOGY**

Kazibekova V.F. MENTAL HEALTH AS A SUBJECT OF COMPLEX INTERDISCIPLINARY STUDIES.....	74
---	----

SECTION 5**ORGANIZATIONAL PSYCHOLOGY**

Odintsova V.M. PROFESSIONAL SELF-ESTEEM AS AN ELEMENT OF PROFESSIONAL «SELF-CONCEPT».....	78
--	----

Tanasiichuk O.M. INFLUENCE OF THE FAMILY ON THE SELF-DETERMINATION OF THE INDIVIDUAL PROFESSIONAL (GENDER ASPECT).....	82
---	----

SECTION 6**MEDICAL PSYCHOLOGY**

Shebanova V.I., Shebanova S.H. THE BOUNDARY OF PHYSICALITY AS PARAMETERS OF PSYCHOSOMATIC FUNCTIONING.....	85
---	----

SECTION 7**SPECIAL PSYCHOLOGY**

Vlasenko S.B. RESEARCH IN PERSONALITY PSYCHOLOGY AS A BLIND STUDY BACKGROUND IMAGE OF PHYSICAL I IN BLIND.....	89
---	----

СЕКЦІЯ 1 ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

УДК 159.938.3:378

АНАЛІЗ НАУКОВИХ ПІДХОДІВ ДОСЛІДЖЕННЯ КАТЕГОРІЇ ЧАСУ: ФІЛОСОФСЬКО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Бабатіна С.І., к.психол.н., доцент кафедри загальної та соціальної психології
Херсонський державний університет

У статті проаналізовано наукові підходи до дослідження категорії часу у філософсько-психологічному аспекті. Розглянуто значення категорії часу у темпоральних уявленнях особистості.

Ключові слова: філософський, психологічний підходи дослідження категорії часу, буття, темпоральність, особистість.

В статье проанализированы научные подходы к исследованию категории времени в философско-психологическом аспекте. Рассмотрено значение категории времени в темпоральных представлениях личности.

Ключевые слова: философский, психологический подходы исследования категории времени, бытие, темпоральность, личность.

Babatina S.I. ANALYSIS OF SCIENTIFIC APPROACHES OF TIME CATEGORY: PHILOSOPHICAL AND PSYCHOLOGICAL ASPECTS

The article analyzes the scientific approaches research category time in philosophical and psychological aspects. The role of time in the category of temporal representations of the individual.

Key words: philosophical, psychological approaches to the study category time being, temporality, personality.

Постановка проблеми у загальному вигляді.

Упродовж розвитку цивілізаційного процесу людству було притаманне різне розуміння часу як психологічної категорії. Категорія часу відіграє важливу роль у формуванні світоглядної позиції особистості, обумовленої культурно-історичним розвитком. Усвідомлене розуміння часу як категорії визначає спрямованість особистості у соціально-психологічному аспекті як темпоральне спрямування та визначає сенс буття особистості, адже час, перш за все, – це послідовність буття, опосередковане соціально-культурним аспектом життя. Час у його різноманітних виявах і формах є дуже важливим чинником життя кожної людини та суспільства загалом. Отже, дослідження та аналіз існуючих підходів визначеної проблеми дозволить систематизувати наукові наробки у царині психології часу, адже «навколо» нього просякнуті усі сфери життєдіяльності особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти часової організації життя були предметом досліджень багатьох відомих вчених філософів, психологів, педагогів. Темпоральність у філософсько-культурній сфері розроблялась в працях Августина, Аристотеля, П. Гайденка, О. Гуревича Е. Гуссерля, І. Канта, М. Хайдеггера та ін.; у психолого-педагогічній сфері темпоральність досліджувала як характеристику окремих процесів розвитку особистості В. Ярська; психологічний час у масштабі людського життя обґрунтували у своїх роботах Б. Ананьєв, Ш. Бюлер, Е. Головаха, П. Жане, О. Кронік, К. Левін, С. Рубінштейн тощо. В. Франкл, розмірковуючи про структуру часу, визначив її як триаду понять минуле-теперішнє-майбутнє, в якій він зазначав, що в теперішньому нічого крім нього не існує, так як минулого вже немає, а майбутнього ще немає [21].

В. Ярська відмічає головну властивість часу, що полягає в протіканні від минулого часу до майбутнього. Якби цей принцип порушився, пізнання б зупинилося. Незворотність часу є найважливішим чинником пізнання.

В. Плохих визначає час як спосіб, за допомогою якого душа відповідно до зовнішніх обставин певним

чином впливає сама на себе, надає собі певної форми і в такому оформленому вигляді, відстежуючи свій стан, деяким чином зазнає змін [14, с. 19].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Аналіз наукової літератури та практики дозволяє зробити висновок про те, що питання дослідження категорії часу всебічно розглядається вченими різних галузей науки, а саме – філософії, історії, психології, педагогіки тощо. Проте за межами поля зору вчених залишилося саме структурування наукових підходів дослідження категорії часу, модусів часу, в площині філософсько-психологічного розгляду проблеми.

Формулювання цілей статті. Метою дослідження у контексті порушеної проблеми є аналіз теоретичних джерел щодо розгляду та систематизації наукових підходів дослідження категорії часу у філософсько-темпоральному аспекті.

Виклад основного матеріалу дослідження. У понятійному апараті психології час як часова форма включена в основу устрою та функціонування психологічного знання. З'ясування дослідниками значущості для людини поняття «категорія часу» дасть можливість зробити внесок у побудову моделі її «образу світу». Тривалий період категорія часу розглядалася як форма існування буття і тому досліджувалася природними науками, передусім фізикою і філософією. Проблему часу як суб'єктивного віддзеркалення об'єктивних часових стосунків активно психологія стала вивчати у кінці XIX-початку XX ст. у зв'язку з розвитком основних психологічних теорій. Час як міра людського життя, величина саморозвитку особистості стає тією призмою, крізь яку людина бачить світ зацікавлено, проектує в ньому власні плани, цінності та інтереси, прогнози і спогади, нездійснені надії і конкретні наміри [2; 3; 8; 20].

Перша згадка категорії часу припадає на античну міфологію і зустрічається у старогрецькому епосі. Дослідження гомерівського епосу показують, що в «Одісеї» уперше згадуються категорії простору і часу. У гесіодовській «Теогонії» з'являються уявлення про два часи: один – циклічний час недоскона-

лого світу, інший – вищий час, в якому відлічуються глобальні моменти в історії світу. Свій подальший розвиток ці ще недостатньо чіткі ідеї про наявність двох часів отримали розвиток в античній натурфілософії, у філософських теоріях епохи Відродження і Нового часу. Розглядаючи еволюцію уявлень про час в ході розвитку людського мислення і пізнання природи, у філософії і фізиці виділяють дві пари взаємодоповнюючих концепцій часу. Перша пара концепцій розходиться з питанням про природу часу, про відношення категорії часу і руху. Субстанціональна концепція розглядає час як особливого роду субстанцію разом з простором, речовиною та ін. Реляційна концепція вважає час відносним (чи системою стосунків) між різними подіями. Таким чином, концепція психологічного часу особистості у своїй основі містить реляційний підхід до розуміння природи часу, оскільки інакше суб'єктивний час може бути розглянутий лише як викривлена в сприйнятті індивіда зовнішня хронологія, цілком обумовлена субстанціональним змістом часу.

Друга пара концепцій виражає різні точки зору на процеси становлення, тобто розходиться в питанні про відношення категорій часу і буття. Згідно зі статичною концепцією, події минулого, сьогодення і майбутнє існують реально і у певному сенсі одночасно, а становлення і зникнення матеріальних об'єктів – це ілюзія, що виникає у момент усвідомлення тієї або іншої зміни. Згідно з динамічною концепцією, реально існують тільки події теперішнього часу; події минулого вже реально не існують, а події майбутнього ще реально не існують [12].

В цілому слід зазначити, що жодна з досліджених вище концепцій часу не може сприйматися як абсолютно правильна, точна. Проте жодна з концепцій не може розглядатися і як повністю помилкова. У зв'язку з цим відносно співвідношень реляційної і субстанціональної концепцій часу поділяємо думку Ю. Молчанова, який стверджує: «слід допустити, що ці концепції відображають різні сторони, різні рівні підходу теоретичного мислення до опису часових стосунків» [11]. Так, якщо субстанціональна концепція достатнім чином представляє таку властивість часу, як тривалість, то за допомогою реляційної концепції цілком задовільно визначається часова послідовність.

Уявлення про час, що існували у філософській науці, включали два якісно різних етапи. Перший пов'язаний з ньютонівською теорією часу, що панувала з кінця XVII ст. до початку XX ст., другий етап пов'язаний з теорією відносності А. Ейнштейна, що розглядається як сучасна фізична теорія простору і часу. Погляди І. Ньютона на час чітко сформульовані в його основній праці «Математичні начала натуральної філософії». Час в розумінні вченого протікає сам по собі і по самій своїй суті, без жодного відношення до будь-чого зовнішнього, протікає рівномірно й інакше називається тривалістю [17]. Час, згідно з теорією дослідника, існує незалежно від людської свідомості, тобто об'єктивно. Матеріалізм І. Ньютона був метафізичним, в його розумінні час і простір незалежні один від одного і від рухомої матерії. На початку XX ст. на зміну цій концепції прийшло вчення про час і простір, виражене в теорії відносності А. Ейнштейна.

Час в період античності та середньовіччя був предметом дослідження, мислителів, вчених, філософів (Августина, Ф. Аквінського, Аристотеля, Платона, Плотіна, Ф. Суареса та ін.). Платон намагався вловити суть ідеї та слова час, пояснити його етимологічно і увів визначення етапу часу – «епоха». Аристотель пов'язував поняття часу з категорією простору, ввів поняття «вічності» як рухливого образу часу [13].

Категорію часу в період філософії Нового часу

досліджували Т. Гоббс, М. Гюйо, Р. Декарт, І. Кант, Г. Лейбніц, Дж. Локк, Б. Спіноза, Д. Юм та ін.

Засновник генетичного підходу в психології Дж. Локк вбачає формування уявлення про час не в тривалості, а в послідовності, котру людина отримує із чуттєвого пізнання. Дж. Локк погоджувався з поглядами Августина, що життя стає головним джерелом ідеї часу. Августин розглядав життя душі з точки зору теології, Дж. Локк вивчав її як психолог.

Слідом за Дж. Локком І. Кант розглядає час як форму внутрішнього почуття. В історії філософії з ім'ям І. Канта пов'язана концепція трансцендентальної ідеальності часу як апіорної умови чуттєвого споглядання. Таке розуміння часу є надбанням «критичного» періоду філософії І. Канта. Його оцінці у світлі сучасних природничо-наукових і соціальних знань приділена достатня увага в радянській філософській літературі (М. Ахундов, Є. Головаха, А. Лой, В. Ярьська та ін.). І. Кант [9] у своїй праці «Критика чистого розуму» зазначає, що час і простір є формою чуттєвого пізнання. Усе, що людина сприймає в процесі взаємодії з довкіллям, це результат співвідношення її можливостей з об'єктивними умовами. Уявлення про об'єкти формуються послідовно, і для того щоб ці уявлення ставали предметними, вони мають бути відповідним чином організовані. Формальною передумовою такої необхідної послідовної організації і є час. І. Кант першим сформулював психологічні закономірності переживання часу особистістю.

У філософському знанні час прийнято розглядати з гносеологічної точки зору. Гносеологічний аспект проблеми несе в собі важливу методологічну функцію – подолати два види крайнощів, а саме: по-перше, виділення особливого «суб'єктивного часу», що протікає поза і незалежно від об'єктів діяльності та пізнання, по-друге, зведення часу до ролі допоміжного поняття як сукупності еталонів для вимірювання різних видів руху.

Дослідження категорії часу займає істотне місце в основних психологічних теоріях особистості. Позиція, яку займає персонолог відносно часу, впливає на характер його теорії. Не завжди це виражено в явній і очевидній формі. Положення про час може служити критерієм, основою для визначення схожості і відмінності теорій особистості. Проаналізуємо основні теорії особистості і підходи до її вивчення в зарубіжній і вітчизняній психології з точки зору взаємодії особистості і часу. Засновник психоаналізу З. Фрейд [15] вважав, що на розвиток і формування особистості безпосередньо впливає минуле як індивідуальне, так і соціально-історичне. Прихильник даного напрямку А. Адлер [19] відмічав цілеспрямований характер лінії життя, що знаменує спрямованість людини в майбутнє, вважаючи, що життєві цілі особистості мотивують поведінку людини сьогодні, орієнтують її на розвиток і досягнення здійснення бажань у майбутньому, кореняться в її минулому досвіді, а в сьогоденні підтримуються актуалізацією почуття небезпеки, незахищеності.

У психології біхевіоризму функціонування психіки в цілому пов'язане з категорією сьогодення. Реальними можна вважати дії суб'єкта, що лише здійснюються і описуються в термінах «сьогодення». Класична формула біхевіоризму «стимул-реакція» описує взаємодію суб'єкта і зовнішнього середовища зараз, миттєво, «тут і тепер», тобто всі дії, що відбуваються із особистістю, відбуваються лише у теперішньому часі.

Гештальтпсихологія в класичному варіанті безпосередньо не пов'язана з психологією особистості і її часом, але на її основі була розроблена і набула широкого поширення теорія поля К. Левіна. Вчений акцентував свою увагу на вивченні рушійних сил розвитку особистості саме з категорії сьогодення і

сформулював одне з основних положень психологічної теорії поля. Науковець першим серед психологів побудував просторово-часову модель, в якій свідомість і поведінка людини розглядаються крізь призму довготривалої перспективи і різносторонніх характеристик індивідуального життєвого простору особистості. Представники гуманістичної психології (А. Маслоу, Г. Олпорт та ін.) вважають, що однією з рушійних сил людської діяльності є її спрямованість у майбутнє, прагнення до особистісного зростання та самоактуалізації. Психосоціальні концепції особистості розглядають її як результат процесу соціалізації. В процесі розвитку людина проходить певні стадії, що обумовлені певними соціальними умовами і формують орієнтири відношення до себе в своєму соціальному середовищі. Однією з основних теорій цього напрямку є теорія особистості Е. Еріксона, який розглядав розвиток особистості упродовж усього життя людини. Його періодизація охоплює увесь життєвий шлях особистості, показуючи часову перспективу розвитку особистості упродовж цілісного життєвого циклу людини. Вивчаючи поняття ідентичності, Е. Еріксон дійшов висновку, що з віком людина повинна відчувати зростаючу безперервність між тим, що вона пережила в минулому, і тим, що вона планує пережити в майбутньому. Таким чином, можна вважати, що його дослідження торкнулося проблеми часової перспективи особистості.

Представники екзистенціального підходу М. Хайдеггер [16], К. Ясперс [18] та ін. вважають людину нерозривно пов'язаною з навколишнім світом. У екзистенціалізмі акцент ставиться не на існуванні людини в часі, а на існуванні часу в людині як суб'єкта власного життєтворення.

С. Рубінштейн в межах суб'єктно-діяльнісного підходу підкреслює, що людське буття, буття конкретної людини обмежене в часі і виступає втіленням структури і змісту її внутрішнього, суб'єктивного світу в об'єктивній реальності, на відміну від філософського розуміння буття, що підкреслює його позачасовий характер.

Концепція особистісної організації часу, запропонована К. Абульхановою-Славською, Т. Березіною, підкреслює онтологічний характер організації часу особистістю, яка здійснюється або в діяльності, або в житті в цілому [1]. У контексті цієї концепції категорія часу особистості розкривається через поняття активності, яка і виступає як реальна організація часу власного життя, що свідчить про зв'язок об'єктивного і суб'єктивного часу людини, який в інших підходах і дослідженнях були відособлені один від одного.

В. Вернадський трактує час як частину реального світу, органічно в неї включену. Історично мінливий, еволюційно уявний цілісний світ мислиться лише в єдності з поточним часом: це світ, в якому є сьогодні, перед ним відкрито майбутнє, він має свою історію, своє минуле. Час не можна відірвати від живого; час – це і є життя, тлінність живого – це і є плін часу, це і є час. Плинність часу в єдності з природними процесами не знаходить свого вираження у фізичному часі. Велика загадка «чора-сьогодні-завтра», що безперервно нас турбує, поки ми живемо, поширюється на усю природу. Простір-час не є стаціонарною абстрактною складовою чи явищем [5]. Вчений неодноразово висловлював думку про те, що в області живого час може бути іншим, чим у фізичних процесах: «вступаючи в сферу життя, ми знову підходимо до глибшого, ніж в інших процесах природи, проникненню в реальність, до нового розуміння часу». Ідея В. Вернадського про те, що час стає предметом вивчення в науці, втілюється у житті і в сучасних дослідженнях.

А. Бергсон, В. Дільтей заперечували можливість раціонально, об'єктивно пізнавати час [3]. А. Бергсон

[4] вважав, що пізнавати час людині допомагає творча інтуїція, сформована єдністю механізмів пам'яті та процесів сприйняття, в результаті поєднання яких в особистості виникає почуття послідовності: теперішнє завжди є невловимою миттю між минулим, якого вже немає та майбутнім, котре ще не настало. Для В. Дільтейа головним в проблемі пізнання часу було не пізнання зв'язку минулого, теперішнього і майбутнього як чистої тривалості, а його наповнення історичними та соціокультурними переживаннями. Час, згідно з поглядами вченого, не може бути пізнаним в межах пояснювальної психології, побудованої за зразком природничих наук.

Поняття часу у його людському сенсі і змісті активно досліджувалося у концепції суб'єктивного часу А. Бергсона [4], феноменології Е. Гуссерля [6] та екзистенціалізі М. Хайдеггера [16]. Одним із найголовніших моментів у концепціях вчених була остаточна суб'єктивізація часу, тобто час у єдності минулого, теперішнього і майбутнього ототожнювався з часо-вою єдністю свідомості.

На початку ХХ ст. відбулася диференціація змісту категорії «час» і сформувалися такі поняття, як: фізичний, біологічний, соціальний, психологічний час. Як до будь-якого фізичного об'єкту, до людини застосовані еталони і одиниці фізичного часу, і саме в цих одиницях ми вимірюємо хронологічний вік. Фізичний час відміряється годинами, хвилинами, проте вони дають лише кількісну, а не якісну характеристику. Разом з тим фізичний час не є абстракцією, позбавленою якісних ознак, цей час завжди призначений для чогось, для виконання певної діяльності передбачається переважно іншої. Біологічний вік, час функціонування індивіда як живого організму, ми вимірюємо, керуючись т. з. біологічним часом. У суспільстві так само існують свої особливі часові відносини – соціальний час. У цьому вимірі ми можемо говорити про соціальну зрілість людини, про час як про простір розвитку людства. Динаміка ж внутрішнього світу особистості, що включає цінності та ідеали людини, її життєвий досвід, почуття, думки, спонукання, підпорядкована особливим часовим стосункам, які можуть бути визначені як «психологічний час». Психологічний час є найважливішим для людини як суб'єкта життєдіяльності. Підставою для такого висновку є можливість подолання розриву між вивченням об'єктивного (фізичного, біологічного, соціального, історичного) та суб'єктивного (психологічного) часу, де сполучною ланкою стає суб'єкт зі своєю темпоральною організацією. Саме він співвідносить свій суб'єктивний час із часом самореалізації в життєдіяльності.

Вперше питання про психологічний час поставив Курт Левін, він визначив структуру психологічного часу, складовими елементами якої розглядав минуле, сьогодні, майбутнє. Акцентуючи увагу на взаємозв'язку цих компонентів, дослідник вважав, що сприйняття людиною сьогодні пов'язане з його спогадами про минуле, очікуваннями і намірами на майбутнє.

У дослідженнях вчених було визначено, що початком психологічного часу є майбутнє, а не минуле, що не характерно для фізичного часу, хід якого завжди йде від минулого до майбутнього. О. Логінов пояснює цю закономірність тим, що в біологічних системах упродовж еволюції відбувається «розщеплення» часу на фізично-біологічний та індивідуально-переживаний. Для людини час тече у двох різних напрямках: онтогенез здійснюється відповідно до плину об'єктивного часу – від минулого до майбутнього, а індивідуальний розвиток йде в протилежному напрямі – від майбутнього через сьогодні до минулого. Оскільки майбутнє є початком психологічного часу, то для особистості він набуває значення безперервності, динамічності, змінності та неоднорідності.

Феноменологізація часу виразно проявилась у дослідженнях зарубіжних психологів (L. Doob, П. Фресс, R. Kastenbaum), предметом дослідження вже був не об'єктивний, а психологічний час особистості. Запропоноване вченими поняття «горизонт буття» як характеристика часової свідомості зіграло важливу роль у розробці основних понять психологічного часу, а саме – часова перспектива, орієнтація особистості у часі, часовий кругозір, переживання часу, почуття часу, відношення до часу, сприйняття часу тощо. Усі зазначені складові психологічного часу особистості відображають її темпоральні характеристики.

Своєї значущості категорія часу в психології набула у зв'язку з постановкою питань про час життя, часові уявлення особистості, способи організації часу людиною. Згідно з науковою традицією, що склалася, особистість уявляє, осмислює, організовує себе в часі і вибудовує власну часову перспективу як узагальнений спосіб життя. Можливість уявити себе в певному модусі часу дозволяє людині власне аналізувати досвід минулих подій, розкривати сенс справжнього моменту, вибудовувати цілі і плани на майбутнє.

Наукові розробки вчених щодо категорії психологічного часу дозволяють простежити особливості переживання людиною часу власного життя, свого минулого, сьогодення, уявлень про майбутнє та можливість скоригувати власний життєвий шлях саме в той період розвитку особистості, коли уявлення про власне майбутнє і перспективи його побудови перетинаються у теперішньому.

Висновки з даного дослідження. У контексті дослідження еволюції уявлень про час розглянуто основні підходи та концепції часу у царині філософського та психологічного наукового знання. Проведений теоретичний аналіз наукових підходів дослідження категорії часу, темпоральності особистості дозволяє засвідчити, що у філософських і психолого-педагогічних дослідженнях виділяють біологічний і соціальний час, який визначає характеристики людини як індивіда і є часом життя особистості; суб'єктивний час, який розуміється в контексті активності особистості і характеризує особливості її предметно-комунікативної діяльності та утворює часову організацію життєдіяльності особистості; творчо-перетворювальний час, який розкривається в особливостях поведінки та манері спілкування і є передумовою вироблення особистістю оригінального стилю життя та дозволяє розширити межі психологічного часу. Аналіз зазначених наукових підходів до категорії часу зумовив визначення темпоральності особистості як прояв людини в часі, в часових аспектах життя, що включає: особливості сприйняття і переживання часу, особливості регуляції поведінки та організації діяльності в часі.

Перспективи подальших розвідок. Проведений аналіз не вичерпує множинності досліджень категорії

часу, зокрема в психології та розвитку особистості у темпоральному вимірі. У подальшому маємо на меті дослідити методологічні підходи і моделі темпоральності особистості в працях вітчизняних та зарубіжних вчених.

Література:

1. Абульханова К.А. Время личности и время жизни : моногр. / К.А. Абульханова Т.Н. Березина. – СПб. : Алетейя, 2001. – 304 с.
2. Аксенов Г.П. Причина времени / Г.П. Аксенов. – М. : Эдиториал УРСС, 2000. – 310 с.
3. Ахундов М.Д. Концепции пространства и времени : истоки, эволюция, перспективы / М.Д. Ахундов. – М. : Наука, 1982. – 224 с.
4. Бергсон Анри. Воспоминание настоящего / Анри Бергсон : пер. с фр. В. А. Флеровой. – С.-Петербург : Изд. М. И. Семенова, 1913. – 50 с.
5. Вернадский В.И. Размышления натуралиста. Пространство и время в неживой и живой природе / В.И. Вернадский. – М. : Наука, 1975. – 176 с.
6. Гуссерль Э. Идеи феноменологии: Пять лекций / Э. Гуссерль; [пер. с нем. Н.А. Артеменко]. – СПб. : ИЦ «Гуманитарная Академия», 2008. – 224 с.
7. Гюйо М. Происхождение идеи времени. Психологический этюд / М. Гюйо; пер. с фр. А. И. Е – ВА. – Смоленск, 1891. – 128 с.
8. Ершов А.А. Время / А.А. Ершов. – СПб. : ГУАП, 2000. – 134 с.
9. Кант И. Критика чистого разума / И. Кант ; пер. с нем. Н. Лосского. – Минск : Литература, 1998. – 960 с. – (Классическая философская мысль).
10. Лой А.Н. Время как категория социально-исторического бытия / А. Н. Лой, Е.В. Шинкарук // Вопросы философии. – 1979. – № 12. – С. 73–86.
11. Молчанов Ю.Б. Проблема времени в современной науке : учеб. пособие / Ю.Б. Молчанов. – М., 1990. – 178 с.
12. Москвин В.А. Философско-психологические аспекты исследования категории времени / В.А. Москвин, В.В. Попович // Credo. – 1998. – № 6. – С. 18–35.
13. Наконечна-Роганіна Л.Б. Час як глобальна філософсько-лінгвістична категорія. (Історичний аспект) [Електронний ресурс] / Л.Б. Наконечна-Роганіна. – Режим доступу : http://ebk.net.ua/Book/psychology/vinoslavska_psiholodiya/zmist.htm.
14. Плохих В.В. Психология временной регуляции деятельности человека : моногр. / В.В. Плохих. – Донецк : ЛАНДОН – XXI, 2011. – 412 с.
15. Фрейд З. Введение в психоанализ. Лекции : учеб. пособие / З. Фрейд ; пер. с нем. Г. В. Барышиковой ; под ред. Е. Е. Соколовой, Т. В. Родионовой. – СПб. : Изд. группа «Азбука-классика», 2010. – 480 с.
16. Хайдеггер М. Бытие и время / М. Хайдеггер ; пер. с нем. В. В. Бибихина. – СПб. : Наука, 2006. – 452 с.
17. Хасанов И.А. Время : словарь / И.А. Хасанов. – М., 2004. – 40 с.
18. Ярская В.Н. Развитие понятия времени / В.Н. Ярская // Вопросы философии : Философские заметки. – М. : Правда. – 1981. – С. 157–160.
19. Adler A. The Individual Psychology / A. Adler, H. Ansbacher, R. Ansbacher. – New York : Basic Books, 1956. – P. 390.
20. Buller Ch. Der menschliche Lebenslauf als psychogisches Problem / Ch. Buller. – Göttingen: Hogrefe, 1959. – 181 p.
21. Frankl V. E. Der Wille zum Sinn / V. E. Frankl. – 3. erw. Aufl. – Bern : Huber, 1982. – P. 275–308.

УДК 15.21.41.13: 159.953

АСОЦІАТИВНА ІНТЕРФЕРЕНЦІЯ У КОНТЕКСТІ КЛАСИЧНОЇ ТЕОРІЇ АВС

Волошина В.О., магістр психології, аспірант,
науковий співробітник Науково-дослідної лабораторії когнітивної психології,
викладач кафедри психолого-педагогічних дисциплін
Національний університет «Острозька академія»

У статті здійснено теоретичний огляд основних положень класичної теорії АВС, в рамках якої розглянуто основні два види інтерференції: проактивної (PI) та ретроактивної (RI). Визначено роль асоціації у запам'ятовуванні та наведено результати самостійного емпіричного дослідження впливу асоціативної інтерференції на міру прояву PI та RI у контексті класичної теорії інтерференції АВС.

Ключові слова: проактивна інтерференція (PI), ретроактивна інтерференція (RI), асоціативна інтерференція, забування.

В статье осуществлен теоретический обзор основных положений классической теории АВС, в рамках которой рассмотрены основные два вида интерференции: проактивной (PI) и ретроактивной (RI). Определена роль ассоциации в запоминании и приведены результаты самостоятельного эмпирического исследования влияния ассоциативной интерференции на степень проявления PI и RI в контексте классической теории интерференции АВС.

Ключевые слова: проактивная интерференция (PI), ретроактивная интерференция (RI), ассоциативная интерференция, забывание.

Voloshyna V.O. ASSOCIATIVE INTERFERENCE THROUGH THE PRISM OF THE CLASSICAL THEORY ABC

The article presents a theoretical overview of the main provisions of the classical theory ABC, in which considered the main two types of interference: proactive (PI) and retroactive (RI). It was discussed the role of the associations in remembering and were shown the results of an empirical study of effects of associative interference as manifestations of PI and RI in the context of the classical theory of interference ABC.

Key words: proactive interference (PI), retroactive interference (RI), associative interference, forgetting.

Постановка проблеми. Центральним питанням у дослідженнях пам'яті є те, як точно люди можуть запам'ятовувати, зберігати та відтворювати інформацію. У сучасному світі для досягнення успіху в будь-якій сфері діяльності ефективність запам'ятовування відіграє провідну роль. Однак в психології пам'яті виділяють ефект інтерференції, який прискорює процеси забування, більше того, перешкоджає правильному відтворенню інформації. Проблеми пам'яті в когнітивній психології, а особливо аспекти класичної теорії інтерференції, для вітчизняних науковців є менше дослідженими та рідко вивчаються емпірично. Класична теорія інтерференції, що також зазначається як теорія АВС, досліджувалася неодноразово [5; 6; 11]. Однак нашим завданням було провести самостійне експериментальне дослідження особливостей прояву проактивної (далі – PI) та ретроактивної (далі – RI) інтерференції у контексті класичної теорії АВС з та без використання стимулів, що відносяться до одного асоціативного ряду.

Аналіз останніх досліджень. Поняття «інтерференції» було вперше запропоноване німецьким психологом Бергстромом у 1892 році [6]. При виконанні завдання із використанням «ефекту Струпа» він помітив, що після запам'ятовування першої позиції кольорів відтворення другої та третьої позицій є набагато повільнішим. Надалі теоретично розробкою поняття зайнялися його колеги Г. Мюллер та А. Пілзекер [11]. У своїй спільній роботі вони дійшли висновку, що інформація, яка є проміжною під час запам'ятовування, створює асоціативний зв'язок – що пригальмує та перешкоджає відтворенню інформації. Це явище вони назвали «зворотне гальмування» («retroactive inhibition»). Продовжуючи свої пошуки, вони активно вивчали це явище. Як результат, робота Г. Мюллера та А. Пілзекера увійшла в історію психології як «класична теорія інтерференції» – теорія АВС [4, с. 330].

Проактивна (PI) та ретроактивна (RI) інтерференція. PI є формою забування інформації, що характеризується швидким послабленням сліду пам'яті, так як попередньо вивчена інформація перешкоджає якісному засвоєнню нових знань. PI виникає тоді, коли

минулі спогади пригнічують весь потенціал людини засвоювати та зберігати нові спогади. Центральною гіпотезою PI парадигми виступає положення, що забування у робочих модулях пам'яті відбувається за рахунок неактивного втручання інформації. На противагу RI представляє собою явище, що відбувається тоді, коли нещодавно вивчена інформація заважає та перешкоджає відтворенню раніше засвоєної інформації [9]. RI є результатом зниження показників відтворення попередньо засвоєної інформації у зв'язку із запам'ятовуванням і роботою наступних функцій та процесів пам'яті. Перенавантаження функції збереження іншими завданнями та матеріалом можуть стати причиною істотного впливу RI на інформацію, що вже міститься в пам'яті. Е. Бйорк говорив, що висновок, який ми можемо отримати з теорії RI є те, що «забування це не просто неуспіх або слабкість системи пам'яті» [8, с. 284], а скоріше, невід'ємна частина процесу накопичення знання впродовж життя індивіда. Система пам'яті, яка є недосконалою, шукає шляхи до виключення елементів із збереження, таким чином звільняючи простір для засвоєння більш пріоритетних знань.

На сучасному етапі досліджень процесів забування досі продовжуються сперечки щодо основних причин виникнення інтерференції. Однак ми можемо чітко виокремити основну причину виникнення PI – конкуренція інформації. Тобто нові асоціації конкурують з більш старішими асоціаціями, де остання асоціація перемагає та унеможливує пригадування нової. Згідно з М. Андерсоном [6], PI виникає тоді, коли вивчається інформація з подібним контекстом. Більше того, PI часто пов'язують з поганим рівнем дискримінації, тобто можливості категоризувати та відрізнити одну інформацію від іншої [9]. Визначено, якщо предмети або пари слів, що запам'ятовуються, тісно пов'язані один з одним – PI має більший вплив на продуктивність відтворення [13].

Роль асоціацій у запам'ятовуванні. У контексті асоціативної теорії пам'ять та розкриття функціонування механізмів запам'ятовування здійснюється через особливості характеристик матеріалу, що запам'ятовується. Між матеріалом, що запам'ятовується, вста-

новлюється зв'язок – асоціація, яка потім впливає на відтворення матеріалу. При пригадуванні людина відшукує ці зв'язки, що приводять до потрібної інформації [13]. Відтворення деякого факту веде до відтворення факту, із ним асоціативно пов'язаного, а запам'ятовується те, що пов'язане із вже наявним в пам'яті матеріалом. У дослідженнях пам'яті в межах асоціативної теорії були встановлені типи утворення асоціацій: асоціації за схожістю (зв'язок виникає між подібними фактами), за суміжністю (зв'язок виникає між фактами, що слідує в часі один за одним), за контрастом (зв'язок виникає між фактами, які відрізняються, протилежні один до одного) [4]. В цілому асоціативна теорія пам'яті розглядає асоціацію як чинник, що допомагає кращому засвоєнню інформації і сприяє підвищенню продуктивності відтворення.

Асоціації та інтерференція. Часто, інтерференція є результатом некоректно або частково збереженої інформації, де індивід здійснює спроби отримання чітких спогадів та намагається заповнити прогалини інформацією, яку, на його думку, він дійсно пам'ятає. Меткалф, Шварц і Жоакім [12] використовуючи класичну теорію PI у своїх експериментах, виявили досить цікаву закономірність. Більш детально, згідно з процедурою, учасники мали запам'ятати: список перших пар слів (AB); другий список складався із того ж першого слова – A, однак друге слово було асоціацією до того, що було в першій парі – B' (AB'); інша група респондентів мала запам'ятати стимули, де на першому етапі вивчали пару AD, а на другому – CD. Результати показали, що інтерференція була сильнішою у групі, де у якості стимулів використовувалися асоціації, а тому вищі показники продуктивності відтворення були у групі, де потрібно було відтворити стимул, що повторювався двічі. За схожою схемою ми провели наше дослідження, однак асоціації відбиралися до першого слова з пари (AB та A'C), що запам'ятовується. Решта процедури буде відмінною, так як для відтворення ми надаємо різні стимули, що відповідає положенням та процедурі класичної теорії ABC. Ми припускаємо, що у порівнянні з класичною ABC моделлю інтерференції ми зможемо довести, що утворення асоціацій може лише погіршити відтворення.

Методика дослідження. Метою даного експерименту є виявлення особливостей прояву інтерференції залежно від її виду: проактивної та ретроактивної; а також визначення особливостей прояву інтерференції у контексті запам'ятовування стимулів, що входять до одного асоціативного ряду.

Учасники. Шістдесят учасників взяли участь у експерименті (40 жінок та 20 чоловіків; $M_{\text{вік}}=18.21$, $SD=.85$). Вибірка була поділена на чотири експериментальні групи, що налічувала по п'ятнадцять осіб кожна з урахуванням статевої та вікової приналежності. Учасники експерименту відбиралися стихійним методом із сукупності студентів різних спеціальностей та різних курсів Національного університету «Острозька академія».

Матеріал дослідження. Експеримент проводився на базі Науково-дослідної лабораторії когнітивної психології НаУОА. Усі стимули в експерименті були комп'ютеризованими та представленими на ПК за допомогою ПЗ E-Prime 2.0., що є рекомендованою Американською асоціацією психологів APA. ПЗ дозволяло якомога якісніше регулювати усі експериментальні змінні та виміри. В цілому кількість стимулів для запам'ятовування складала 40 слів, де відтворювалися лише 20. Презентація і їх кількість варіювалася від експериментальної процедури у кожній групі (детальніше, див. пункт *Процедура*). Для відбору асоціативного стимульного матеріалу ми використовували двох-томний Український асоціативний словник за редакцією С. Мартінек [3; 4]. Наш вибір продиктований досвідом зарубіжних досліджень, де використо-

вуються схожі словниково-довідникові системи для підбору стимульного матеріалу.

Процедура. В середньому процедура експерименту займала 17-19 хвилин ($M = 17.20$, $SD = 0.36$) на одного досліджуваного. Послідовність етапів експерименту у кожній групі відображена у Таблиці 1.

Таблиця 1
Процедура експериментального дослідження

Група	Запам'ятовування (I)**	3 хв.*	Запам'ятовування (II)**	3 хв.*	Відтворення
PI-ABC	A-B		A-C		C
PI-A'BC	A-B		A'-C		C
RI-ABC	A-B		A-C		B
RI-A'BC	A-B		A'-C		B

Примітка: * протягом 3 хв. респонденти виконували ряд математичних рівнянь; ** досліджувані самостійно регулювали час запам'ятовування.

Як бачимо, експеримент складався з декількох послідовних фаз. Перша фаза – заучування першого списку слів (AB для усіх груп). Друга фаза – серія математичних рівнянь, де досліджувані мали вирішити чи є правильною відповідь на математичний приклад (якщо прав. – натискали «1», якщо ні – «0»). Третя фаза – запам'ятовування стимульного матеріалу (AC для групи за класичною схемою ABC, та A'C – для групи з асоціативним рядом стимулів, де асоціація була надана для першого слова з пари, що запам'ятовувалися у першій фазі). Четверта – ще одна серія математичних рівнянь. П'ята фаза – відтворення на спеціальному бланку досліджуваного залежно від виду інтерференції: PI відтворювали слово «C» з останнього списку слів, RI – «B» з першого списку слів (див. Табл. 1). Остання – респонденти тестували оперативну пам'ять за допомогою методики «Числа».

Результати. Для аналізу отриманих даних ми використовували два критерії оцінювання; перший класичний строгий критерій: «1» присвоюється правильній відповіді, а «0» – не правильній; другий критерій для вводився для оцінювання міри прояву інтерференції, де «0» – якщо респондент відтворив слово правильно, «1» – якщо слово переплутане з його відповідником з попереднього списку, «2» – якщо відтворено будь-яке інше слово, «3» – якщо слово не відтворено взагалі. Усі статистичні виміри та обчислення здійснювалися за допомогою IBM SPSS Statistics 20 з використанням методів описової статистики, а для визначення статистично значимих відмінностей: дисперсійний аналіз (UNIANOVA) та LSD тест.

Таблиця 2
Показники середніх значень продуктивності відтворення у експериментальних групах

PI	Продуктивність відтворення (n=300; M)	SD	RI	Продуктивність відтворення (n=300; M)	SD
ABC	.52	.50	ABC	.67	.49
A'BC	.50	.50	A'BC	.59	.49

Продуктивність відтворення. Виявлено статистично значимі відмінності у продуктивності відтворення (див. Табл. 2) як функції Групи [$F(1,28) = 6.90$; $p=0.00$], однак подальший LSD тест на виявлення внутрішньогрупових відмінностей не показав статистично значимих ($p=.68$) розбіжностей у групах PI-ABC ($M = .52$, $SD = 0.50$) та PI-A'BC ($M = .50$, $SD = 0.50$). Це свідчить про однакові показники продуктивності відтворення у групах із проактивною інтерференцією (PI).

Як ми бачимо з Рис. 1 (зліва), респонденти з груп PI показали статистично вищий показник продуктивності відтворення, аніж ті, що відносилися до груп RI. Також на Рис. 1 (праворуч) відображено розподіл показників продуктивності відтворення щодо особливостей процедури: класична схема ABC (CI) у порівнянні із асоціативною інтерференцією (AI). Єдиними статистично значимими у показниках продуктивності виявилися відмінності між CI та AI у групах із ретроактивною інтерференцією (RI). Це свідчить про те, що асоціативна інтерференція є в своїх проявах сильнішою, коли ми намагаємося пригадати старішу інформацію, де нова та асоційована затрудняє доступ до неї.

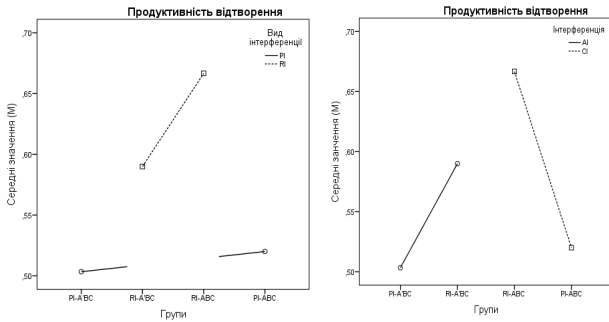

Рис. 1. Графіки розподілу показників продуктивності відтворення залежно від виду інтерференції: проактивна (PI) та ретроактивна (RI) (зліва); та виду інтерференції за типом стимульного матеріалу: класична теорія ABC (CI) та асоціативна інтерференція (AI) (праворуч).

Показники інтерференції у розрізі групових відмінностей. Далі ми мали на меті порівняти показники міри прояву інтерференції у розрізі групових відмінностей. Було виявлено статистично значимі відмінності у силі прояву інтерференції (див. Таблиця 3) як функції Групи [$F(1,28) = 8,70; p=0,00$], однак подальший LSD тест на виявлення внутрішньогрупових відмінностей не показав статистично значимих ($p \geq .05$) розбіжностей між групами PI-ABC ($M = .76, SD = 0.95$) RI-ABC ($M = .66, SD = 1.05$) та RI-A'BC ($M = .74, SD = 1.01$). Це свідчить про схожі показники міри прояву інтерференції у цих групах. Однак варто зауважити, що дисперсійний аналіз показав статистичні відмінності, і слід враховувати той факт, що вибіркова сукупність у кожній групі складала п'ятнадцять респондентів, що пояснює отримані відмінні результати більш чутливим критерієм LSD.

Таблиця 3

Показники середніх значень міри прояву інтерференції у експериментальних групах.

PI	Продуктивність відтворення (n=300; M)	SD	RI	Продуктивність відтворення (n=300; M)	SD
ABC	.76	.95	ABC	.66	1.05
A'BC	1.07	1.21	A'BC	.74	1.01

На Рис. 2 (зліва) візуально можна спостерігати, що респонденти з груп PI показали статистично вищий показник інтерференції, аніж ті, що відносилися до груп RI. Це співвідноситься із нашими попередніми розрахунками. Також на Рис. 2 (праворуч) відображено розподіл показників продуктивності відтворення щодо особливостей процедури: класична схема ABC (CI) у порівнянні із асоціативною інтерференцією (AI). Як ми бачимо, розподіл щодо цих характеристик є різким та відмінним. Ми можемо стверджувати те, що все-таки сила асоціативної інтерференції є сильні-

шою і міра її прояву є вищою, аніж у випадку класичної теорії ABC.

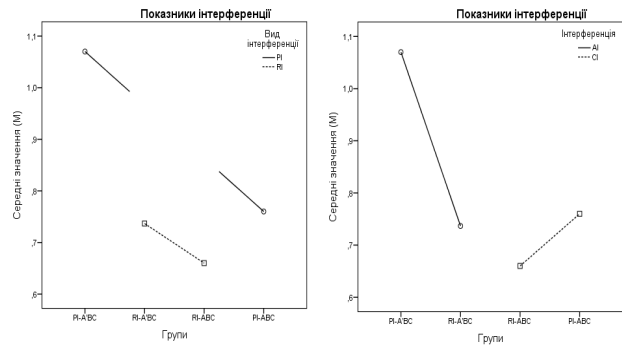

Рис. 2. Графіки розподілу показників продуктивності відтворення залежно від виду інтерференції: проактивна (PI) та ретроактивна (RI) (зліва); та виду інтерференції за типом стимульного матеріалу: класична теорія ABC (CI) та асоціативна інтерференція (AI) (праворуч).

Обидва проведених нами аналізи свідчать про те, що асоціативна інтерференція є сильнішою за мірою свого втручання. Асоціативна інтерференція значно знижує показник продуктивності відтворення при відтворенні старішої інформації (PI), у порівнянні із показниками продуктивності відтворення нової (RI).

Висновки. Теоретичний аналіз досліджень пам'яті в психології показав, що немає одностайного розуміння процесів забування – існує безліч теорій та підходів до вивчення цього процесу. Інтерференція як феномен, що спричиняє забування, є доволі неоднозначним у своїх проявах та механізмах. PI та RI є якісно відмінними видами інтерференції, де PI є результатом запам'ятовування більш подібної та схожої інформації, а RI – результат зниження показників відтворення попередньо засвоєної інформації у зв'язку із запам'ятовуванням і роботою наступних функцій та процесів пам'яті. Базуючись на теоретичному розгляді особливостей та ролі асоціації у процесах пам'яті, ми дійшли висновку, що асоціація може діяти по-різному: або фасилітувати (прискорювати) процеси пам'яті [4], або їх пригнічувати [13].

Враховуючи той факт, що система пам'яті є досить масштабною, містить масу джерел та ресурсів, ми не можемо ігнорувати того, що під час здобуття нового досвіду, з метою швидкого засвоєння інформації, ми часто, усвідомлено намагаємося його поєднати із тією інформацією, що вже нам відома, і таким чином – об'єднати її. На жаль, цей метод і є основною причиною виникнення інтерференції [2, с. 331]. Схожий механізм ми спостерігали у нашому експерименті. Асоціативні стимули – були у якості першого слова з пари – як стимула (англ. cues), роль якого полягає у забезпеченні доступу до збереженої цільової інформації (англ. target). Наявність асоціації на перший стимул, у результаті, порушила процес його засвоєння, і як результат гіршого засвоєння стимулу та слова-цільі. Саме тому продуктивність відтворення була гіршою у порівнянні із результатами класичної схеми ABC. Тому, як виявляється, нам легше віднайти щось, що є у великій кількості на єдиному «гачку», аніж тоді, коли ми не маємо змоги знайти сам «гачок». Звідси ми можемо зробити підсумок, що досить важливим є збереження та підтримання двостороннього зв'язку між стимульною та цільовою інформацією. Саме цей зв'язок забезпечує правильність та продуктивність наступного відтворення інформації.

Отож, за результатами нашого експерименту ми можемо зробити наступні **висновки**: (1) PI тісно пов'язана із асоціативною інтерференцією, так як схожість стимулів підсилює конкуренцію між ці-

льовою інформацією та призводить до нездатності її правильного відокремлення; (2) зв'язок між стимулом та цільовою інформацією забезпечує ефективність наступного відтворення; (3) асоціативна інтерференція має місце тоді, коли асоціації стають перешкодою ефективності правильного відтворення; (4) PI та RI тісно взаємопов'язані з асоціативною інтерференцією, однак в різній мірі, де PI більше виражено, аніж RI.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми впливу асоціативної інтерференції на пам'ять. Перспективи подальшої науково-дослідницької роботи ми вбачаємо у більш глибокому та вдосконаленому дослідженні особливостей феномена асоціативної інтерференції.

Література:

1. Клацки Р.И. Память человека. Структуры и процессы [Электронный ресурс] / Р.И. Клацки. – Режим доступа : <http://www.twirpx.com/file/469566/>.
2. Когнитивная психология : учебник для вузов / Под ред. В.Н. Дружинина, Д.В. Ушакова – М. : ПЕР СЭ, 2002. – 480 с.
3. Український асоціативний словник. У 2 т. Т. 1: Від стимулу до реакції / [авт.-уклад. Мартінек С.]. – 2-ге вид., стер. – Львів : Паіс, 2008. – 344 с.
4. Український асоціативний словник. В 2 т. Т. 2: Від реакції до стимулу / [авт.-уклад. Мартінек С.]. – 2 вид., стер. – Львів : Паіс, 2008. – 468 с.
5. Anderson M.C. Interference and inhibition in memory retrieval / M.C. Anderson, J.H. Neely // In: Bjork EL, Bjork RA, editors. Handbook

of perception and memory. Memory. Vol. 10. San Diego : Academic Press. 1996. – P. 237–313.

6. Anderson M.C. Rethinking interference theory: Executive control and the mechanisms of forgetting / M.C. Anderson // Journal of Memory and Language, 49, 2003. – P. 415–445.

7. Bjork E.L. Continuing influences of to-be-forgotten information / E.L. Bjork, R. A. Bjork // Consciousness and Cognition, 5, 1996. – P. 176–196.

8. Bjork R.A. Interference and memory / R.A. Bjork // In L. R. Squire (Ed.), Encyclopedia of learning and memory. New York: Macmillan. 1992. – P. 283–288.

9. Bower G.H. Reducing retroactive interference: An interference analysis / G.H. Bower, S. Thompson-Schill, E. Tulving // Journal of Experimental Psychology Learning: Memory and Cognition, 20, 1994. – P. 51–66.

10. Maki R.H. The roles of competition, target accessibility and cue familiarity in metamemory for word pairs / R.H. Maki // Journal of Experimental Psychology. Learning, Memory, and Cognition, 25, 1999. – P. 1011–1023.

11. Mensink G.J. A model for interference and forgetting / G.J. Mensink, J. G. Raaijmakers // Psychological Review, 95, 1988. – P. 434–455.

12. Metcalfe J. The cue-familiarity heuristic in metacognition / J. Metcalfe, B. L. Schwartz, S.G. Joaquim // Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, & Cognition, 19, 1993. – P. 851–864.

13. Miller R.R., Escobar M. Associative interference between cues and between outcomes presented together and presented apart An integration / R.R. Miller, M. Escobar // Behavioral Processes. 57(2–3), 2002. – P. 163–185,

14. Watkins O. C. Buildup of proactive inhibition as a cue-overload effect / O.C. Watkins, M. J. Watkins // Journal of Experimental Psychology: Human Learning and Memory, Vol. 104, No. 4, 1975. – P. 442–452.

УДК 159.942.52

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПІЗНАВАЛЬНИХ ПОЧУТТІВ ОСОБИСТОСТІ

Головкова Н.О., к.психол.н., старший викладач
кафедри практичної психології факультету психології, історії та соціології
Херсонський державний університет

У статті наведені аналіз та інтерпретація даних, отриманих у процесі дослідження психологічних особливостей пізнавальних почуттів у межах проєктивного підходу до вивчення особистості. Визначено зв'язок між актуалізованими пізнавальними почуттями і репрезентацією образу «Я».

Ключові слова: експресивні проєктивні техніки, критерії оцінювання тесту, пізнавальні почуття, образ «Я».

В статье приводится анализ и интерпретация данных, полученных в процессе исследования психологических особенностей познавательных чувств в рамках проєктивного подхода к изучению личности.

Ключевые слова: экспрессивные проєктивные техники, критерии оценивания теста, познавательные чувства, образ «Я».

Holovkova N.O. PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF RESEARCH OF COGNITIVE SENSES OF PERSONALITY

The article presents analysis and interpretation of data. These data were obtained by studying the cognitive feelings. Projective approach is implemented.

Key words: the cognitive feelings, the image of «I», projective techniques.

Постановка проблеми. Встановлення психологічних фактів у процесі дослідження особистості на сучасному етапі пов'язане насамперед із питаннями суб'єктності та феноменології. Процеси, які перетікають всередині «Я» і визначають індивідуальність експресивних проявів людини, заслуговують більш детального аналізу та диференціації. У цьому руслі особливості функціонування пізнавальних почуттів особистості залишаються недостатньо висвітленими та заслуговують на увагу.

Пізнавальні почуття як психологічна категорія визначаються вченими, виходячи з різних позицій, це системний описовий підхід (С.Л. Рубінштейн), структурно-диференціальний (П.А. Рудик, Г.Х. Шингаров), діяльнісний підхід (Б. Г. Додонов), когнітивний (О.К.

Тихомиров), при цьому К. Ізард та Є.П. Ільїн вводять поняття афективно-когнітивних комплексів, І.О. Васильєв акцентує увагу на функціонально-генетичному зв'язку пізнавальних почуттів з процесами мислення. Суттєвою ознакою пізнавальних почуттів є зфокусованість їх на сфері «Я».

Враховуючи специфіку основних категорій дослідження, серед психодіагностичного інструментарію було використано проєктивні методики, які дозволяють здійснити ідеографічний підхід до вивчення особистості.

Мета статті. Демонструвати ефективність проєктивних рисункових методів та модифікацій до них у вивченні ролі пізнавальних почуттів у динаміці образу «Я» особистості.

Графічний тест «Зірки та хвилі» У. Аве-Лаллемант, який використовується у нашому дослідженні, відноситься до рисункових методів, є перспективним щодо визначення психологічних особливостей пізнавальних почуттів. Рисункові методи серед інших проєктивних технік є більш верифікованими та запобігають наявності у протоколах дослідження соціально бажаної продукції.

У. Аве-Лаллемант у власних поглядах спирається на досвід вивчення особистості в руслі західної експресивної психології, психології спонтанної діяльності. Важливо підкреслити, що у процесі дослідження відбувається фіксування експресивних слідів, які, у свою чергу, підлягають наступному символічному аналізу. В методиці використовується просторова символіка, розроблена психологом Лейпцизької школи М. Пульвером [1].

Автор техніки «Зірки та хвилі» посилається на методичний напрям, який сформувався у німецькій школі проєктивної психології, змістове наповнення якої складають роботи Е. Вартегга та А. Феттера. На думку німецьких дослідників, проєкція інтерпретується як суб'єктивна реконструкція дійсності, що сприймається під впливом почуттів та переживань людини. Тут чітко прослідковуються паралелі з тлумаченням поняття проєкції за З. Фрейдом, у межах якої це процес ототожнення особистості, «Его» з об'єктами зовнішньої реальності. Таке розуміння проєкції передбачає детермінацію проєктивної поведінки через принцип задоволення. Таким чином, людина спрямована на символічне задоволення у продуктах фантазії. Спираючись на вищезазначене, у процесі аналізу рисунків застосовується символічний аналіз зображень. Символіка, за допомогою якої відбувається інтерпретація, і розуміння проєкції у даному випадку суттєво доповнені роботами К. Юнга, А. Адлера. Важливо також, що саме К. Юнг відкрив та доказав феномен, що лежить в основі проєктивних технік. Завдяки методу вербальних асоціацій була продемонстрована можливість через непрямий вплив на суб'єктивно значущі області особистості викликати експериментально наявні відгуки. Отже, глибинні структури та переживання стають досяжними для методів об'єктивної психодіагностики [1; 2; 3].

Прогресування проєктивних технік стимулює до їх психологічної диференціації у зв'язку з різноманітністю особистісних проявів. Так, відомий вчений Г. Олпорт пропонує таке розгалуження поведінкових актів: експресивні, пов'язані більшою мірою зі сталими характеристиками особистості, і проєктивні, які відображають суб'єктивне викривлення дійсності. Останні безпосередньо пов'язані з емоційною сферою. Проєктивні риси при цьому характеризують систему дій, експресивні – їх якісний склад. Сучасні проєктивні техніки найчастіше враховують обидва компоненти у процесі обробки рисунків. У. Аве-Лаллемант диференціює продуктувану досліджуваними дихотомію таким чином: стильові та технічні особливості рисунка визначають характерологічні риси, змістова специфіка являється вираженням проєкції проблемних зон людини [1; 2].

Психодинамічний напрям, що визначає основну схему тесту «Зірки та хвилі», орієнтує дослідників на такий зміст домінуючих стимулів: вода і море символічно виражають несвідомі потяги, бажання та імпульси, емоційні сплески; небо і зірки – наміри, цілі, цінності, задуми та ідеї, які усвідомлюються. При цьому кожний малюнок реєструє особливості взаємодії «Я» і реальності, «Я» і почуттів. Отже, методика потенційно спроможна виявляти психічні стани, внутрішньо-особистісні конфлікти, основні засоби саморегуляції особистості тощо [1].

Порушення адекватності та цілісності зображеного образу і надмірно акцентовані деталі сигналізують

про наявність проблем у сфері «Я» та процесах самоорганізації особистості, про порушення психічної рівноваги [1].

Аналізуючи проєктивну продукцію, спеціалісти орієнтуються найчастіше на власний досвід, що може привести до надмірного суб'єктивізму в оцінюванні значущості символів. Для зменшення помилкових інтерпретацій необхідно дотримуватися базових положень проєктивної психодіагностики та доповнювати їх уточненнями, отриманими у процесі дослідження.

У. Аве-Лаллемант пропонує виділити три рівня аналізу рисункових технік:

1. На першому рівні відбувається оцінювання якості рисунку та рівень розвитку сенсомоторної координації. Вказані категорії аналізу важливі насамперед при роботі з дітьми віком від 3 до 6 років.

2. На другому рівні оцінюються стильові, штрихові та просторові особливості рисунка з урахуванням просторової символіки. Саме цей пласт психологічного аналізу виявляє особистісні патерни і характер взаємодії з навколишнім світом. Прояву цих дефініцій сприяє детальне опрацювання особливостей штриха, оцінка штрихових дефектів тощо.

3. Аналіз змістової символіки малюнку, що характеризує третій рівень, виконується тільки у протоколах підлітків та дорослих. Дозволяє інтерпретувати проблемний зміст та виявляти психологічні чинники явної дисгармонії.

Значні відсотки підтверджених діагностичних висновків на основі тесту «Зірки та хвилі», відповідність висновків автора результатам інших методик, анамнезу та опитуванню досліджуваних дозволяють зробити припущення про достатню валідність і надійність тесту [1].

Тест «Зірки та хвилі» за класифікацією є експресивним, графічним проєктивним тестом. В його методологічну основу покладені дослідження експресії людини, елементів характерології та досягнення глибинної психології. Наведені положення дають змогу вважати цей рисунковий тест інструментом дослідження особистості, спрямованим на виявлення особливостей перебігу процесів взаємодії сфери мислення (ідеї, задуми, цілі тощо) та емоційної сфери (переживання, емоції, почуття). На межі взаємопроникнення обох сфер функціонують пізнавальні почуття особистості.

Експресивними проєктивними методами вважаються такі, що реєструють особистісні прояви через міміку, жестикуляцію, голос та графічні зображення. Саме останній показник фіксується на папері у вигляді штрихів, ліній, які можна інтерпретувати дистантно від досліджуваного. В діагностиці графічних тестів важливо виявляти індивідуальні відхилення від стандартних інструкцій та зразків. Таким чином встановлюються особистісні характеристики в індивідуальному рішенні. Базовими складовими графічного аналізу у наведеному тесті виступають особливості оформлення рисованих образів, сліди руху олівця, ступінь натиснення та штрихування, розподіл у просторі елементів картини, додаткові елементи. Тест «Зірки та хвилі» надає можливість детально опрацювати інформативну складову зображених символів та враховує варіативність можливих проявів [1].

У. Аве-Лаллемант підкреслює, що створення індивідуального рисунка, орієнтованого заданою тематикою, спонукає до проєкції змісту почуттів досліджуваного. При цьому розширення діагностичних можливостей тесту здійснюється завдяки подібності засобів інтерпретації основним засобам, що зазнали розвитку у межах глибинної психології. Це такі методи, як тлумачення сновидінь через архетипічну символіку, інтерпретація спонтанних, неусвідомлюваних проєкцій, захисних реакцій та власне проєктивні техніки, які пропонують досліджуваному малострукту-

ровані або неструктуровані стимули і викликають таким чином неусвідомлювані асоціації та експресивні вияви. Рисунок тесту «Зірки та хвилі» можна також назвати проективним гештальт-тестом, адже у процесі його виконання досліджувані зображують цілісну картину світоглядного спрямування [1; 3].

У тесті «Зірки та хвилі» власне встановлення тематики рисунку викликає у досліджуваного потребу відобразити власні почуття, індивідуальну оцінку внутрішніх взаємодій. У даному контексті людина не ідентифікує себе із певним об'єктом, а зображує власний світ, елементи особистісного досвіду, особливості сприйняття первинних елементів простору, які суб'єктивно ототожнюються зі структурою власного «Я».

За допомогою цього тесту можна виявити певну доміную раціонального мислення або емоційного реагування. Про це свідчить насамперед характер реакції досліджуваного на інструкцію тесту, він виявляється у засобі опрацювання стимулів: емоційному або раціональному. За подібним механізмом виявляє себе потенціал даного тесту у стимулюванні до створення образів зі змістом, який формується у глибинних пластах особистості. Загалом, сутність рисунка дозволяє дістатися рівня світоглядних почуттів, поняття про які впроваджував С.Л. Рубінштейн.

Основні стимули тесту «Зірки та хвилі» побудовані на особливостях сприйняття первинних життєдайних структур та їх природними властивостями. У міфологічній свідомості стародавніх культур уявлення про зіркове небо та морські хвилі наповнювалося через спостереження за ними. Так, небо у просторовому сенсі визначало усе, що зверху, вода ж стрімка, рухлива, вона нижче землі, має глибину, джерело, вона дає життя, тобто є енергетичною структурою. Розглядаючи царину первинних символів, чітко прослідковується певна ієрархічність, властива структурі особистості, що використовується у психодинамічному напрямку. Так, небесне світило є носієм миропорядку, якій можна співвіднести з інстанцією «Супер-Его», а мінлива вода, яка є джерелом життя, народження, має могутню силу прирівнюється до несвідомого, темного «Ід». На межі між ними, яка визначається землею або символом у центрі картини, реалізує себе «Его», становлення якого відбувається у постійній взаємодії за вертикальною ієрархією [3; 4].

У площині тлумачення сновидінь зірки та світло є символами духу, вода, водна стихія – символом душі, високі хвилі – символом сильного збудження, емоційної схвильованості, збентеженості. Сучасність та її культуральні особливості визначають певні зрушення у розумінні первинних символів. Тепер значущості набуває сприйняття зірок та хвиль, як символічного вираження глибинних переживань, емоцій та почуттів, пов'язаних з ними. Аутентичність таких поглядів визначається частотою зображення первинних символів у витворах мистецтва, малюнках, музичних композиціях, сновидіннях тощо [4].

Суттєвою рисою є можливість виявлення за допомогою тесту «Зірки та хвилі» статевих та гендерних особливостей стилів переживання, емоційних рішень у рисунку.

Загалом, використання даної техніки дає можливість виявляти два основних аспекти особистості, це формальний аспект, у якому розкриваються індивідуальні афективно-когнітивні стилі та способи контролю і змістовий аспект, який передбачає прояснення актуальних почуттів, сприйняття власного образу «Я» та світосприйняття.

У нашому дослідженні стандартна форма методики «Зірки та хвилі» була доповнена інструкцією, в якій досліджуваним пропонувалося написати стислий твір з однойменною назвою. Якщо у рисунку характер відношень між емоційною сферою і категоріями

мислення не завжди чітко виявляється, то індивідуально створений сюжет, в якому зірки і хвилі стають живими персонажами і вступають у певні стосунки, прояснює стильові особливості цих взаємозв'язків. Здатність оживляти предметний мир проявляється ще у дитинстві, що сигналізує про активне структурування власного образу «Я», встановлення певного співвідношення себе і світу, становлення естетичного і пізнавального відношення до об'єктів дійсності. Анімація первинних стихій надає можливість розкрити тему більш динамічно, реалізувати діалогічні патерни, у яких стадіально розгортається взаємопроникнення почуттів і думок. Отже процес виявлення психологічних особливостей пізнавальних почуттів стає більш пластичним і деталізованим. Рисунок і твір стають взаємодоповнюючими і взаємокорегуючими просторами у даній методиці.

Для формалізації даних нами були запропоновані категорії аналізу, завдяки чому смислові характеристики досліджуваних сюжетів набували числових значень, що уможливило подальше статистичне опрацювання отриманого матеріалу.

У сюжетах творів, які супроводжували тестові малюнки, простежуються стильові особливості взаємодії інтелектуальної та почуттєвої регуляції. Їх можна класифікувати наступним чином:

1. Конфліктний тип.
2. Діалогічно-конвенціональний.
3. Партнерський.
4. Продуктивний.
5. Дистантний.
6. Комплементарний.
7. Недиференційований.

Маючи за мету зменшення інформаційного пласту для подальшого виявлення латентних чинників, організуючих предметну область, ми використали процедуру факторного аналізу за методом головних компонент з Varimax обертанням та нормалізацією Кайзера, де критерієм виступає індекс складності кожного фактора.

Ми припустили, що детермінантами структурування досвіду у різноманітних стилях виступають функціональні особливості пізнавальних почуттів досліджуваних. Завдяки процесу факторизації був сформований квазіпростір у межах трьох основних компонент.

Отже, розглянемо згруповані за факторами змінні.

Таблиця 1
Матриця факторних навантажень після обертання

	Компонента		
	1	2	3
Образ Я	0,770	0,121	0,346
Конфліктний	-0,021	-0,053	0,905
Діалогічний	-0,259	0,816	0,181
Партнерський	0,263	0,763	-0,317
Продуктивний	0,705	0,324	0,033
Дистантний	-0,525	0,172	0,124
Комплементарний	0,744	-0,204	-0,299

Фактор 1 має найбільшу вагу та інформативність (29%). Його визначають навантаження змінних образ «Я» (0,770), продуктивний стиль (0,705) та комплементарний стиль (0,744) і негативний показник змінної дистантний стиль (-0,525). Чітко прослідковується тенденція до інтеграції почуттів та думок і образу «Я» досліджуваних. Отже, цей фактор ми можемо інтерпретувати як функцію пізнавальних почуттів, яка реалізується у почутті структури власного «Я».

Фактор 2 (інформативність 21%) описується навантаженням таких змінних як діалогічно-конвенціо-

нальний стиль (0,816), партнерський стиль (0,763). Позиція зближення почуттєвої та розумової сфер, налагодження їх взаємодії, що відображається у вказаних стилях, орієнтує до інтерпретації цього фактору як функції пізнавальних почуттів, спрямованої на оцінку ступеня цілісності внутрішньоособистісних конструктів. У межах цієї функції також відбувається контроль за стабілізацією центральних структур: патернів, гештальтів, сформованих у досвіді особистості.

Фактор 3 (інформативність 17%) визначається значним навантаженням змінної конфліктний стиль (0,905) і на протилежному полюсі змінною партнерський стиль (-0,317). Змістові характеристики конфліктного стилю визначають зміщення балансу у напрямку стимуляції динаміки переструктурування досвіду суб'єкта. Цей процес відповідає транзитивній функції пізнавальних почуттів, яка спрямована на регуляцію артикульованості та диференційованості особистісних конструктів, супровід руху суб'єкту з одної системи значень до іншої. Досліджувані переживають процес внутрішньоособистісних перетворень, як конфліктний стан.

Висновки. Отже, символічна інтерпретація експресивної проективної продукції досліджуваних за методикою «Зірки та хвилі» дає змогу стверджувати наступне. Психологічні особливості пізнавальних почуттів, центрованих на образі відображаються у символах зірок, хвиль та додаткових центральних об'єктах.

Підходи до рішення рисунків характеризують внутрішній стан досліджуваних. Доповнення проективних рисунків вільними творами збагачує матеріали дослідження інформацією більш усвідомленого рівня, адже

вона вербалізується. Утворений тестовий комплекс дозволяє виділити основні стилі рішення теми.

Структурні та процесуальні складові образу «Я» досліджуваних по різному представлені у виділених стилях. Диференціація образу «Я» досліджуваних пов'язана з актуалізацією пізнавальних почуттів, при дистанціюванні емоційної та почуттєвої сфер усвідомлення компонентів «Я» знижується, що гальмує процеси оновлення центральних структур елементів досвіду.

В основі формування стилів лежать функціональні особливості пізнавальних почуттів. Цими латентними чинниками є почуття структури образу «Я», почуття цілісності системоутворюючих конструктів всередині «Я» та почуття дестабілізації, динаміки центральних структур.

Таким чином, рисункові проективні методи та їх модифікації є досить ефективним інструментарієм у дослідженні почуттєвої сфери особистості та її самоусвідомості.

Література:

1. Аве-Лаллемант У. Графический тест «Звезды и Волны» / Урсула Аве-Лаллемант. – СПб. : Речь, 2002. – 239 с.
2. Бурлачук Л.Ф. Психодиагностика : [учеб. для вузов] / Л.Ф. Бурлачук – СПб. : Питер, 2006. – 351 с.
3. Калинин В.К. Рисуночный тест Вартега / В.К. Калинин. – М. : Смысл, 2011. – 240 с.
4. Юнг К.Г. Структура и динамика психического: [статья, эссе] / Карл Густав Юнг ; [пер. с англ. В.В. Зеленский]. – М. : Когито-Центр, 2008. – 480 с.

УДК 159.923.2

САМОТНІСТЬ ЯК СУБ'ЄКТИВНЕ ПЕРЕЖИВАННЯ

Гусейнова Н.О., асистент кафедри загальної та соціальної психології
Херсонський державний університет

Стаття присвячена аналізу сутності феномену самотності, а саме її суб'єктивної сторони переживання. В ній містяться результати аналізу феномену самотності з позиції різних підходів. Також у статті представлені сучасні результати дисертаційних досліджень, автори яких наводили свої класифікації видів самотності та досліджували їх на практиці.

Ключові слова: самотність, усамітнення, ізоляція, конструктивна самотність, деструктивна самотність, інтернальна самотність, екстернальна самотність.

Статья посвящена анализу сущности феномена одиночества, а именно ее субъективной стороны переживания. В ней содержатся результаты анализа феномена одиночества с позиции различных подходов. Также в статье представлены современные результаты диссертационных исследований, авторы которых представляли свои классификации видов одиночества и исследовали их на практике.

Ключевые слова: одиночество, уединение, изоляция, конструктивное одиночество, деструктивное одиночество, интернальное одиночество, экстернальное одиночество.

Huseinova N.O. LONELINESS AS A SUBJECTIVE EXPERIENCE

This article analyzes the nature of the phenomenon of loneliness, namely its subjective side of experience. It contains an analysis of the phenomenon of loneliness from the perspective of different approaches. Also, the paper presents the current results of the dissertation research, the authors have cited their classification of loneliness and studied them in practice.

Key words: loneliness, solitude, isolation, loneliness constructive, destructive loneliness internal'nyloneliness, loneliness externalities.

Постановка проблеми. Дослідницький інтерес до розробки проблеми самотності набуває у наш час особливої актуальності оскільки досить широко і різноманітно використовується термін «самотність» у повсякденному житті та наукових джерелах. Відтак, ускладнення процесу соціалізації особистості, обмеження конструктивних стосунків із світом, порушення розвитку мотиваційної сфери та внутрішньої цілісності особистості, розвиток особистісних якостей, що

ускладнюють інтеграцію у соціумі, ось далеко неповний перелік негативних проявів самотності. Водночас динамізм сучасного життя вимагає від особистості гнучкості, оперативності, вміння вибудовувати власну життєву стратегію, адекватну цілям суспільства і власній самореалізації. Все це в цілому спонукає науковців до необхідності дослідження проблеми самотності, розробки діагностичного інструментарію з оцінки її стану та особливостей психокорекції і психопрофілактики.

Виклад основного матеріалу. Концептуальні положення вивчення самотності складаються на початку ХХ століття, хоча й в античній філософії здійснювалися спроби щодо висвітлення природи даного феномена. Платон і Аристотель вважали самотність негативним явищем й пропонували способи її подолання в насолоді благом товарищескості й любові.

Велика увага проблемі переживання самотності приділяється у філософії екзистенціалізму. Її прихильники М. Бердяєв, М. Бубер, А. Камю, Ж.-П. Сартр вважають, що переживання самотності є невід'ємним елементом існування людини. Представники феноменологічної думки П. Бергер, Е. Гуссерль, Т. Лукман, У. Садлер і А. Шюц звертають увагу на виявлення змістовної сторони самотності, розглядаючи її як переживання.

Самотність як психологічний феномен постає у працях Дж. Зілберга, Г. Саллівана, В. Франкла, З. Фройда, Е. Фромма, Ф. Фромм-Рейхмана. Вчені розкривають питання переживання самотності як внутрішнього специфічного почуття й відчуття певної втрати внутрішнього світу особистістю, питання тривалості протікання самотності й причини її виникнення. У твердженні, що людині властива потреба у спілкуванні, вони наголошують на переживанні самотності, як на патології, що веде до деградації особистості [7].

У сучасній науці досить докладно розроблена проблема причин даного явища. Так, Е. Фромм обґрунтовує ідею про те, що незадоволеність вищих потреб (потреба в повазі, у визнанні й у самореалізації) є причиною переживання самотності. Інші дослідники вбачають причину самотності в прискоренні темпів життя, у наявності умов, коли людина залишається на самоті в юрбі (Д. Рісмен, Е. Тоффлер); у втраті цінностей і сенсу життя (В. Франкл) [3].

У процесі вивчення переживання самотності філософи, соціологи, соціальні психологи, антропологі виділяють такі тлумачення: самотність – це форма вираження емоційного переживання; самотність – це складний стан, що опановує людину цілком – почуттями, думками, вчинками; самотність – форма свідомості [6].

Питання про визначення самотності обговорюється протягом майже цілого сторіччя, але так і не знайшло власного спільного рішення. Це пов'язано, насамперед, з тим, що існують дві точки зору щодо спрямованості переживання самотності: одні вчені визнають негативну спрямованість, а інші, навпаки – позитивну. Позитивна слугує удосконаленню особистості, прояву її самосвідомості, а негативна – руйнуванню особистості. Оскільки переживання самотності – суперечливий феномен, то важко дати йому універсальне й однозначне визначення [7].

Багато дослідників вважають, що самотність існує в житті кожної людини, всі ми в певні моменти свого життя стикаємося з даним почуттям або станом. Слід відмітити, що кожна людина індивідуальна, тому і переживання її самотності також буде індивідуальним. Неважливо скільки років людині, дитина вона, доросла, в зрілому вона віці або в періоді старості – це почуття, однакове для всіх. Звісно, інтенсивність, причинність цього почуття буде різною, та значення самотності не змінюється.

За останні десять років збільшився інтерес до феномену самотності, психологи намагаються розібратися в даній темі, оскільки феномен самотності на сьогоднішній день ще не має конкретних теоретичних та методологічних положень, які б дали точне обґрунтування, класифікацію самотності. Кожен автор пропонує свою концепцію, доводить її на теоретичному та практичному рівнях дослідження.

У теоретичній спадщині глибокого осмислення проблеми самотності існує кілька підходів, однак

число моделей самотності не представляють собою повного і систематичного пояснення. Більшість теоретичних міркувань про самотність пов'язані з клінічною практикою чи впливали з уже існуючих теорій.

Перший психологічний аналіз самотності опублікував Зілбург (1938 р.). Він розглядав феномени самотності та усамітнення. Усамітнення – це стан, що виникає в результаті відсутності конкретного «когось». Самотність – це нездоланне постійне відчуття самотності. Неважливо, чим людина зайнята, але самотність, як «черв'як», роз'їдає її серце. Згідно з теорією Зілбурга, самотність є відображенням характерних рис особистості: нарцисизму, манії величності, ворожості. Зілбург простежив походження самотності, починаючи з дитячої віку. Дитина пізнає радість бути любимим і викликати захоплення разом з потягінням, породженим тим, що вона – маленька слабка істота, змушена чекати задоволення своїх потреб від інших. Це і є, за Зілбургом, зародження відчуженості, ворожості та агресивності самотнього [4, с. 153].

Заворотних Є.М. у своїй дисертації «Соціально-психологічні особливості самотності як суб'єктивного переживання» виділяє три рівня самотності як суб'єктивного переживання:

1. Негативна самотність (низький рівень).
2. Комфортна самотність (середній рівень).
3. Деструктивна самотність (високий рівень) [4].

Вона доводить що самотність як суб'єктивне переживання відносно незалежне від об'єму і характеру міжособистісних контактів людини і визначається її особистісними характеристиками. Так наприклад, особистість, яка має власну сім'ю, яка включена в широку систему соціальних зв'язків, з соціальної точки зору не являється самотньою, та протягом життя вона стикається з даним почуттям.

У роботах Є.М. Заворотних розкрито роль суб'єктивної оцінки людиною власної самотності, на основі наявного власного досвіду [4]. Дослідниця наголосувала, що самотність, як суб'єктивне переживання, може бути схарактеризована наступними чинниками: емоційна зрілість, суб'єктивний контроль, невротизація особистості, осмисленість життя. Діагностування видів самотності, як суб'єктивного переживання, авторка пропонувала проводити за наступними критеріями: суб'єктивна оцінка сили прояву самотності, ступінь визнання самотності (рівень і характер психологічного захисту) та емоційне забарвлення (характер емоційного забарвлення) самотності.

Таким чином, авторка доводить, що самотність як суб'єктивне переживання позиціонується особистістю за шкалою «Я один – Я не один», являється відносно незалежним від особливостей міжособистісних контактів, психологічного здоров'я, емоційного тону, а в більшій мірі залежить від індивідуальних особливостей особистості. Тому кожна людина може по-різному переживати дане почуття, в кожній людині є свій комфортний рівень самотності, який не має негативного впливу на її внутрішній стан, почуття та відносини з оточуючими.

Дослідження Серми Вело та групи аспірантів Йорського університету в Торонто, які протягом років збирали дані про випадки самотності за допомогою автобіографічних звітів, структурованих інтерв'ю, анкет і тестів свідчить про наступне. Так, детальне вивчення 401 розповідей респондентів про пережиту самотність не виявило значного зв'язку між мірою фізичної ізоляції кожного з них від інших людей і силою почуття самотності. Фактичне вивчення відповідей довело, що тяжка форма самотності характерна для ситуацій, коли людина не відчувала самотності у спілкуванні. Більш складніше було подолати почуття самотності, котре не проходить, не дивлячись на те, що вони знаходилися у компанії друзів чи членів родини. Таким чином, в даному дослідженні також виявлено

суб'єктивний характер переживання самотності [3].

Багато сучасних дослідників виділяють позитивний та негативний бік самотності, беручи до уваги певний критерій.

Так, Неумоева О. В. вважає, що з однієї сторони самотність пов'язана з деформацією різноманітних відносин особистості, а з іншої сторони, це феномен, який дозволяє погрузитися в особистісну рефлексію, в міркуванні про сенсожиттєві проблеми. Тому вона стверджує, що якщо сутність і психологічна структура феномену самотності розкривається через амбівалентний характер самотності, то подолання негативного впливу самотності на особистість можливе тоді, коли буде використовуватися позитивний потенціал самотності в цілях розвитку особистості. В дослідженні Неумоева О.В. наводить аргументи позитивної динаміки факторів самовідношення, самосприяття, збільшення комунікативної компетентності, які приводять до позитивного полюсу самотності.

Авторка виділяє чотири види самотності в залежності від інтеральної та екстеральної направленості: інтеральна негативна самотність, екстеральна негативна самотність, інтеральна позитивна самотність та екстеральна позитивна самотність [5].

Вербицька С.Л. досліджує самотність з позиції патернів поведінки і стану особистості. Вона виділяє деструктивний характер переживання (неприйняття свого стану) та конструктивний (позитивне відношення до життя, до себе). Таким чином, образ самотньої людини визначається в паттернах закритості, пасивності та слабкості. Стан самотності супроводжується конструктивними або деструктивними переживаннями. Таким чином, вибір стратегії поведінки забезпечує трансформацію негативного переживання в позитивне і наступне його подолання [1].

В роботі «Психологія самотності: Генезис, види, проявлення» Трубинкова С.Г. виділяє такі види самотності: стан відчуженої самотності – домінування в особистості тенденції до відособлення; стан самовідчуженої самотності – результат надмірної ідентифікації особистості з іншими людьми, відчуження від особистого «Я»; усамітнення – оптимальне співвідношення процесів ідентифікації та відокремлення. Отже можна знову відмітити позитивний і негативний бік самотності [8].

Вивчаючи самотність в просторово-часових рамках, К. Голдберг зазначав, що «... самотність – це відмова від моменту сьогодення, від його можливостей і вимог. Втрата цього справжнього і призводить до порушеного погляду на час: відчуття того, що справжнє завмерло, воно нескінченно і не має майбутнього. Це порушене сприйняття часу послаблює здатність суб'єкта до міжособистісного спілкування, що ще більше посилює відчуття самотності» [3]. Отже, самотність – це порушене сприйняття часу внаслідок незадоволеної протягом тривалого часу потреби в турботі. До часових характеристик онтологічного порушення К. Голдберг відносив: провину (минуле), сором (справжнє), побоювання (майбутнє).

Етимологічний аналіз походження слова «самотність» в українському мовленні висвітлює декілька значень української лексики «сам», а також розкриває сутність понять «самотність» та «усамітнення» й відзначає специфіку переживань людини, котрі сприяються явищем самотності.

Варто зазначити, що як самотність, так і усамітнення утворюються під впливом соціального та індивідуального, об'єктивного та суб'єктивного, де переважають соціальні чинники. Тому переважно усамітнення людини за власною волею й зустрічається нечасто й існує, скоріше за все, як виняток.

Висновки. Таким чином, слід відмітити, що самотність являється однією з найбільш актуальних проблем і в той же час найбільш складною в плані дослідження. На сьогоднішній день більшість дослідників розглядають самотність як суб'єктивне переживання, виділяють позитивний та негативний контекст даного стану з позиції різних підходів. Також слід зауважити, що більшість авторів детально вивчають негативний бік самотності, про позитивну сторону даного феномену лише зауважують, оскільки цей вид самотності є ще складнішим в плані дослідження.

Переживання самотності розуміється як внутрішнє переживання, суб'єктивний стан свідомості, що має прояв як інтимність, потайливість; переживання дефіциту щирих соціальних зв'язків та спілкування; те, що є відмінним від власне фізичної ізоляції або творчого усамітнення; стан, котрий переважно негативно сприймається суб'єктом; глибинний внутрішній стан свідомості особистості, котра переживає нестачу різних соціальних зв'язків, що негативно сприймається та супроводжується дистресовим синдромом.

Аналіз різноманітних підходів до феномену самотності дозволяє аргументувати, що самотність як психологічне явище потребує великої уваги дослідників, оскільки залишається ще недостатньо вивченим. Існують різні підходи до трактування самого поняття «самотність», причин його виникнення та наслідків, до яких воно призводить. Проте залишаються відкритими питання про механізми формування даного почуття, значення, яке воно відіграє для особистості та впливу на її життєдіяльність, а також вікові та гендерні відмінності у переживанні даного феномену.

Література:

1. Вербицька С.Л. Социально-психологические факторы переживания одиночества : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 – социальная психология. – СПб., 2002. – 19 с.
2. Голдберг К. Одиночество как нарушение восприятия времени // Journal of Contemporary Psychotherapy. Vol. 31, 2001. № 4.
3. Джонг-Гирвельд, Д. Типы одиночества Текст. / Д. Джонг-Гирвельд, Д. Раадшелдерс // Лабиринты одиночества : сб. науч. тр. – М. : Прогресс, 1989. – С. 301–319.
4. Заворотных Е.Н. Социально-психологические особенности одиночества как субъективного переживания : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 – социальная психология. – Санкт-Петербург, 2009. – 254 с.
5. Неумоева Е.В. Одиночество как общественно-историческое явление и как явление индивидуальной жизни // Гуманитарный вектор. Вестник Забайкальского отделения Академии гуманитарных наук. – № 1–2 (10–13). – Чита : Изд-во ЗабГПУ. – 2004. – С. 23–29.
6. Петло Л.Е. Теоретические подходы к одиночеству / Л.Е. Петло, Д. Перлман // Лабиринты одиночества : пер. С англ., сост., общ. ред. и предисл. Н.Е. Покровского. – М. : Прогресс, 1989.
7. Психологічні особливості переживання самотності в юнацькому віці [Рукопис] : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Лашук Вікторія Григорівна. – Київ, 2010. – 184 с. : табл., рис. – Бібліогр. : с. 161–173.
8. Трубинкова С.Г. Психология одиночества: генезис, виды, проявления : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 – общая психология, история психологии. – М., 1999. – 195 с.

УДК 159.9.072

МЕТОД СУБ'ЄКТИВНОГО ШКАЛУВАННЯ: ВИЗНАЧЕННЯ КРИТЕРІЇВ ОЦІНЮВАННЯ

Савченко О.В., к.психол.н., доцент кафедри загальної та соціальної психології
Херсонський державний університет

У статті розглядається проблема вимірювання в психології, специфіка методу суб'єктивного шкалування. Автор визначає основні етапи процедури проведення даного методу, описує три засоби виокремлення критеріїв оцінювання, що є необхідним етапом визначення шкал, за якими відбувається оцінка досліджуваного явища.

Ключові слова: вимірювання, шкалування, суб'єктивне шкалування, шкала, критерій оцінювання.

В статье рассматривается проблема измерения в психологии, специфика метода субъективного шкалирования. Автор выделяет основные этапы проведения процедуры шкалирования, описывает три способа выделения критериев оценивания, что является необходимым моментом в процессе подготовки шкал, пригодных для оценивания изучаемого явления.

Ключевые слова: измерение, шкалирование, субъективное шкалирование, шкала, критерий оценивания.

Savchenko O.V. SUBJECTIVE SCALING METHOD: THE SELECTION OF EVALUATION CRITERIA

The article is devoted to the problem of measurement in psychology, the specificity of the method of subjective scaling. The author highlights the main steps of the procedure scaling, describes three ways to select the evaluation criteria, that there is a necessary moment in the preparation of scales that will be suitable for the estimation of the phenomenon.

Key words: measurement, scaling, subjective scaling, the scale, the criterion of evaluation.

Постановка наукової проблеми та її значення.

Вважається, що саме великому філософу та вченому XVI-XVII століть Галілео Галілею належать наступні слова: «Той, хто прагне вирішувати питання природничих наук без допомоги математики, ставить нерозв'язне завдання. Слід вимірювати те, що вимірне, і робити вимірним те, що таким не є». У післямові до книги американського психолога Дж. Кеттела засновник біометрії Ф. Гальтон впевнено передрік: «Психологія не може стати міцною і точною, як фізичні науки, якщо не буде ґрунтуватися на експерименті та вимірюванні» [1].

Існує думка, що психологія сформувалася як самостійна наукова дисципліна не тільки завдяки поширенню лабораторного експерименту як основного дослідницького методу, але й внаслідок розвитку технік вимірювання, які були включені в процедуру експерименту (інтенсивності відчуттів, часу реакцій, обсягу пам'яті та ін.).

У Лейпцігському університеті під керівництвом В. Вундта були розроблені три основні експериментальні процедури: метод враження, метод вираження і метод реакції. Можливим було також поєднання цих процедур з методом самоспостереження, що отримало назву комбінований метод.

Метод враження – це процедура фіксування поведінкових змін суб'єкта у відповідь на пред'явлення певного строго диференційованого подразника. Використовувалася апаратура, яка дозволяла варіювати як якісні, так і кількісні характеристики стимулів.

Метод вираження – це процедура фіксування певних психофізіологічних змін (частоти серцевих скорочень, виразних рухів, працездатності та ін.) у відповідь на вплив різних факторів у процесі виконання завдання, діяльності.

Метод реакції – це фіксування часу і характеру рухової реакції досліджуваного у відповідь на пред'явлення певного стимулу.

Дані процедури дозволили уніфікувати процес проведення психологічних досліджень, висунули суворі вимоги до процедури диференціювання характеристик стимулів і реакцій досліджуваних, заклали основу для виділення двох форм шкалування: шкал оцінок і шкал установок (відносин).

Шкала оцінок – це методичний прийом, який дозволяє розподілити сукупність досліджуваних об'єктів за ступенем виразності загальної для них властивості. Прикладом може служити розподіл завдань за рівнем складності, об'єктів за ступенем контрастності та ін.

Шкала установок – це методичний прийом, який дозволяє зіставляти суб'єктів за ступенем виразності (величиною, стійкістю, інтенсивністю) їх ставлення до досліджуваних об'єктів. Таким чином, можна говорити про відображення внутрішніх характеристик суб'єктів за допомогою фіксації їх відносин до деяких об'єктів дослідження, якими при вивченні особистісних властивостей найчастіше виступають соціально-психологічні явища.

Формування установки на застосування вимірювання в науковому дослідженні, використання пропорційних вимірів як стандарту, який був запозичений з природних наук (підхід Г. Т. Фехнера), посилили інтереси вчених, але не сприяли підвищенню рівня науковості досліджень. «Як відверто зауважив У. Торгерсон, більшість вимірювань в біхевіоральних науках засновані на угодах і інтуїціях експериментаторів. З визнання цього факту не слідує необхідність відмови від існуючих методів вимірювання ..., оскільки їх цінність визначається не стільки очікуваною точністю і рівнем вимірювання (типом шкали), скільки здатністю передбачувати спостережувані факти, у т. ч. і суто практичні» [1]. Однак проблема коректності розробки шкал оцінювання, визначення правил і процедур їх розробки, перевірки і використання продовжує бути актуальною і для експериментальної психології, і для психометрії.

Метою дослідження є аналіз процедур визначення системи критеріїв суб'єктивного оцінювання.

Основні завдання дослідження:

1. Визначити специфіку суб'єктивного шкалування як форми вимірювання.

2. Виокремити етапи проведення процедури суб'єктивного шкалування.

3. Описати основні засоби визначення критеріїв оцінювання об'єктів на прикладі аналізу ситуацій.

Об'єкт дослідження – процедура суб'єктивного шкалування. **Предметом дослідження** є специфіка проведення процедури суб'єктивного шкалування на етапі визначення критеріїв оцінювання.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми.

Вимірювання – процедура «отримання числових характеристик для величин властивостей явищ та об'єктів, що досліджуються в психології, наприклад, моторних і мовних реакцій, відчуттів, здібностей, мотивів, установок і вчинків особистості, її статусу в групі» [1].

Найбільш поширеним способом проведення вимірювання є використання шкал (шкалування). «Шкала

– це множина чисел, відносини між якими відображають відносини між об'єктами емпіричної системи» [1]. Шкали можна розділити за формою (графічні, вербальні, числові), за типом, залежно від того, які відносини вони відображають (шкала відносин, інтервальна, порядкова і номінальна шкали). Залежно від характеру одержуваної інформації шкали можна поділити на об'єктивні (з використанням фізичних приладів, загальноприйнятих одиниць виміру) і суб'єктивні, «коли досліджувана людина сама ж і виконує функцію вимірювального приладу» [1]. С. Стивенс запропонував одну з перших систем шкалування, в якій визначив чотири типи шкал, а також чітко визначив процедури та правила їх використання.

Ч. А. Ізмайлов, аналізуючи дану систему шкал, виділив переваги як «слабких» шкал (номінальна і порядкова), так і «сильних» шкал (рівних інтервалів і відносин). Перші можна застосовувати до найскладніших, малодиференційованих емпіричних об'єктів. «Перевагою «сильних» шкал є їх велика інформативність, вони дозволяють робити більш тонкі і різноманітні модельні пророкування про емпіричні властивості об'єктів, ніж «слабкі» шкали» [1]. Однак множинність обмежень у процесі їх застосування не дозволяє поширювати їх так вільно, як «слабкі» шкали.

В. В. Нікандров виділив наступні особливості шкалування: «1) суміщення в ньому емпіричних процедур збору даних й аналітичних процедур обробки даних; 2) єдність кількісного і якісного аспекту процесу шкалування; 3) сполучення загальнонауковості та вузькопрофільності, тобто «зрощення» загальних принципів шкалування зі специфічними процедурами конкретних методик» [5, с. 38-39]. Ці особливості, на думку автора, не дозволяють чітко розвести в психології два поняття – «вимір» та «шкалування».

Зосередимо свою увагу на суб'єктивній формі шкалування. Нагадаємо, що парадигма суб'єктивного шкалування перейшла в інші області психології із психофізики. В. М. Дружинін [2] вважав, що досліджувані при даній формі вимірювання виконують функції приладів, а експериментатор мало цікавиться особливостями «вимірюваних» об'єктів і досліджує саме ці «вимірювальні прилади».

Але В. В. Нікандров не погоджувався з даним твердженням, він вважав, що на першому емпіричному етапі не можна розглядати суб'єкта, що проводить оцінювання, в ролі вимірювального інструмента. «Цю роль йому з великою натяжкою можна приписати тільки після маніпуляцій уже не з емпіричними, а з формальними множинами» [5, с. 40]. У своїй заяві автор спирався на думку Г. В. Суходольського, який підкреслював, що дії досліджуваного під час порівняння, впорядкування, оцінювання об'єктів є підготовчими, а не вимірювальними операціями. І тільки потім, на стадії обробки первинних даних певні математичні дії «метризують» одномірний топологічний простір упорядкованих об'єктів, а, отже, вимірюють «величину» об'єктів» [9, с. 101].

Взагалі, методична основа вимірювальних процедур була закладена такими дослідниками: В. Вундт, Г. Т. Фехнер, Ф. Дондерс, Р. Кеттел, С. Стивенс та ін. Більш сучасний аналіз даної сфери проводився В. К. Гайдою та В. П. Захаровим, О. М. Гусевим, Ч. А. Ізмайловим та М. Б. Михалевською, В. М. Дружиніним, С. Д. Максименко та Е. Л. Носенко, В. В. Нікандровим та ін.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Використання методів суб'єктивного шкалування дозволяє дослідникам отримувати інформацію про уявлення суб'єктів відносно певних питань, що дозволяє зрозуміти особливості сприйняття ними певних об'єктів, подій.

У Великому психологічному словнику визначається, що «...основною метою цього методу є застосування кількісних показників для оцінки відносин

до певних об'єктів, у якості яких можуть виступати фізичні або соціальні процеси. Для здійснення процесу суб'єктивного шкалування існує ряд методик, які характеризуються певними правилами, за якими числа приписуються тим або іншим якостям об'єктів» [1, с. 291].

В іншому тлумачному психологічному словнику надається більш операціоналізоване визначення терміну «суб'єктивне шкалування – це широкий клас дослідницьких та психодіагностичних методик, що забезпечують збирання певних суб'єктивних оцінок, із застосуванням явних (наприклад, методика семантичного диференціала), чи то неявних шкал (ранжирування, сортування об'єктів, парних порівнянь), з наступною обробкою результатів методами багатомірного статистичного аналізу» [7].

В. В. Нікандров підкреслював, що процедура шкалування сполучає в собі риси кількісного і якісного аналізу. Кількісний аспект шкалування полягає в тому, «що в його процедуру в переважній більшості випадків входять вимірювання і числове представлення даних» [5, с. 31]. Якісний аспект шкалування виражається в тому, що процедура «містить у собі елементи якісних методів (класифікації, типологізації, систематизації)» [5, с. 31], а також дозволяє оцінювати й описувати дані, які не мають одиниць виміру.

При визначенні основних етапів процедури суб'єктивного шкалування ми вважаємо дуже доречним ввести і етапи якісного аналізу галузі знань та об'єкта дослідження. Розглянемо традиційні етапи процесу психологічного шкалування:

1) емпіричний етап, на якому здійснюється збирання даних стосовно емпіричної множини (психологічні характеристики досліджуваних об'єктів або явищ);

2) етап формалізації, на якому проводиться математико-статистична обробка отриманих даних.

Нас не влаштовує дана схема проведення дослідження, оскільки відсутніми є етапи підготовки психологічного інструментарію. Ми вважаємо, що слід поповнити схему як мінімум двома етапами, що передуватимуть вище названі. Так розпочинати процес шкалування слід з процедури виокремлення критеріїв оцінювання (що є якісним етапом роботи), потім слід проводити підготовчий етап, на якому дослідник обґрунтовує вибір форми шкали, її розмірності та процедури проведення шкалування, створює інструкції для досліджуваних.

Визначення критеріїв оцінки об'єктів є найбільш складним завданням в процесі підготовки до застосування процедур шкалування. Існують процедури суб'єктивного шкалування, які вимагають один критерій оцінювання (метод вибору, попарного порівняння, ранжирування), а є такі, де слід одразу пред'явити низку шкал, які б в повному об'ємі відобразили об'єкт дослідження (метод кількісної або абсолютної оцінки, категоріальної оцінки). Ми можемо виокремити декілька процедур визначення критеріїв оцінювання:

1. Використання моделі іншого об'єкта, що має риси подібності з досліджуваним об'єктом (засіб за аналогією).

2. Застосування концептуальної моделі досліджуваного об'єкта.

3. Використання емпіричної моделі досліджуваного явища, що була отримана в серії попередніх досліджень завдяки використанню методів багатомірного аналізу даних (факторного, кластерного аналізів).

Попередньо сформована модель досліджуваного явища дозволить сформувати повну систему критеріїв оцінювання. На прикладі аналізу ситуації як форми організації суб'єктом явищ зовнішнього світу, в межах якої розгортається система різних форм взаємодії суб'єкта з об'єктами та іншими суб'єктами, ми розглянемо можливість використання вже існуючої

моделі аналізу певного психічного явища для аналізу нашого об'єкта. Це є доречним, коли об'єкт дослідження має схожі риси, певний ступень подібності з обраним об'єктом, іноді може включати його як важливий компонент своєї структури.

Для аналізу ситуації ми вважаємо за можливе застосувати модель системи характеристик психічних станів, виділених Л. В. Куликовим [3], оскільки ці конструкції («ситуація» та «психічний стан») є багатоплановими і поєднують у собі два полюси: об'єктивний, залежний від характеристик обставин, що впливають на суб'єкта, і суб'єктивний, залежний від позиції, яку займає сам суб'єкт. Л. В. Куликов виділив наступні характеристики психічних станів:

- активаційні характеристики (характеризуються силою актуалізованих мотивів і потреб, швидкісними характеристиками дій і рухів, енергійністю поведінки суб'єкта, його прагненням долати труднощі);

- тонічні характеристики (відображають готовність суб'єкта діяти, долати перешкоди, докладати додаткові зусилля в залежності запасів його ресурсів, енергії);

- тензійні характеристики (відображають ступінь напруги суб'єкта, глибину його переживань, силу прикладених зусиль, інтенсивність реагування на запропоновані стимули);

- часові характеристики (проявляються в ступені інертності переживань, їх стійкості, у швидкості їх виникнення, перемикання і зникнення);

- емоційні характеристики (виражаються в ступені емоційного включення суб'єкта, в характері та інтенсивності прояву емоцій, в ступені інтеграції окремих емоційних проявів);

- ступінь усвідомленості (відображає баланс емоційної та раціональної сфер особистості, здатність суб'єкта проявляти увагу до власних процесів, аналізувати відносини в процесі взаємодії, обдуманно вибирати способи досягнення мети).

В ході дослідження ситуації можна запропонувати досліджуваному оцінити окремі типові ситуації за такими критеріями: рівень збудження; рівень готовності діяти; рівень напруженості; ступінь динамічності змін; рівень емоційного включення суб'єкта; рівень усвідомленості своїх дій.

Кожен з критеріїв може бути представлений низкою шкал, наприклад рівень збудження можуть презентувати такі шкали: стимулююча – стримуюча, спокійна – зворушлива, активна – пасивна, цілеспрямована – ненаправлена, актуальна – потенціальна та ін. Рівень готовності суб'єкта діяти можна вимірювати за допомогою шкал: споглядальна – діяльницька, творча – стереотипна, невизначена мета – чітка мета; травмуюча – формуюча, виснажлива – надає ресурси та ін. Пропонуємо вимірювати рівень напруженості суб'єкта в ситуації за допомогою шкал: загрозлива – безпечна, напружена – розслаблена, організовані дії – хаотичні дії, передбачувальна за наслідками – непередбачувальна, конкуренція – кооперація та ін. Такий критерій оцінювання, як ступінь динамічності змін, може бути представлений наступними шкалами: раптова – очікувана, стійка – мінлива, одинична – повторювана, типова – рідкісна, тривала – миттєва та ін. Рівень емоційного включення суб'єкта ми пропонуємо вимірювати за такими шкалами: доброзичлива – ворожа, приємна – визиває роздратування, емоційна – раціональна, визиває цікавість – байдужа, глибока – поверхнева та ін. І наостанок надамо приклади шкал, за якими можна визначити рівень усвідомленості суб'єктом своїх дій, а саме: зрозуміла – суперечлива, відповідальна для суб'єкта – безвідповідальна, сприяє об'єднанню з іншими – ізолює, вимагає конкретних дій – невизначеність в засобах, залежить від дій суб'єкта – залежить від збігу обставин та ін.

Оскільки визначені критерії відображають внутрішній, або суб'єктивний, аспект аналізу проблеми, виникає бажання доповнити даний перелік тими критеріями, які відображали б клас об'єктивних характеристик ситуації. Заслужовує на увагу і той факт, що певний критерій оцінювання може стати основою створення класифікації або типології. Так, Р. Мокшанцев та А. Мокшанцева запропонували загальну класифікацію соціально-психологічних ситуацій за принципом сили дестабілізуючого впливу її на індивіда, тобто за рівнем напруженості. Автори виокремили штатні, проблемні, соціально-напружені та екстремальні ситуації [4].

У попередніх дослідженнях нами була запропонована структурна модель аналізу ситуації як форми взаємодії учасників [8]. На цьому прикладі я продемонструю, як можна виокремити критерії оцінки, спираючись на концептуальну модель досліджуваного явища.

В структурі ситуації були визначені чотири компоненти: загальні характеристики ситуації як системи; властивості суб'єкта; уявлення щодо властивостей партнера; особливості взаємодії учасників ситуації. Розглянемо більш детально перший компонент, до складу якого входять такі характеристики: 1) загальні властивості ситуації як цілісності (наприклад, складність, ясність, сила та ін.); 2) часові та просторові межі ситуації (миттєвість, наявність або відсутність чітких меж, відкритість та ін.); 3) властивості окремих структурних елементів ситуації (дійові особи, їх позиції, установки щодо взаємодії та ін.).

1. Загальні характеристики ситуації можуть бути представлені як мінімум двома групами ознак:

- оцінка рівня небезпеки ситуації (екстремальна – звичайна, загрозлива – безпечна, суперечлива – однозначна, ворожа – доброзичлива, трагічна за можливими наслідками – комічна, руйнує відносини між учасниками – сприяє формуванню відносин та ін.);

- оцінка рівня складності ситуації (абстрактна – конкретна, складна – проста, зрозуміла учаснику – незрозуміла, мінлива – стала, передбачувана за наслідками – непередбачувана);

2. Часові та просторові межі ситуації можна відобразити за рахунок:

- просторових критеріїв оцінки ситуації (хаотична (відсутність структури) – організована, поверхнева – глибинна, вузька – широка, має чіткі межі – розмита, закрита – відкрита);

- критерію часових меж та змін ситуації (рідка – типова, одинична – повторювана, непередбачена – очікувана, потенційна – актуальна, миттєва – тривала, спонтанна – регламентована).

3. Властивості окремих структурних елементів ситуації (дійові особи, їх позиції, установки щодо взаємодії та ін.) можуть бути досліджені за допомогою наступних критеріїв:

- рівень активності суб'єкта (виявляє інтерес до подій – байдужий, включений в події – невключений, готовий до дій – спостерігач, ініціативний – пасивний, розмовлюючий – переживаючий);

- характер відносин з іншими учасниками (домінує – поступається, авторитарність – партнерство, конкуруючий – співпрацюючий, егоїстичний – альтруїстичний, директивність – недирективність).

Бажаною є рівномірність в кількісній представленості кожного параметра оцінювання, повнота презентування кожного структурного компонента, що забезпечить повноту опису досліджуваного об'єкта, збалансованість оцінок.

Третій засіб виокремлення критеріїв оцінювання вимагає попереднього дослідження даної галузі знань, обраного об'єкта. Метою попереднього аналізу є визначення особливостей будови категоріальної структури даної галузі, визначення узагальнених ха-

рактеристик-факторів, які застосовують суб'єкти під час опису та аналізу досліджуваного об'єкту.

Досліджуваним пропонується оцінити набір об'єктів за попереднім списком шкал, який може формуватися більш-менш довільно, з використанням асоціативних методик, результатів досліджень інших авторів.

Індивідуальні результати оцінювання підсумовуються в єдиному груповому протоколі, тобто формується матриця подібності, стовбці якої утворюють об'єкти-стимули, а рядки – ознаки, за якими відбувалося оцінювання. Кожна клітинка матриці містить суму оцінок всіх досліджуваних певного об'єкту за даною ознакою. Саме ця матриця підлягає подальшій математичній обробці, застосовуючи факторний або кластерний аналізи даних (STATISTICA 7.0).

Процедура факторного аналізу дозволяє визначити латентні психологічні характеристики (фактори), які можуть навіть не усвідомлюватися досліджуваними, але «визначити сприйняття об'єктів та подій, їх класифікацію та впливати на формування мовного висловлювання про дані об'єкти та події» [6, с. 65]. В результаті застосування процедури факторного аналізу ми отримуємо матрицю факторних навантажень, аналіз якої дозволить визначити структуру значущих факторів оцінки.

Так, в нашому дослідженні, де ми визначали особливості сприйняття типових ситуацій, пов'язаних з навчальним процесом студентів, ми запропонували досліджуваним оцінити за 55 шкалами 10 ситуацій [8]. Аналіз даних дозволив виокремити 5 значущих факторів, які пояснюють 87,8% сумарної дисперсії. Факторна структура включала наступні фактори:

1. Екстремальність (48,4% загальної дисперсії);
2. Структурованість (20,7% загальної дисперсії);
3. Активність (6,75% загальної дисперсії);
4. Активна взаємодія (6,67% загальної дисперсії);
5. Стереотипність (5,17% загальної дисперсії).

Перший, найбільш інформаційний фактор мав два незалежні полюси. Негативний полюс фактора «**Екстремальність**» ми позначили як «екстремально-травмуючий». До його складу увійшли 7 ознак, які відобразили чотири аспекти аналізу ситуацій, а саме: оцінку небезпеки (безпечна, симетрична, формує відносини), складності (широка, що не обмежує можливість), несподіваності (очікувана) та емоційного дискомфорту (підвищує сили, розслаблююча).

Другий полюс фактора, сформований позитивними за змістом ознаками, відобразив «безпечно-розслаблюючий» аспект оцінки ситуацій. До його складу увійшли показники, що відображають наступні аспекти ситуації: оцінку рівня її небезпеки (екстремальна, суперечлива, ворожа, трагічна, руйнуюча, неприйняття суб'єкта, несправедлива); оцінку рівня складності (абстрактна, складна, нестабільна, мінлива, закрита); оцінку несподіванки, що пов'язана з низкою частотою виникнення ситуацій (рідка, одинична, непередбачена, потенційна, миттєва, спонтанна); оцінку емоційного дискомфорту (дискомфортна, хвилююча, викликає роздратування, гнітюча, ізолює суб'єкта).

Таким чином, лише за результатами аналізу змісту першого фактора ми можемо виокремити такі критерії оцінки ситуацій:

- рівень небезпеки ситуації для суб'єкта;
- рівень складності ситуації;
- рівень несподіваності подій;
- рівень емоційного дискомфорту.

Другий за силою фактор – «**Структурованість**» – також мав два незалежні полюси. Позитивний полюс даного фактора («відсутність структури та меж») створили шкали-ознаки, що відображають два аспекти аналізу ситуації: просторові характеристики (хаотична (відсутність структури), поверхнева, неспрямована) та характер взаємодії учасників (життєва, неофіційна,

непринципова, безвідповідальна). Неспроможність відобразити певну структуру ситуації не дає можливості суб'єкту зорієнтуватися в своїх намірах та цілях (ситуація сприймається як неспрямована, така, що не сприяє досягненню певної цілі), формує установку на її незначущість, підтримує безвідповідальну позицію учасника взаємодії.

Негативний полюс фактора, який отримав назву «наявність структури та меж», включив до свого складу лише дві ознаки: шкалу «значуща для суб'єкта», що відображає аспект характеру відносин, та шкалу «має чіткі межі» – просторову характеристику ситуації.

Тобто за складом другого фактора ми можемо визначити три незалежних критерії оцінки ситуацій, а саме:

- характер відображення просторової структури ситуації;
- характер взаємодії учасників ситуації;
- рівень значущості ситуації для суб'єкта (її відповідність мотивам та цілям суб'єкта).

Останні фактори, які були однополюсними та невеликими за об'ємом ознак, дозволили чітко диференціювати три незалежні критерії оцінювання типових ситуацій:

- рівень активності суб'єкта;
- засоби взаємодії учасників ситуації;
- рівень стереотипності дій.

Таким чином, ми виокремили десять незалежних критеріїв оцінки типових ситуацій. Для подальшого використання їх в дослідженнях слід підібрати шкали, які б відображали усі визначені аспекти аналізу. Найчастіше використовуються біполярні шкали, представлені двома антонімами. Підібрані шкали слід урівняти за кількістю, перевірити на однозначність їх розуміння досліджуваними в пілотажному дослідженні, та можна використовувати в подальших дослідженнях. На основі визначених критеріїв також можна будувати класифікації та таксономії ситуацій.

Висновки й перспективи подальших досліджень. В роботі ми розглянули суб'єктивне шкалювання як один з найбільш розповсюджених методів вимірювання, в основі якого лежить процедура кількісного та якісного оцінювання об'єкта за наданими критеріями. Обирання критеріїв оцінювання є дуже важливим етапом проведення оцінювання, від повноти та адекватності підібраних шкал залежить ефективність аналізу обраного об'єкта. Ми запропонували три процедури аналізу: використання моделі іншого об'єкта (засіб за аналогією); використання концептуальної моделі досліджуваного об'єкта; застосування емпіричної моделі досліджуваного явища, що була отримана на попередньому етапі дослідження. В наступній роботі ми надамо детальний опис процедур проведення оцінювання (методу вибору, методу ранжирування, методу попарних оцінок, абсолютної та категоріальної оцінки), засобів математичної обробки даних.

Література:

1. Большой психологический словарь [Электронный ресурс] / Под ред. Б. Г. Мещерякова, В. П. Зинченко. – СПб. : Прайм-евронек; М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2004. – 666 с. – Режим доступа : <http://vocabulary.ru/dictionary/30/word/izmereniya-v-psihologii>.
2. Дружинин В. Н. Экспериментальная психология / В. Н. Дружинин. – СПб. : Питер, 2001. – 320 с. – (Серия «Учебник нового века»).
3. Куликов Л. В. Проблема описания психических состояний / Л. В. Куликов // Психологические состояния / Сост. и общая редакция Л. В. Куликова. – СПб. : Питер, 2001. – С. 11–42. – (Серия «Хрестоматия по психологии»).
4. Мокшанцев Р. Социальная психология : учебное пособие для вузов / Р. Мокшанцев, А. Мокшанцева. – Новосибирск : Сибирское соглашение, Инфра-М, 2001. – 408 с.
5. Никандров В. В. Неэмпирические методы психологии : Учеб. пособие / В. В. Никандров. – СПб. : Речь, 2003. – 53 с.

6. Психологический толковый словарь [Электронный ресурс] // Московский психологический журнал. – Режим доступа : <http://magazine.mospsy.ru/dictionary/dictionary.php?term=173>.

7. Савченко О. В. Особливості сприйняття ситуації міжособистісної взаємодії / О. В. Савченко // Психологічні перспективи: [зб. наук. праць / гол. ред. Л. В. Засєкіна]. – Луцьк, 2012. – Вип. 20. – С. 212–223.

8. Савченко О. В. Особливості сприйняття ситуацій, що пов'язані

з навчальною діяльністю студентів / О. В. Савченко // Проблеми сучасної психології : Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / За ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – Вип. 17. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2012. – С. 479–489.

9. Суходольский Г. В. Математическая психология / Г. В. Суходольский. – Х. : Изд-во Гуманитарный центр, 2006. – 360 с.

УДК 173.1:378

ДУХОВНІ ЦІННОСТІ ОСОБИСТОСТІ ЯК ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ МОТИВАЦІЇ ВСТУПУ У ШЛЮБ

Чхайдзе А.О., аспірант, асистент кафедри практичної психології
Херсонський державний університет

У статті розглянуті теоретичні аспекти мотивів вступу у шлюб, підходи багатьох авторів та науковців до проблеми визначення мотивацій в особистостях, що вирішили укласти шлюб. Розглянуті аспекти такого мотиву створення сім'ї, як любов. Розкрито поняття «духовності», подано перелік характеристик рис особистості, в яких виявляється її духовність.

Ключові слова: *мотиви, шлюбні мотиви, шлюб, любов, духовність.*

В статье рассмотрены теоретические аспекты мотивов вступления в брак, подходы многих авторов и ученых к проблеме определения мотиваций личностей, решивших заключить брак. Рассмотрены аспекты такого мотива создания семьи, как любовь. Раскрыто понятие «духовности», перечислены характеристик черт личности, в которых проявляется его духовность.

Ключевые слова: *мотив, брачные мотивы, брак, любовь, духовность.*

Chkhaidze A.O. SPIRITUAL VALUES OF PERSONALITY AS PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF MOTIVATION MARRIAGE

The article deals with theoretical aspects of the motives for marriage. Approaches of many authors and researchers to the problem of determining motivation of individuals who have decided to create a marriage. Aspects of such a motive a family, like love. A concept to «spirituality» is exposed, the list of descriptions of lines of personality, its spirituality appears in which, is given.

Key words: *motivation, motives of marriage, marriage, love, spirituality.*

Постановка проблеми. Молодість – це вік яскравих, забарвлених почуттів та кохання. Багато факторів сприяють вибору супутника для подальшого сімейного життя. Серед них можна виокремити: психологічні, соціальні та фізіологічні. На цей вік припадає період найбільшої сексуальної активності особистості, у цей період більшість людей уперше одружуються, та це також час, коли організм жінки найкраще пристосований до народження здорової дитини.

Сучасна молодь повна життєвих сил та енергії, активно приступає до здійснення свого життєвого задуму та реалізації поставлених цілей. У молодому віці найбільш інтенсивно проходять процеси нових знайомств та спілкування, найбільш легко встановлюються та розвиваються стосунки дружби та кохання.

Через наявність наведених фактів ми зацікавилися мотивами вступу до шлюбу, які змушують наважитись на такий серйозний і відповідальний крок у житті сучасної молоді.

Формування психологічної готовності до сімейного життя – багатоаспектна проблема, яку пов'язують зі зрілістю особистості, розвитком свідомості та самосвідомості індивіда. Відомо, що самосвідомість у підлітковому та ранньому юнацькому віці структурується навколо статевого розвитку особистості. Саме рівень розвитку статевої свідомості та самосвідомості визначає потреби, ціннісні орієнтації, мотиви ліній поведінки як статевої істоти.

Ціннісні орієнтації – це елементи внутрішньої структури особистості. Сюди відносяться: спрямованість, мета індивіда, механізм індивідуальної взаємодії. Вони є найважливішими елементами внутрішньої

структури особистості, які закріплені життєвим досвідом індивіда, всією сукупністю його переживань. Ціннісні орієнтації відокремлюють значуще, суттєве для певної людини від незначущого, несуттєвого. Наявність життєвих цінностей у свідомості людини залежить як від вікового етапу, на якому знаходиться індивід, новоутворень цього періоду, так і рівня розвитку суспільства загалом. Багато дослідників: Б.Г. Ананьєв, М.Й. Боришевський, А.Г. Здравомислов, Г.С. Костюк, В.Я. Титаренко, К.В. Шорохова, В.О. Ядов та ін. стверджують, що саме цінності визначають характер відносин особистості з середовищем, з сім'єю і це, в свою чергу, детермінує особливості її поведінки. Але питання щодо впливу морально релевантних потреб на мотивацію створення шлюбу залишається нерозкритим.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різноманітні аспекти готовності молоді до сімейного життя стали предметом вивчення сексологів, психологів, педагогів. Медико-психологічні аспекти вступу до шлюбу є найбільш поширеними і представленими в науковій літературі. Цій проблемі присвячені дослідження Л. Богдановича, І. Горпінченка, Д. Тсаєва, В. Кагана, Д. Колесова, І. Юнди та ін. [4, с. 13]. Морально-педагогічні проблеми готовності молоді до сімейного життя розглядалися В. Бойко, Є. Ільїною, М. Стельмаховичем, В. Сухомлинським, В. Чудгновським та ін. [9, с. 91]. Формування статевої свідомості, ідентичності та їх ролі у психологічній готовності до шлюбу досліджували О. Васютинський, Т. Говорун, І. Кон, Л. Мороз та ін. Зміст та форми статевого виховання висвітлені у працях М. Боришевського, Т.

Говорун, Д. Ісаєва, В. Кагана, І. Кона [11, с. 23]. Соціально-педагогічні, етичні питання підготовки молоді до сімейного життя, а також компетентності психологічної готовності до створення сім'ї розкривались у працях Т. Афанасьєва, М. Алексєєвої, Т. Буленко, Т. Гурко, І. Дубровіної, Д. Немировського [1, с. 43].

Проблемами мотиву та мотивації займалися В. Вілюнас, С. Каверін, К. Левін, А. Маслоу, Х. Хекхаузен. В сучасній психології дослідження з проблеми мотивації вступу у шлюб представлені і в працях В. П. Кравця, М. М. Обозова, Л. Б. Шнейдер та інших.

Метою нашої статті ми ставимо аналіз проблеми мотивів вступу до шлюбу в сучасній молоді у контексті духовних цінностей особистості.

Виклад основного матеріалу дослідження. У науковій літературі «мотив» прийнято розглядати як спонукальну причину дій і вчинків людини. Вихідним спонукуванням людини до діяльності є його потреби. У будь-якої складної діяльності завжди виділяється мотив, який грає провідну роль [5, с. 875]. На думку А. М. Леонтьєва, «мотив ми вживаємо не для позначення переживання потреби, а як те об'єктивне, в чому ця потреба конкретизується в даних умовах і на що спрямовується діяльність, яка спонукає її» [7, с. 300]. Р. С. Немов зазначає, що «мотив – це те, що належить самому суб'єкту поведінки, є його стійкою особистісною властивістю, що зсередини спонукає до здійснення певних дій» [12, с. 465].

Шлюб – це складний соціальний інститут, який є сукупним результатом взаємодії факторів соціального, природного, індивідуального та суспільного, одиничного та загального характеру. Стабільність як самого шлюбу, так і заснованої на ньому сім'ї значною мірою залежатиме від змісту і характеру мотивів укладання шлюбу. Дослідження цих мотивів дозволяє з'ясувати механізми формування майбутніх шлюбно-сімейних відносин і спрогнозувати їх позитивний або негативний соціальний потенціал.

Л.Б. Шнейдер виділяє три мотивації, щодо створення шлюбу:

1. Мотив «факт шлюбу». Головна рушійна сила в цьому випадку – намір укласти шлюб. Часом це відбувається під впливом інших при реалізації гасла «Вже час!». При цьому інша людина є лише засобом для виконання заповітного бажання – одружитися або вийти заміж. Загалом неважливо, який саме партнер поруч.

2. Мотив «певний тип шлюбу». У цих випадках діють більш впевнені люди, вони орієнтуються на такого партнера, який здатний здійснити їх мрії і відповідає уявленню про престижний варіант шлюбних відносин.

3. Мотив «певної людини». Обранець сприймається як конкретна реальна людина, з усіма слабкостями і недоліками. Робиться свідомий вибір з установкою на прийняття певної людини і з впливаючою звідси особистістю відповідальністю за свої почуття [13, с. 158-159].

Мотиви вступу у шлюб можна розглядати не як короткочасний душевний порив, а як тривалий процес, в результаті якого погляди, установки і орієнтації, що сформувалися в певній обстановці, спонукають людей до активізації своєї діяльності в напрямку задоволення своїх соціальних і природних потреб у шлюбі. У цьому випадку є природним, що чим вище ступінь зрілості поглядів і установок на шлюб, тим вище і соціальна зрілість породжуваних ними мотивів вступу у шлюб. Мотиви можуть бути як усвідомлюваними, так і несвідомими психологічними факторами, що спонукають і направляють поведінку людини. К.Г. Юнг у статті «Шлюб як психологічне ставлення» пише про те, що молодій людині дана можливість неповного розуміння як інших, так і самого себе, тому він не може бути достатньо обізнаним про мотиви інших людей, у тому числі і про свої власні. У більшості ви-

падків вона діє так, як правило, під впливом несвідомих мотивів. Несвідомі мотиви, за К.Г. Юнгом, мають як особистісну, так і загальну природу. Перш за все це мотиви, викликані батьківським впливом. У цьому сенсі для молодого чоловіка визначальним є ставлення до матері, а для дівчини – до батька. У першу чергу це ступінь зв'язку з батьками, який несвідомо впливає на вибір партнера, заохочуючи або ускладнюючи його. Несвідомий зв'язок ускладнює вибір та своєрідні модифікації [9, с. 159].

Серед мотивів пошуку шлюбного партнера, за даними Н.Ф. Федотової і Л.А. Філіпової, найбільш часто вказуються: прагнення до статевої близькості, бажання піклуватися (ці мотиви частіше відзначаються чоловіками), бажання відчувати турботу, бажання кохати і бути коханими, прагнення знайти подібну собі людину, бажання бути зрозумілими (частіше відзначаються у жінок). Мотивація на організацію сім'ї сильніше виражена у жінок, ніж у чоловіків. З.І. Фрайбург зводить мотивацію створення шлюбу до трьох основних причин: біологічної, соціально-культурної та економічної [6, с. 123].

Мотиви вступу у шлюб істотно залежать від соціального стану суб'єкта, його статі, віку, наявних цінностей життя та інших факторів. У більшості молодих людей головним мотивом вибору майбутнього супутника називалася любов (А.Г. Харчев, С.І. Голод, Н.Г. Юркевич). Так, за даними обстеження у 2002-2003 роках, цей фактор відзначений у 70% студентів. Відзначається і роль матеріального чинника у виборі партнера, а саме бажання бути матеріально забезпеченим («шлюб з розрахунку»). Грає роль і бажання пов'язати свою долю зі знаменитою, популярною, відомою у суспільстві людиною («купатися в променях його слави»), прагнення до сімейного затишку, боязнь самотності, бажання мати дітей і проявляти взаємну турботу (все це частіше відзначається жінками). З віком (від 18 до 30 років) відмінності між мотивами вступу у шлюб у чоловіків і жінок зменшуються. Є. Ільїн відзначає, що найбільша подібність мотивів спостерігається у випадках, коли чоловік дещо старший за дружину, а найбільша розбіжність – коли дружина старша за чоловіка [6, с. 136].

У той же час, незважаючи на, здавалося б, найбільш прийнятну причину шлюбу – любов, вона не гарантує міцності шлюбу. Вся справа в тому, що під одним і тим же мотивом («по любові») ховаються різні потреби (почуття). Коли під любов'ю розуміється сексуальний потяг («ерос»), то вона не є гарантією міцного та щасливого шлюбу, якщо не підкріплена іншими потребами і мотиваторами з моральної сфери людини. Тільки в тих випадках, коли кохана людина сприймається як незамінна за своїми індивідуальними якостями і метою кохання є не отримання егоїстичного задоволення, а відчуття радості через радість іншої людини (така любов називалася древніми греками «апапе»), виключається можливість «пересичення» партнером та відмови від нього [3, с. 143].

На думку деяких дослідників, у великому числі випадків любов виявляється чинником, що перешкоджає збереженню родинного союзу. По-перше, пише С.В. Ковальов, в нетерпінній любові ми шукаємо не чоловіка, а коханого, забуваючи про те, що жити нам доведеться не з одним цим прекрасним відчуттям, а з її предметом і носієм – конкретною людиною, з унікальним психічним світом, образом свого «Я», темпераментом, характером.

По-друге, під романтичним покривом любові ми дуже часто забуваємо, що, наскільки б подружжя не любило один одного, в своїй сім'ї вони просто зобов'язані будуть виконувати звичайні для кожної подружньої пари функції.

Західнонімецький психолог Х. Шельський стверджує, що, коли очікування любові стає первинним

мотивом браку, основний сенс родинного життя з її повсякденними турботами, доглядом за маленькими дітьми зводиться до загибелі цих ілюзій, що часто приводить до пошуків нового любовного партнера.

Один з варіантів песимістичного погляду на співвідношення любові і шлюбу, що містить в собі змішення понять любові, закоханості, ілюзії і споживача як чекання незвичайних відчуттів від іншого.

Іншого погляду на співвідношення любові і шлюбу дотримуються відомі психотерапевти Е. Г. Ейдемільер і В. В. Юстицький, викладаючи його при описі механізму «емоційної ідентифікації з сім'єю». Автори розглядають емоційні стосунки симпатії як цементуючу силу в родинних стосунках. Вони відзначають, що стосунки симпатії до певної міри нейтралізують стани фрустрації, що виникають в міжособистісних стосунках, у тому числі і в сім'ї [10].

Відомий психолог А.Б. Добрович виділив групу мотивів, що спонукають людину вступати у шлюб, які найчастіше не усвідомлюються. До них він відносить: спільність інтересів, вражене самолюбство, пастка неповноцінності, інтимна вдача, взаємна легкодоступність, жалість, вигода, помста («на зло кривднику»), боязнь самотності. Дані мотиваційні модифікації можуть бути усвідомлені, і тоді, за умови, що люди не лукавлять самі з собою, наміри серйозні, а відповідальність за сімейне життя приймається в повному обсязі, є шанс, що шлюб може виявитися успішним [9, с. 160]. За рамками аналітичної психології дослідники виділяють три великі групи шлюбних мотивів. У першу групу входять емоційно-етичні мотиви, у другу – мотиви самореалізації, в третю – мотиви боргу та зобов'язаності. Ймовірно, ухвалення рішення про вступ у шлюб визначається всією сукупністю шлюбних мотивів, проте один з них стає ведучим. Таким мотивом повсюдно є любов [11, с. 100].

Можна стверджувати, що для наречених, мотиви, якими вони керуються при вступі у шлюб, є фундаментом, на якому потім можна будувати сімейні стосунки. Формування мотивів – це складний і тривалий процес, протягом якого у свідомості індивіда складаються певні погляди з питань шлюбу і сім'ї. При цьому зміст поглядів визначається характером соціально – економічних умов, духовного потенціалу суспільства, пануючих традиційних установок і норм поведінки.

Духовність, за М.Й. Боришевським, це багатовимірна система, складовими якої є утворення у структурі свідомості та самосвідомості особистості, в яких віддзеркалюються її морально релевантні потреби, інтереси, погляди, ставлення до навколишньої дійсності, до інших людей, до себе самої, що стали суб'єктивно значущими регуляторами активності. Духовне в людині – це те, що стало її надбанням, внутрішньою сутністю передусім завдяки її власним, добровільним, глибоко усвідомленим зусиллям [2, с. 401].

Духовно довершена особистість – це наслідок тривалої, наполегливої праці людини над собою, спрямованої на поступове самовдосконалення, свідоме вибудовування себе з метою наближення до обраного ідеалу, в якому гармонійно поєднуються високі людські чесноти, що дає змогу реалізовувати себе і відчувати повноту людського щастя.

Такої високої мети людина досягає завдяки багатьом чинникам, серед яких основна роль належить батьківському, вчительському вихованню, а також вихованню в дошкільних закладах.

Під духовними цінностями особистості ми маємо на увазі цілісне утворення, яке складається із цілого ряду прагнень, духовних почуттів, потреб. Деякі з них займають провідну роль у той час, як інші – відіграють другорядну роль у контексті духовної спрямованості особистості. Формуючись у певних соціальних умовах, духовні цінності втілюють у собі високі суспільні інтереси, активізують соціальну діяльність, залуча-

ють до свідомого втручання індивіда у справи суспільства.

Багато дослідників стверджують, що саме цінності визначають характер відносин особистості з середовищем, з сім'єю і це, в свою чергу, детермінує особливості її поведінки (Б.Г. Ананьєв, М.Й. Боришевський, А.Г. Здравомислов, Г.С. Костюк, В.Я. Титаренко, К.В. Шорохова, В.О. Ядов та ін.). Але питання щодо впливу морально релевантних потреб на мотивацію створення шлюбу залишається не розкритим.

Дослідження духовності у контексті психології особистості передбачає вибір одиниці аналізу цього феномену. Як засвідчив теоретичний аналіз сутності духовності як особистісного утворення, такою одиницею можуть слугувати ціннісні орієнтації, які безпосередньо чи опосередковано пов'язані з моральністю. Внутрішні моральні інстанції особистості є тим еталоном, за допомогою якого можна визначити наявність і ступінь розвинутої духовності в людині. Чим тісніше пов'язаний зміст ціннісних орієнтацій з моральністю, чим вагомішим у них є зв'язок із категорією добра, справедливості, тим вищим може бути рівень духовності. І навпаки: відсутність такого зв'язку – свідчення бездуховності [2, с. 403].

А. Зелінченко наводить такий перелік особистісних характеристик людини, які засвідчують міру наявності в неї духовності: примирення, прощення, пошук правди, романтичність, оптимізм, песимізм, надія, любов, доброта, милосердя, щедрість, відданість, самопізнання, творчість, почуття прекрасного, почуття обов'язку, добро, зло, наявність тісних емоційних зв'язків зі світом. Цей перелік є переконливою характеристикою рис особистості, в яких виявляється її духовність [3, с. 125].

А. Зелінченко наголошує про глибинні схожості між собою духовного та бездуховного. Такі механізми, як підвладність зовнішнім впливам, навіюванням, наказам, вимогам, наслідуванню – притаманні як бездуховним, так і духовним індивідам. Однак у людей, яким притаманні духовні чесноти, дія цих механізмів опосередковується, трансформується, творчо переобляється [3, с. 127].

До системи цінностей, у контексті яких функціонує духовність, належать, крім моральних, громадянські цінності. Серед них найважливіше місце посідають такі: почуття патріотизму, ідентичності з національною спільнотою; глибоке усвідомлення ролі рідної мови в життєдіяльності нації, держави; відповідальність за долю нації; повага до інших національних спільнот; естетичні, інтелектуальні, екологічні, валеологічні, світоглядні цінності. Світоглядні ціннісні орієнтації як складова системи духовних цінностей є базовим утворенням у структурі свідомості та самосвідомості особистості і визначають зміст, сутність Я-концепції особистості.

Духовність А. Сурожський пов'язує з наявністю в людини здатностей до рефлексії, інтроспекції, спроможності вдивлятися в себе, прислухатися до себе.

Важливою умовою розвитку духовності людини є її любов до інших людей, незалежно від жодних умовностей, вимог до того, якою ця людина має бути. Це почуття любові до решти є важкодоступним для людини, адже любити всіх людей, уособлених у понятті «людство», нескладно. Однак любити того, хто не відповідає нашому уявленню про людство, проблематично, оскільки конкретна людина може «псувати» наш ідеальний «образ людства» [10].

Висновки. Таким чином, проаналізувавши літературу, ми бачимо, що молодість – це саме той час, коли юнаки та дівчата починають серйозно замислюватися над тим, щоб будувати серйозні стосунки, вступати до шлюбу, та, відділившись від батьків та їхньої опіки, створювати свою власну сім'ю. Адже саме сім'я, на думку вчених, є тією первиною моделлю, яка

впливає на формування в дітей еталонів чоловічих і жіночих якостей, поведінкових моделей, дає можливість безпосереднього пізнання сімейно-побутових стосунків чоловіків і жінок, їхніх ролей, функцій, прав та обов'язків як подружжя, як батьків, як громадян. Значення духовності особливо зростає нині, коли перед людиною постає багатий вибір життєвих самовизначень у найрізноманітніших сферах діяльності, а також ціннісних орієнтирів, які визначають життєвий шлях особистості [9, с. 32].

Цінності особистості присутні на всіх етапах мотиваційного процесу. Їх головною функцією є виявлення ступеня відповідності мотивів і цілей, а останніх – засобам їх реалізації у відповідності з ієрархією цінностей даної особистості. У ході соціалізації особистості поступово зростає роль цінностей у процесі мотивації, і ряд мотиваційних утворень особистості (установки, звички, схильності) формуються вже під впливом ціннісних орієнтацій особистості. У деяких випадках цінності можуть самі виступати в якості самостійних цілей діяльності.

Сформована ієрархія цінностей впливає передовсім на модель поведінки особистості як і її життєвий вибір. Трансформуючись у ціннісну орієнтацію, ієрархія цінностей виражається найважливішими структурними елементами свідомості особистості крізь призму переживань, утверджених досвідом. Саме вони відокремлюють значиме від важливого у межах несуттєвого для життєдіяльності людини. Тому ієрархія цінностей може трактуватися як специфічна траєкторія свідомості, в рамках якої формується особистість, урівноважується поведінка та стабілізується напрям потреб, інтересів і т. д. У такому ракурсі ієрархія цінностей стає одним із найважливіших факторів формування мотивації вчинків особистості.

Вибір шлюбного партнера, мотиви укладання

шлюбу і система цінностей дозволяють визначити, які саме зовнішні і внутрішні чинники впливатимуть на стійкість майбутньої молоді сім'ї.

Література:

1. Алешина Ю.Е. Индивидуальное и семейное психологическое консультирование. – 2-е изд. / Ю.Е. Алешина. – М. : «Класс», 1992. – 204 с.
2. Боришевський М. Дорога до себе: Від основ суб'єктності до вершин духовності : монографія / М. Боришевський. – К. : Академвидав, 2010. – 416 с.
3. Зелинченко А. Психология духовности / А. Зелинченко. – М. : Изд-во Трансперсонального института, 1996. – 213 с.
4. Ильин Е. Мотивация и мотивы / Е. Ильин. – СПб. : Питер, 2003. – 512 с.
5. Каиров И.А., Петров Ф.Н. Педагогическая энциклопедия Т. 2. / И.А. Каиров, Ф.Н. Петров. – М. : Советская энциклопедия, 1965. – 912 с.
6. Ковалев С. В. Психология семейных отношений / С.В. Ковалев. – М. : Пед-ка, 1987. – 158 с.
7. Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики. 4-е изд. / А.Н. Леонтьев. – М. : Изд-во Московского университета, 1981. – 584 с.
8. Немов Р.С. Психология : учеб. для студ. выс. пед. учеб. зав. : в 3 кн. – 4-е изд. / Р.С. Немов. – М. : Гум. изд. центр ВЛАДОС, 2001. – Кн. 1 : Общие основы психологии. – 688 с.
9. Роджерс К. Психология супружеских отношений. Возможные альтернативы / Пер. с англ. В. Гаврилова / К. Роджерс. – И. : Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2002. – 288 с.
10. Сурожский А. Достичь своей высоты / А. Сурожский // Московский психотерапевтический журнал. – 2005. – № 3.
11. Студенческая семья: состояние, проблемы, перспективы. – Минск : Университетская, 1991. – 104 с.
12. Шнейдер Л.Б. Психология семейных отношений : курс лекций / Л.Б. Шнейдер. – М. : Апрель-Пресс, Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000. – 512 с.
13. Эйдемиллер Э.Г., Юстицкий В.В. Семейная психотерапия / Э.Г. Эйдемиллер, В.В. Юстицкий. – Л. : Медицина, 1989. – 192 с.

СЕКЦІЯ 2 ПЕДАГОГІЧНА ТА ВІКОВА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 15.01.79

ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ РОБОТИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ СЛУЖБИ ВИЩОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ

Александрова О.Г., к.психол.н., доцент кафедри
загальної та соціальної психології, керівник психологічної служби ХДУ
Ковальська Г.О., провідний фахівець психологічної служби
Діденко Г.О., фахівець психологічної служби
Херсонський державний університет

У статті розглянуте широке коло питань, що пов'язане з особливостями структури та функціонування психологічної служби вищого навчального закладу.

Ключові слова: психологічна служба, вищий навчальний заклад, особливості психологічної служби вищого навчального закладу.

В статье рассмотрен широкий круг вопросов, который отображает особенности структуры и функционирования психологической службы в высшем учебном заведении.

Ключевые слова: психологическая служба, высшее учебное заведение, особенности психологической службы высшего учебного заведения.

Aleksandrova O.H., Kovalska H.O., Didenko H.O. FEATURES OF WORK OF PSYCHOLOGICAL SERVICES OF HIGHER EDUCATIONAL ESTABLISHMENT

The article discussed a wide range of issues that displays the features of the structure and functioning of psychological services in higher education.

Key words: psychological services, higher education, especially the psychological service of higher education.

Постановка проблеми. На сучасному етапі реформування системи вищої освіти особливу увагу привертає процес підвищення рівня конкурентоспроможності молодого фахівця, випускника вищого навчального закладу. Цю важливу задачу можна вирішити за допомогою оптимізації навчально-виховного процесу та створення умов для освоєння професійних навичок безпосередньо у стінах навчального закладу.

Психологічна служба вищого навчального закладу сприяє створенню комфортних умов навчання та виховання студентів. А також є масштабною базою для формування та вдосконалення професійних навичок студентів-психологів та молодих фахівців, що закінчили навчання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В останні роки починають з'являтися публікації, присвячені колу питань, що окреслюють діяльність психологічної служби у навчальних закладах. Нами були проаналізовані роботи наступних науковців: Панка В. Г., Щербаневої Н. Г., Калтаєвої М. В., Каракулової З. Ш., Кайріс О.Д., Чіркової Т.І.

Аналіз стану психологічної служби системи освіти України у 2012 році свідчить, що єдиної, чітко визначеної структурно-функціональної організації психологічної служби у вищому навчальному закладі на даний час не існує. Також слід зазначити, що лише у 3-х ВНЗ існують психологічні служби, у 5-ти – психологічні центри, у 3-х – лабораторії та у 3-х – кабінети. Тому на сьогоднішній день існує низка методичних та організаційних питань, що пов'язані із діяльністю психологічної служби ВНЗ [2].

Актуальність визначеної проблеми. Найбільш невизначеним та суперечливим питанням стосовно організації роботи психологічної служби вищого навчального закладу є структурування діяльності та її генетичний зв'язок із системою шкільної психологічної служби. Відкритим залишається питання про

подібність або оригінальність структури та діяльності психологічної служби вищого навчального закладу.

Цілі статті. В нашій роботі ми проаналізуємо особливості організації психологічної служби Херсонського державного університету.

Завдання дослідження.

1. Проаналізувати особливості організації та функціонування психологічної служби вищого навчального закладу порівняно із загальноосвітньою школою.

2. Виявити особливості структури психологічної служби Херсонського державного університету.

3. Розглянути особливості діяльності психологічної служби ХДУ.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Психологічна служба ВНЗ і загальноосвітніх установ мають значні відмінності. Психологічна служба університету має свою специфіку. По-перше, психологічна служба університету – це структурний підрозділ вищого навчального закладу, діє на основі положення, яке розроблене конкретним виводом, розробляє свої нормативні документи, які затверджуються вченою радою і наказом ректора [2, с. 250]. Тому завдання психологічної служби окремих вищих навчальних закладів можуть відрізнятися.

Психологічна служба загальноосвітніх установ – це складова частина державної системи охорони фізичного і психічного здоров'я дитини. Основною структурною одиницею психологічної служби системи освіти є науково-методичні центри (районні, обласні та Український науково-методичний центр практичної психології і соціальної роботи) [2, с. 198-201].

Шкільні психологи у своїй роботі взаємодіють практично з усіма віковими періодами, кризами розвитку людини (починаючи з дошкільного віку – підготовка до школи і закінчуючи старістю – це бабусі, дідуся, які звертаються до психолога з питань виховання онуків). Фахівці психологічних служб ВНЗ мають справу з меншою динамікою розвитку людини.

Завдання роботи психологічних служб у ВНЗ і в загальноосвітній школі також відрізняються один від одного. У вищому навчальному закладі основне завдання діяльності фахівців – це особистісний розвиток формування зрілої професійно орієнтованої особистості студента, де робиться акцент на розвитку професійного потенціалу студентів, професійне становлення, формування професійної самосвідомості, ідентифікації. А в школі – особистісний і інтелектуальний розвиток дитини на кожному віковому етапі, допомога в проходженні вікових криз, з акцентом на інтелектуальний розвиток, профілактику та корекцію відхилень в інтелектуальному розвитку дитини.

Також важливо відзначити, що і психологічна служба ВНЗ, і загальноосвітніх установ мають низку однакових напрямків роботи: психологічна діагностика, профілактика, психологічне консультування, психологічне просвітництво, профорієнтаційна робота, взаємодія з міськими громадськими організаціями. Проте варто зазначити про значно ширші можливості вузу взаємодіяти з різними організаціями, ніж можливості в школі.

Таким чином, враховуючи особливості діяльності психологічної служби ВНЗ, відрізняючи її в задачах від загальноосвітньої, варто підкреслити доцільність певної унікальності роботи психологічної служби вузу.

Психологічна служба – це сукупність закладів, установ, підрозділів і посад, що входять до єдиної субординативної системи (як частина більш загальної системи), основу якої складають фахівці у галузі практичної (прикладної) психології [2, ст. 198].

Психологічна служба Херсонського державного університету як окремий підрозділ була створена наказом ректора № 915-Д від 16.11.2012 р. Створенню служби передували роки накопичення знань, вмінь, навичок, знайомство з роботою вітчизняних та зарубіжних структур подібного спрямування. Психологічна служба Херсонського державного університету є важливою ланкою підготовки фахівців з вищою освітою і сприяє розвитку особистісного, інтелектуального, професійного потенціалу студентів, формуванню готовності до самостійного життя після навчання, адаптації до нових соціальних умов.

Відповідно до «Положення про психологічну службу Херсонського державного університету» служба є самостійним структурним підрозділом ХДУ, що підпорядковується ректорові університету з усіх питань діяльності, а в частині науково-методичного забезпечення – Українському науково-методичному центру практичної психології і соціальної роботи; створена з метою забезпечення психологічної підтримки абітурієнтів, студентів, професорсько-викладацького складу та співробітників закладу.

У своїй діяльності служба керується чинним законодавством України, Постановами Кабінету Міністрів України, нормативно-правовими актами Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України, Статутом Херсонського державного університету, Положенням про психологічну службу ХДУ, наказами ректора.

Призначення психологічної служби – сприяти розвитку особистісного і творчого потенціалу майбутнього фахівця з вищою освітою завдяки активізації самопізнання та самовдосконалення на різних етапах навчання.

Основною метою служби є підвищення рівня розвитку особистісного та професійного потенціалу майбутнього фахівця, з одного боку, та забезпечення психологічної підтримки абітурієнтів, студентів, професорсько-викладацького складу та співробітників закладу.

Важливо відмітити, що діяльність служби базується на принципах науковості, наступності та плановості, цілісності, інформаційної доступності, поваги, співробітництва, колегіальності, демократизму,

системного підходу до розробки і впровадження до навчального процесу сучасних наукових досягнень національної вищої школи та зарубіжжя з питань психологічної підтримки навчально-виховного процесу у вищих навчальних закладах.

Психологічна служба здійснює свою діяльність у тісному контакті з органами охорони здоров'я, соціального захисту сім'ї і молоді, внутрішніх справ, іншими зацікавленими відомствами, а також – із громадськими та благодійними організаціями.

Завданнями психологічної служби є:

1. Вивчення та узагальнення вітчизняного і зарубіжного досвіду та досвіду інших вищих навчальних закладів з питань психологічної підтримки студентів та викладачів навчального закладу.

2. Сприяння адміністрації та викладачам університету в створенні соціальної ситуації розвитку, що забезпечує психологічні умови для охорони здоров'я і розвитку особистості студента, викладачів та інших учасників навчально-виховного процесу.

3. Сприяння створенню психологічних умов для розвитку творчих здібностей, пізнавальної та мотиваційної сфери особистості студента у навчально-виховному процесі.

4. Сприяння вирішенню освітніх і виховних завдань, професійної гнучкості студентів, формуванню соціальної компетентності як передумови ефективної соціалізації молоді.

5. Надання допомоги студентам у визначенні своїх можливостей з урахуванням індивідуальних особливостей.

6. Допомога кураторам та викладачам університету у вихованні студентів та формуванні у них принципів взаємодопомоги, толерантності, відповідальності, впевненості у собі, здатності до активної соціальної взаємодії.

Таким чином, робота служби спрямована на роботу як зі студентами, так і з викладацьким складом. Розглядаючи більш детально основні види роботи психологічної служби, слід зазначити, що одним із практично-прикладних напрямків роботи є психологічна діагностика рівня адаптованості студентів першого курсу до навчання у ВНЗ та причин дезадаптації; рівня згуртованості студентських колективів на різних етапах навчання; окремих випадків з метою виявлення причин незадовільної успішності (за потребою); рівня лідерського потенціалу студентів, які можуть виконувати лідерські доручення.

Також одним із напрямків роботи служби є проведення анонімних опитувань для цільових груп респондентів з використанням сервісу KSU Feedback.

Слід зазначити, що службою проводиться психологічне просвітництво – ознайомлення студентів з видами та формами психологічної допомоги, які надаються психологічною службою; із сучасними досягненнями психологічної науки. Психологічна профілактика забезпечує сприяння повноцінному розвитку особистості студентів і студентських груп; попередження особистісних та міжособистісних проблем, соціально-психологічних конфліктів, шкідливих звичок.

Психологічне консультування в психологічній службі спрямоване на надання допомоги особистості у формуванні і збереженні адекватної самооцінки і адаптації до життєвих умов, подоланні кризових ситуацій в особистісному і професійному розвитку.

Психологічна корекція застосовується як активний психологічний вплив, спрямований на подолання відхилень в особистісному розвитку, на гармонізацію особистості та міжособистісних взаємин (дезадаптації окремих груп студентів до навчання у ВНЗ; взаємовідносин у студентській групі, розвиток лідерських якостей старост студентських груп та навчання навичкам управління; розвиток навичок конструктивного спілкування студентів).

Одним із важливих напрямків психологічної реабілітації є надання психолого-педагогічної допомоги студентам, які перебувають у кризовій ситуації (постраждали від соціальних, техногенних, природних катастроф, перенесли тяжкі хвороби, стреси, переселення, зазнали насильства тощо) з метою адаптації до умов навчання і життєдіяльності (за потребою).

У руслі психологічної прогностики фахівцями служби здійснюються наукові дослідження динаміки розвитку особистості студента у сучасних умовах; формування навичок індивідуального та групового консультування у студентів-психологів; супервізії консультативної та корекційної діяльності студентів-психологів.

Психологічна служба активно займається підготовкою студентів-психологів для тренінгової роботи, індивідуального консультування та профорієнтації. Такі напрямки підготовки сприяють формування індивідуального стилю психолога-тренера (психолога-консультанта), можливості відпрацювати навички і техніки роботи з клієнтом. Важливо відмітити, що волонтери-психологи мають можливість не тільки навчитись, а й відпрацювати навички під супервізією психолога.

Профорієнтаційний напрямок роботи психологічної служби спрямований на проведення моніторингових досліджень серед студентів на різних етапах навчання з метою аналізу, оцінки та простеження динаміки їх професійного і особистісного становлення у відповідності до вимог сучасного суспільства.

Також важливим напрямком є виявлення спільно з викладацьким складом та адміністрацією університету симптомів психічного перенавантаження, невротичних зривів у студентів та працівників закладу з метою їх профілактики, нормалізації психоемоційного стану.

У науково-дослідному напрямку робота служби спрямована на:

1. Узагальнення вітчизняного та зарубіжного досвіду роботи психологічної служби.
2. Планування і проведення лонгитюдних досліджень, динаміки особистісного, інтелектуального та психічного розвитку особистості студентів, їх ставлення як фахівців до обраної професії.
3. Розробку нормативно-правових документів психологічної служби з урахуванням специфіки університету.

Таким чином, психологічна служба функціонує у 2-х напрямках: надання психологічної допомоги різного спрямування студентам й викладачам та забезпечення всебічного розвитку особистості майбутнього психолога.

Унікальність роботи психологічної служби нашого Херсонського державного університету полягає у тому, що в її діяльності активно використовується волонтерська робота студентів-психологів старших курсів, яка допомагає вирішувати комплекс завдань. По-перше, це особистісний розвиток студентів, а, по-друге, розвиток професійного потенціалу студентів-психологів, набуття ними професійних практичних умінь, формування професійних навичок. Студенти-волонтери, які залучаються до роботи служби, проходять конкурсний відбір. Волонтерська робота сприяє додатковому поглибленню засвоєння професійних навичок.

Також на базі психологічної служби університету створені школи психологічного консультанта, профконсультанта і молодого тренера (для проведення тренінгових занять різного спрямування). Студенти мають можливість вдосконалити свої знання, навчитись їх застосовувати на практиці, відпрацювати професійні навички, формувати особистий професійний стиль роботи. Студенти-волонтери, на проведений ними вид діяльності у службі (проведення

психологічного тренінгу, психологічної консультації), отримують від фахівців служби супервізії, що значно збільшує рівень мотивації до навчання, можливість розвивати та вдосконалювати свої професійні навички. Також, зіткнувшись безпосередньо з роботою психолога, вони мають можливість вибирати той вид діяльності, який їм ближче всього. Таким чином, нам вдається підвищувати рівень професійної майстерності волонтерів з метою їх професійного становлення та конкурентоспроможності випускників університету.

Наша психологічна служба активно займається також просвітницькою роботою. Ми проводимо конференції (запрошуються кваліфіковані фахівці, які діляться своїм досвідом), психологічний фестиваль, залучаючи студентів всіх факультетів для підвищення психологічної культури. Залучаючи наших волонтерів до роботи у міських державних та громадських організаціях, сприяємо підвищенню рівня поінформованості про університет та психологічну службу.

Також функціонує на базі служби гурткова робота для студентів-психологів молодших курсів та для студентів неспеціалізованих спеціальностей, з метою формування мотивації до навчання, самореалізації творчих здібностей, саморозвитку. Гурток має допомогти їм більше ознайомитися із практичною психологією.

Активно співпрацюємо з міськими організаціями: міським центром планування сім'ї, щодо профілактики репродуктивного здорового способу життя студентів університету; обласним та міським центрами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, щодо особливостей роботи із людьми з особливими потребами; із обласним центром зайнятості, щодо підготовки профконсультантів та іншими.

Практикуємо взаємодію з іншими країнами: проведено навчальний курс з медіації для студентів-психологів паном Б. Дроздовичем (судовий медіатор, викладач Поморської Академії, м. Слупськ, Польща). Цікавим досвідом обміну новачками виявляються круглі столи on-line з обговорення важливих тем в роботі психологічної служби із Тихоокеанським державним медичним університетом (м. Владивосток, Росія).

Служба нашого університету проводить тематичні тренінгові заняття, які можуть відвідувати студенти, обираючи ту тему, яка для них є більш актуальною. Нами пропонуються теми, що визначають самі ведучі-волонтери, або ті, що запропоновані студентами-учасниками.

Проводимо семінари науково-методичного характеру для психологів загальноосвітніх закладів, психологічні конференції всеукраїнського рівня для студентів і молодих науковців, на якій вони мають можливість презентувати свої наукові розробки, а презентація практичних навичок передбачає отримання супервізії від провідних психологів м. Херсона, що викладають у нашому університеті.

В умовах недостатньо презентованої методичної бази для фахівців-психологів вищої школи, фахівцями психологічної служби нашого університету розробляються власні програми та робочі зошити для проведення шкіл молодого тренера та психологічного консультанта.

Психологічна служба Херсонського державного університету тільки почала свою діяльність. Не дивлячись на це, вже має значні досягнення у своїй роботі і продовжує розвиватися, вдосконалюватися для того, що б підвищувати рівень ефективності навчально-виховного процесу, розвивати і формувати зрілу професійно орієнтовану особистість студента.

Висновки. В результаті опису діяльності психологічної служби в загальні та особливості діяльності служби Херсонського державного університету ми дійшли наступних висновків.

Порівняльний аналіз системи шкільної та вузівської психологічної служби дає змогу виявити спе-

цифіку роботи у рамках вищого навчального закладу, що полягає у більшій професіоналізації особистісного розвитку.

Структура психологічної служби у вищому навчальному закладі повинна мати специфіку відповідно до мети та завдань її створення, але враховувати основні напрями, що існують у системі освіти.

Основною проблемою на сьогоднішній день є відсутність методичних розробок щодо організації діяльності психологічної служби у вищому навчальному закладі. Це є пріоритетним напрямком роботи на сучасному етапі формування нормативно-методичної

бази психологічної служби вищого навчального закладу.

Література:

1. Панок В.Г. Психологічна служба вищого навчального закладу (організаційно-методичні аспекти) [Текст] / В.Г. Панок, В.Д. Острова. – К. : «Освіта України», 2010. – 230 с.
2. Панок В.Г. Психологічна служба : навчально-методичний посібник для студентів і викладачів [Текст] / В.Г. Панок. – Кам'янець-Подільський : ТОВ Друкарня Рута, 2012. – 488 с.
3. Положення про психологічну службу Херсонського державного університету. – Херсон, ХДУ, 2012.

УДК 15.01

СОТРУДНИЧЕСТВО КАК АКТУАЛЬНАЯ ПРОБЛЕМА ПСИХОЛОГИИ

Афлятунова Н.А., аспирант III года обучения
по специальности «Педагогическая психология»,
ассистент кафедры практической психологии факультета психологии
Башкирский государственный педагогический университет имени М. Акмуллы

В статье представлено описание понятия «сотрудничество» в педагогической и организационной психологии, рассмотрен вопрос сотрудничества при решении задачи.

Ключевые слова: сотрудничество, задача, процесс решения задачи.

У статті представлено опис поняття «співпраця» в педагогічній та організаційній психології, розглянуто питання співробітництва при вирішенні задачі.

Ключові слова: співпраця, завдання, процес вирішення завдання.

Afliatunova N.A. COOPERATION AS ACTUAL PROBLEM OF PSYCHOLOGY

The article describes the concept of «cooperation» in the pedagogical and organizational psychology, addressed the issue of cooperation in solving the problem.

Key words: collaboration, task, process of solving of the problem.

Постановка проблемы. На сегодняшний день существует огромное количество работ, рассматривающих понятие сотрудничество с самых различных позиций – будь то педагогическая психология, организационная психология, психология труда и др. Однако большинство работ посвящено вопросу сотрудничества учителя и ученика в образовательном процессе, в то время как исследование сотрудничества в области инженерной психологии и психологии труда фрагментарны и малочисленны.

Изложение основного материала исследования. В нашем исследовании мы рассматриваем особенности сотрудничества в процессе решения различного рода задач. Решение задачи – это всегда сложный и многогранный процесс, который включает в себя выполнение действий, направленных на достижение цели, обусловленной рамками проблемной ситуации. Представители различных направлений психологии по-разному описывают данный процесс. Несмотря на то, что в их точках зрения есть общие моменты, по многим аспектам они расходятся кардинально.

По мнению известного ученого Отто Зельца, на первом этапе процесса решения задачи происходит образование некоего комплекса, включающего в себя характеристики известного, а также характеристики неизвестного. Кроме этого, индивид понимает отношения между известным и неизвестным, что и определяет незавершенность комплекса, а вместе с этим определяет суть проблемности. Следующим и заключительным этапом, согласно теории, является запуск интеллектуальных операций. При этом возможны два варианта – припоминание, либо создание решения [3, с. 28-34].

Один из представителей гештальтпсихологии – Карл Дункер – несколько по-иному представляет процесс решения задачи. Первым ее этапом является проникновение в проблемную ситуацию, что подразумевает под собой понимание ее внутренних связей, восприятие ее как некое целое. При этом ученый отмечает тот факт, что на данном этапе индивид обязательно должен увидеть конфликт внутри проблемной ситуации. На следующем этапе происходит нахождение функционального значения решения задачи. Индивид не просто ищет возможный вариант разрешения проблемы, но и определяет максимально приемлемый вариант для данной ситуации. На заключительном этапе происходит воплощение функционального значения в конкретной ситуации, что способствует решению возникшей проблемы [1, с. 93-94].

У когнитивиста Грино на процесс решения задачи есть свой взгляд. Ученый полагает, что на первом этапе происходит построение когнитивной сети, включающей в себя элементы известного и неизвестного. Но в отличие от теории О. Зельца на данном этапе индивид еще не выстраивает отношения между элементами известного и неизвестного. Построение связей между элементами – это следующий этап процесса решения задач. Здесь же, по мнению исследователя, происходит модификация сети за счет актуализации дополнительной информации из памяти [11].

Представители информационного подхода полагают, что задача представляет собой различие между двумя состояниями. При этом они указывают на то, что задача решена лишь в том случае, когда имеющееся и требуемое состояние идентичны, а процесс

решения задачи представляет собой переход из актуального состояния в желаемое.

Центральным понятием теории известных ученых П. Линдсея и Д. Нормана является понятие осведомленность. Весь процесс решения задачи при этом представляет собой переход от одного состояния осведомленности к другому, потом к следующему и т. д. Переходы осуществляются до тех пор, пока не будет достигнуто необходимое и окончательное состояние осведомленности. Переход от одного уровня осведомленности к другому осуществляется за счет операторов – специальных средств, которые позволяют уменьшить разрыв между тем состоянием осведомленности, которое существует на данный момент и тем состоянием, которое необходимо достичь. По их мнению, главная сложность в процессе решения задач заключается в поиске операторов [6, с. 319-327].

Отечественный исследователь Тихомиров О.К. пишет о том, что перед тем как в сознании появляется решение задачи, у индивида возникает эмоциональная активация и чувство близости решения. Данное наблюдение ученый сделал во время изучения процесса решения шахматных задач [10, с. 228-231].

Теперь, когда мы описали основные взгляды ученых на процесс решения задачи, можно перейти к вопросу о сотрудничестве участников при ее выполнении.

Как уже говорилось ранее, вопрос изучения сотрудничества наиболее широко представлен в педагогической психологии. Проблема сотрудничества в образовательном процессе рассматривается в контексте организации процесса формирования учебной деятельности, при которой успешно осуществляется развитие, становление школьника как ее субъекта.

Маликова В.И. отмечает, что в связи с этим наиболее активно исследуется категория «сотрудничество» как взаимосвязанная деятельность ученика с учителем и другими учениками, в процессе которой строятся и изменяются формы сотрудничества и общения [7].

Рунова Т.А. также пишет о том, что учебное сотрудничество детей друг с другом и с учителем есть особая форма взаимодействия, высший уровень развития которой является основой для возникновения у младших школьников интеллектуальных и личностных потребностей в саморазвитии в условиях особой инновационной среды [8].

Салтыковой Е.Н. было установлено, что сотрудничество учителей с учащимися возможно при двойной опосредованности: свойствами личности и свойствами деятельности как педагогов, так и учащихся [9].

Согласно точке зрения В.И. Дьяченко, сотрудничество представляет собой наивысший уровень организации субъект-субъектных отношений в совместной деятельности [2, с. 34-45].

В нашей работе вслед за Куруновым В.В. под сотрудничеством мы понимаем ситуацию согласованного целенаправленного взаимодействия равноправных (равностатусных) субъектов деятельности, которая является одинаково значимой для них и не связанной с потенциальной конфликтностью в силу ожидания общей для партнеров оценки за процесс и результат их совместных усилий [5, с. 12].

Что же касается вопроса проявления сотрудничества при решении задачи, то мы можем выделить здесь работу Т. Котарбинского, посвященную проблеме сотрудничества в организации. Автор отмечает, что выполнение планов и их разработка бывают подвержены опасности, состоящей в излишней жесткости и недостатке взаимосвязи в неизмеримой

большей степени, чем в индивидуальных действиях. Недостаточно четкая договоренность сотрудничающих субъектов ведет к нарушениям координации, например, к отклонениям от необходимой синхронизации, к взаимным помехам, к срыву непрерывности деятельности (например, когда преемник недостаточно проинформирован о директивах, которыми руководствовался предшественник).

Т. Котарбинский также пишет о том, что прирост материала, рост технических средств, задач и совершенствование подготовительных работ ведут, наконец, к коллективизации действий как в количественном отношении (увеличение численности сотрудничающих субъектов), так и в качественном (в смысле органичности коллективов, ибо возникает ряд задач, решить которые невозможно не только личностям, но и недостаточно большим группам в отношении исправности, компетентности или силы). Коллектив же (или институция), физически не будучи личностью и не умея поэтому ни высказать суждения, ни принять решения, вовне ведет себя так, как будто бы он умеет и то, и другое, более того – как если бы он объединял в себе физическую силу сверхгиганта с познаниями и мастерством в области столь многочисленных и разносторонних компетенций, что объединение их в одном индивиде было бы невозможно [4].

Выводы. На основе изложенного материала мы можем сказать о том, что процесс сотрудничества довольно полно раскрыт в педагогической психологии. Здесь подробно рассматривается вопрос сотрудничающего взаимодействия между учеником и учителем с целью наилучшего развития первого. Что же касается организационной психологии, инженерной психологии и психологии труда, то в данных отраслях науки проблема сотрудничества в процессе решения задачи представлена лишь небольшим количеством работ, хотя, данная тема представляется актуальной, поскольку при решении определенного круга задач сотрудничество позволяет снизить временные и человеческие ресурсы за счет объединения субъектов, его осуществляющих.

Литература:

1. Дункер К. Психология мышления. – М., 1965. – 234 с.
2. Дьяченко В.И. Сотрудничество в обучении. – М.: Просвещение, 1991. – 140 с.
3. Зельц О. Законы продуктивной и репродуктивной духовной деятельности. – М., 1924.
4. Котарбинский Т. Трактат о хорошей работе. Издательство «Экономика». – М., 1975.
5. Курунов В.В. Связь успешности решения познавательных задач с развитием регуляторного опыта: автореф. дис. ... канд. псих. наук. – М., 2008. – 22 с.
6. Линдсей П., Норманн Д. Переработка информации у человека. – М., Изд-во «Мир», 1974. – 552 с.
7. Маликова В.Н. Психолого-педагогические условия развития способности первоклассника к учебному сотрудничеству: автореф. дис. ... канд. пед. наук. – Самара, 2005. – 19 с.
8. Рунова Т.А. Развитие учебного сотрудничества младших школьников со сверстниками и учителем в условиях формального и неформального общения: автореф. дис. ... канд. пед. наук. – Нижний Новгород, 2004. – 21 с.
9. Салтыкова Е.Н. Сотрудничество учителей и учащихся в школе личностно ориентированного образования: автореф. дис. ... канд. пед. наук. – СПб., 2005. – 23 с.
10. Тихомиров О.К. Структура мыслительной деятельности человека (Опыт теоретического и экспериментального исследования). – М.: Изд-во Московского ун-та, 1969. – 304 с.
11. Krech D., Crutchfield R.C., Livson N. Elements of Psychology, 2 ed. N. Y., 1970.

УДК 15.41.59

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ІНТЕРНЕТ-ЗАЛЕЖНОСТІ В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

Білоущенко В.В., старший лаборант кафедри загальної та соціальної психології
Чарнецька Р.Т., доцент кафедри загальної та соціальної психології
Херсонський державний університет

У даній статті викладено результати дослідження особливостей емоційно-вольової сфери у інтернет-залежних та незалежних від Інтернету підлітків. Узагальнено різні погляди на психологічні механізми втечі у віртуальний світ та особливості прояву комп'ютерної залежності.

Ключові слова: інтернет-залежність, інформаційні технології, адикція, онлайн, комп'ютерна залежність, підлітковий вік.

В данній статті изложены результаты исследования особенностей эмоционально-волевой сферы в интернет-зависимых и независимых от Интернета подростков. Обобщены взгляды на психологические механизмы бегства в виртуальный мир и особенности проявления компьютерной зависимости.

Ключевые слова: интернет-зависимость, информационные технологии, аддикция, онлайн, компьютерная зависимость, подростковый возраст.

Bilouschenko V.V., Charnetska R.T. PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF INTERNET-BASED IN ADOLESCENCE

This article presents the results of the study features emotional and volitional Internet-dependent and-independent web adolescents. Summarizes different views on psychological mechanisms of escape into a virtual world and features of computer addiction.

Key words: Internet-dependency information technology addiction, online, computer addiction, adolescence.

Постановка проблеми. Підлітковий вік – це найбільш складний та бурхливий період у формуванні особистості дитини, котрий характеризується різноманітним змістом зовнішніх і внутрішніх факторів розвитку. Це передусім пов'язано з фізіологічною перебудовою організму, зміною становища дитини у відносинах з дорослими й ровесниками, з прискореним розвитком пізнавальних процесів. Це досить відповідальний період, оскільки в цей час формуються ціннісні орієнтації, в основному закріплюються риси характеру і форми міжособистісної взаємодії, розвивається рефлексія, яка змінює перебіг і характер відносин з іншими людьми та ставлення до самого себе.

Нові інформаційні технології стрімко проникають у всі сфери нашого життя. Їхнє впровадження в систему освіти, роботу й дозвілля є чинником формування в молодого покоління нових духовно-моральних основ, що спираються на екранно-комп'ютерну культуру. А цей вид культури ґрунтується на новому засобі комунікації. Фактично відбувається заміна культурно-інформаційного простору, де центральне місце належить не так людині як носієві інформації, як «візуальному образу», що заснований на екранно-комп'ютерному потоці зображень.

З постійним розвитком комп'ютерних технологій зростає як кількість людей, котрі постійно використовують комп'ютер в робочих цілях, так і тих, які надмірно захоплюються комп'ютерними іграми і використовують Інтернет, так званих комп'ютерних адиктів. Впливу нових технологій, як і всьому новаторському, в більшій мірі підпадає молоде покоління (від 10 років).

Виклад основного матеріалу. Всесвітня мережа сьогодні більше нагадує чарівну казку, у якій «користувач» володіє надприродними можливостями, на відміну від реального життя. Не дивно, що Інтернет найбільше відповідає міфологічному мисленню маленької дитини. Таке мислення ніколи не зникає повністю, а тільки витісняється зі свідомості з віком, воно зберігається в несвідомому дорослої людини, породжуючи віру в прикмети і магічні ритуали. Отже, Інтернет є ідеальним середовищем для актуалізації багатьох психічних процесів несвідомого, архетипічного характеру. Для багатьох людей, у психологічному сенсі, Всесвітня мережа стала дверима в той

чарівний казковий світ, який людина змушена була покинути в дорослому віці, під тиском об'єктивних умов реального світу [3].

У процесі соціалізації дитини безпосереднє афективне сприйняття і реагування нейтралізується виконанням набору соціально-схвалюваних норм і правил. І в ситуації, коли чинні норми і правила стають непотрібними або втрачають свою силу, проявляється первинний, примітивний, такий, що дотепер придушався, засіб реагування. Подібні висновки, тільки стосовно культурного життя, зробив Зігмунд Фрейд у працях «Майбутнє однієї ілюзії» і «Невдоволення культурою». Він вважав, що процес відмови від суворих культурних норм завжди повинен супроводжуватися певним задоволенням. Саме воно, поряд з іншими чинниками, і є тією притягальною силою, що змушує користувачів проводити багато годин за екраном монітора. Це твердження достатньо добре ілюструє «ефект азарту», тобто тягу до самого процесу пошуку інформації, на шкоду її вивченню, аналізу і переробці. Іншими словами, відбувається зсув акценту з аналітичної діяльності на пошукову активність [1].

Щодо детального психологічного механізму цього явища, поки що рано робити якісь висновки. Проте, можна припустити, що тут знову ж відіграють роль чинники своєрідного регресу психічної діяльності, оскільки пошукова активність є генетично більш давньою і менш енергозатратною діяльністю в порівнянні з аналітичною.

Інтернет став доволі привабливим і простим засобом відходу від реальності, гарним засобом сховатися від різноманітних проблем для тих, хто страждає від негараздів у сім'ї, на роботі, схильний до депресій. Психіатри вважають, що це схоже на пристрасть до алкоголю або азартних ігор і призводить не лише до того, що людина відкладає прийняття важливих рішень, але також і до зміни її особистості. Особливості віртуальної реальності такі, що користувач, який опинився в ній, «змушений» актуалізувати витіснені в несвідоме інфантильні уявлення і поведінкові паттерни. Ефект посилюється ще й тим, що це здебільшого відповідає власним психологічним потребам користувача [4].

Цікаву інтерпретацію психологічної віртуальної реальності (internally generated virtual reality) дає відо-

мий американський психолог Чарлз Тарт. Він написав статтю про можливість інтерпретації природи психіки як віртуальної. Проводячи аналогії з комп'ютерною генерованою віртуальною реальністю, він розглядає психологічну віртуальну реальність як образ світу, що наново породжується в кожен момент часу, існуючий лише актуально в даний момент часу. Психологічна віртуальна реальність – це не постійна, а змінна складова образу ситуації (сприйманого об'єкту). Ч. Тарт розрізняє віртуальну реальність і ординарну реальність, існуючу стабільно відносно віртуальної реальності і «нормально» відносно змінених станів [9].

Визначений ряд чинників, які роблять Інтернет привабливим, як засіб втечі від реальності і отримання задоволення, тобто адиктивним агентом.

Перший з них – це відхід у віртуальну реальність. Бурхливе життя в мережі легко замінює реальне існування: люди там закохуються, сваряться, радіють і хвилюються легше і частіше, ніж в «реалі». Представлення заповнюють порожнечу, залишену почуттями. Інтернет замінює реальне життя. Особливо це важливо для тих людей, життя яких з різних причин міжособистісно збіднене. А в мережі є ексклюзивна можливість пошуку нового співрозмовника, який відповідає будь-яким критеріям. Важливо відмітити, що немає необхідності утримувати увагу однієї людини, тому що у будь-який момент можна знайти нову. Як відмічав Sh. Turkle (1997), «комп'ютери створюють ілюзію товариських стосунків без вимоги дружби» [6].

Н.А. Носов (1997) для віртуальної реальності ввів «принцип меланжевої нитки». «Меланжева нитка – це нитка одного кольору, в яку поступово вплітається нитка іншого кольору, так що на початку новий колір практично непомітний, але його стає все більше і більше, а старого кольору – усе менше і менше, і, врешті-решт, новий колір повністю витісняє старий». Так само одна реальність може плавно, без видимих «стиків», переходити в іншу – віртуальну, і навпаки [8].

Нове інформаційне середовище, на відміну від фізичного, характеризується значно меншою жорсткістю бар'єрів і обмежень і допускає значно більше ступенів свободи для своїх «жителів». «У віртуальному середовищі ви можете бути ким завгодно, виглядати як завгодно, бути істотою за вибором, словом, у вас немає обмежень, характерних для реального світу», – визначає доктор Kelly [7]. Деякі дії можливі і в нашому житті, але потребують значних витрат і зусиль, інші – неможливі в принципі.

Формування основної недостатності призводить до адиктивного розвитку особистості. Адикція може стати тимчасовою точкою кристалізації, навколо якої людина спробує зібрати себе, консолідує «Я» (self) навколо цієї точки. Це прагнення набирає екзистенційно-вітальний характер. Побудована таким чином особа може бути названа адиктивною. Сприйняття і світовідчуття адиктивною особою включає: інших, систему цінностей, переваг, своєрідне мислення, емоції, мрії (у тому числі addictive dream – «передчуття»). На тлі нової консолідації попереднє життя по контрасту здається дефектним, сірим, тьманим [10].

Інтернет-залежність сприяє формуванню цілогод ряду психологічних проблем: конфліктна поведінка, хронічні депресії, віддання перевазі віртуальному простору над реальним життям, труднощі адаптації в соціумі, втрата здатності контролювати час перебування за комп'ютером, виникнення почуття дискомфорту за відсутності можливості користування Інтернетом. Використовуючи Інтернет, підліток замість прагнення «думати» і «вчити» вважає «за краще шукати». Багато дітей відкрито визнають, що дуже часто відвідують заборонені батьками сайти. При цьому у них виникає ілюзія вседозволеності і безкарності. Це спонукає порушувати права людини, а ілюзія безкарності може виявитися пасткою і мати серйозні на-

слідки в реальному житті – відбувається девальвація моральності [5].

Аналізуючи наукову літературу, нам вдалося виявити, що інтернет-залежність сприяє негативному перетворенню особистості підлітка, а саме емоційно-вольової сфери, адже на даному віковому етапі відбуваються кардинальні зміни у формуванні особистості.

Емпірична частина дослідження складалася в декілька етапів. На першому етапі нашого дослідження ми виявляли рівень інтернет-залежності досліджуваних підлітків. На наступному етапі ми діагностували емоційно-вольову сферу школярів та аналізували її особливості у інтернет-залежних підлітків та незалежних від інформаційних технологій.

Для дослідження рівня комп'ютерної та інтернет-залежності ми використовували методи: 1) засіб скринінгової діагностики комп'ютерної залежності (Л.Н. Юр'єва, Т.Ю. Боябот), що дозволив нам виявити рівень комп'ютерної залежності підлітків; 2) шкалу інтернет-залежності А. Жичкіної, що дозволила нам проаналізувати міру інтернет-залежності досліджуваних.

У дослідженні емоційно-вольової сфери використали комплекс наступних методик: 1) методика діагностики рівня суб'єктивного відчуття самотності Д. Рассела та М. Фергюсона, направлена на виявлення особливостей переживання відчуття самотності; 2) самооцінка тривоги, фрустрації, агресивності та ригідності за Айзенком мала виявити психоемоційні стани підлітків; 3) методика дослідження вольової саморегуляції А. Зверькової, Е. Ейдман.

Дослідження дозволило виявити наступне: засіб скринінгової діагностики комп'ютерної залежності показав, що більшість досліджуваних підлітків (32%) знаходяться на стадії комп'ютерної залежності; у 28% школярів виявлено стадію захоплення; 20% школярів не мають ризику розвитку комп'ютерної залежності; ще 20% підлітків мають ризик розвитку комп'ютерної залежності. Таким чином, слід відзначити, що для більшості досліджуваних школярів проблема інтернет-залежності є актуальною, оскільки підлітки при взаємодії з Інтернетом знаходяться в більшій небезпеці, бо являють собою найменш захищену аудиторію, оскільки в меншій мірі, ніж дорослі, в змозі фільтрувати інформацію, що обрушується на них з Інтернету. Отримані дані змушують замислитися про особливості впливу Інтернету на формування особистісних якостей підлітків, адже від того, чим займається підліток у вільний час, як організовує своє дозвілля, залежить формування його особистісних якостей, потреб, ціннісних орієнтацій, а в цілому визначає його положення у суспільстві.

Результати за шкалою інтернет-залежності А. Жичкіної дозволили нам виявити міру комп'ютерної залежності досліджуваних підлітків. Отримані результати зображені на рис. 1.

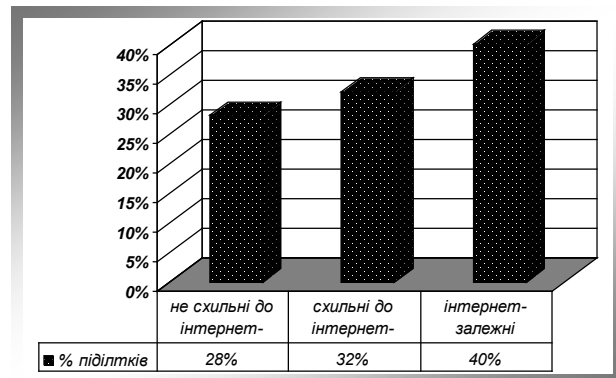

Рис. 1. Результати дослідження за шкалою інтернет-залежності А. Жичкіної

Таким чином, нами було виявлено, що 40% досліджуваних – інтернет-залежні, 32% – схильні до інтернет-залежності та 28% не схильні до інтернет-залежності.

Отже, 40% досліджуваних підлітків настільки віддають перевагу життю в Інтернеті, що фактично починають відмовлятися від свого «реального» життя. Мають нав'язливе бажання у використанні Інтернету, що супроводжується соціальною дезадаптацією та яскраво вираженими психологічними симптомами. Підлітки не помічають або ігнорують зовнішні пріоритети, погано адаптуються до реального життя. Навіть краса природи і та сприймається з меншим захопленням, оскільки можливості комп'ютерної графіки безмежні і на екрані монітора з'являються чудові, фантастично прекрасні, але неіснуючі насправді пейзажі.

Схильність до інтернет-залежності (у 32% підлітків) виявляється через захоплення комп'ютером як «ною» іграшкою, особистість перестає займатися усім іншим, поступово може віддалитися від родичів, друзів, навчання, залишаючи пріоритет за комп'ютером.

28% досліджуваних не схильні до інтернет-залежності, вони не мають нестерпного бажання постійно використовувати інтернет-ресурси та отримують задоволення від реального життя, а не від особливостей діяльності в мережі.

Після проведення дослідження на виявлення рівня інтернет-залежності нами було виявлено дві групи досліджуваних підлітків: 1 група – інтернет-залежні (28 підлітків – 56%); 2 група – незалежні від Інтернету (19 школярів – 34%). В подальшому дослідженні ми аналізували емоційно-вольову сферу школярів з урахуванням їх рівня інтернет-залежності.

Методика діагностики рівня суб'єктивного відчуття самотності Д. Рассела та М. Фергюсона дозволила виявити: більшість досліджуваних школярів, які залежать від Інтернету ϕ -ем. (3,89), $p \leq 0,01$, в більшості випадків відчувають себе самотніми, ніж незалежні від Інтернету школярі ϕ -ем. (2,78), $p \leq 0,05$. Ми вважаємо, що це пов'язано з тим, що підлітки настільки віддаються взаємодії з Інтернетом, що ігнорують «живу» взаємодію з оточуючими, вони занурюються у віртуальний світ і тим самим відгороджують себе від оточуючих, що призводить до їх відчуття самотності.

Методика, направлена на діагностику рівня тривоги, фрустрації, агресивності та ригідності, Айзенка виявила: залежні від Інтернету підлітки мають середній рівень тривожності (43,1); середній рівень фрустрації (35,4); середній рівень агресивності – (42,5) та ригідності (40,4). Діти, не залежні від Інтернету, мають низький рівень тривожності (29), низький рівень фрустрації (30), середній рівень агресивності (40,3) та ригідності (41,1). Нами було виявлено, що досліджувані підлітки, які залежать від Інтернету, мають середній рівень тривожності та фрустрації. Отже, ми можемо відзначити, що дана залежність впливає на психічний стан дітей, бо вони схильні в залежності від обставин сприймати їх як погрожуючі, реагують на такі ситуації станом тривоги, мають реакцію з фіксацією на перешкоди, такий тип реагування відображає внутрішнє напруження досліджуваних при виникненні стресових та фруструючих ситуацій.

Вольова саморегуляція підлітків має наступні особливості: показник загальної шкали вольової регуляції свідчить про наступне: більшість інтернет-залежних школярів – 53,6% – мають низький показник вольової саморегуляції ϕ -ем. (2,53), $p \leq 0,05$, а більшість не залежних від Інтернету підлітків – 63,2% мають високі показники вольової регуляції ϕ -ем. (3,37), $p \leq 0,01$. Таким чином, більшість підлітків, які залежать від Інтернету (53,6%), мають низький показник вольової регуляції. Дані результати спостерігаються в людей чутливих, емоційно нестійких, вразливих,

невпевнених у собі. Рефлексивність, як і загальний фон активності, занижений. Цим підліткам властиві імпульсивність і нестійкість намірів, що може бути пов'язано як з незрілістю, так і з вираженою витонченістю натури, не підкріпленою здатністю до рефлексії та самоконтролю.

Результати школярів, які не залежать від інтернет-ресурсів, вказують про наступне: 63,2% підлітків мають високий показник вольової регуляції, він властивий емоційно зрілим, активним, незалежним, самостійним особам. Їх відрізняє спокій, упевненість у собі, стійкість намірів, реалістичність поглядів, розвинене почуття особистого обов'язку. Як правило, вони добре рефлектують особисті мотиви, планомірно втілюють власні наміри, вміють розподіляти зусилля і здатні контролювати свої вчинки, володіють вираженою соціально-позитивною спрямованістю.

Кореляційний аналіз дозволив нам виявити наступне: високий рівень тривожності обумовлює у підлітків формування комп'ютерної залежності, зниження рівня стресостійкості та наполегливості; високий рівень інтернет-залежності сприяє збільшенню рівня агресивності, тривожності, фрустрації, зниженню самовладання, вольової саморегуляції та відчуття самотності; високий рівень вольової саморегуляції обумовлює збільшення наполегливості, рівня опору стресовим ситуаціям, зниженню рівня Інтернет-залежності та стану депресії.

Висновки. Отже, за допомогою Інтернету підлітки задовольняють свої базові потреби, а саме соціальні потреби (спілкування, любові, визнання) і потреби, пов'язані з розвитком особистості (пізнання, розуміння, самореалізації). Психологічно цей вік надзвичайно складний і суперечливий. Епоха підліткового віку – віковий етап, пов'язаний з найбільш глибокими змінами мотиваційно-ціннісної сфери особи, коли особливо гостро розкривається прагнення дитини до оцінки своїх зростаючих можливостей, самооцінки себе в суспільстві. Такі особистісні особливості інтернет-залежних підлітків як проблеми із спілкуванням, відчуття самотності, низька самооцінка, схильність до уникнення проблем і відповідальності, відхід від сьогодення у віртуальний світ, очевидно, сприяють як залученню в Інтернет – адикцію, так і одночасно є чинниками ризику соціальної дезадаптації. Слід не забувати, що за проявами залежності від Інтернету нерідко ховаються інші адикції, або психічні відхилення.

Результати дослідження дозволяють аргументувати, що Інтернет-залежність негативно впливає на емоційно-вольову сферу (збільшення рівня тривожності, агресивності, фрустрації, зниження вольової саморегуляції, рівня стресостійкості), це призводить до ряду негативних тенденцій у особистому житті та у взаємовідносинах з оточуючими.

Таким чином, можна стверджувати, що тільки наполеглива та всебічна робота батьків, вчителів та психолога може сприяти зниженню залежності від Інтернету при загальному психічному розвитку особистості підлітка.

Література:

1. Змановская Е.В. Девиантология : (Психология отклоняющегося поведения) / Е.В. Змановская. – М. : ИЦ «Академия», 2003. – 288 с.
2. Янг К. С. Диагноз – интернет-залежність // Мир Интернета. – М., 2000. – № 2. – С. 36–43.
3. Чекстере О. Надмірне захоплення віртуальним простором. Джерело емоційної депривації / Оксана Чекстере // Психолог. Всеукраїнська газета для психологів, учителів, соціальних педагогів. – 2011. – № 33. – С. 4–6.
4. Акопов А.Ю. Свобода от зависимости. Социальные болезни личности / А.Ю. Акопов. – СПб. : Речь, 2008. – 224 с.
5. Бабаева Ю.Д., Войскунский А.Е., Смыслова О.В. Интернет :

воздействие на личность // Психология зависимости : Хрестоматия / Сост. К.В. Сельченко. – Мн. : Харвест, 2004. – С. 175–222.

6. Егоров А.Ю., Кузнецова Н., Петрова Е. Особенности личности подростков с интернет-зависимостью / А.Ю. Егоров, Н. Кузнецова, Е. Петрова // Вопросы психического здоровья детей и подростков. – 2005. Т. 5. – № 2. – С. 20–27.

7. Жичкина А.Е., Белинская Е.П. Самопрезентация в виртуальной коммуникации и особенности идентичности подростков-пользователей Интернета / А.Е. Жичкина, Е.П. Белинская // Труды

по социологии образования. – М., 2000. Т. 5. Вып. 7.

8. Зависимое поведение. Механизмы формирования и методы коррекции / Н.Г. Идрисова. – Москва : ИИКЦ «Эльф-3», 2005. – 176 с.

9. Симатова О.Б. Психологические механизмы формирования аддиктивного поведения / О.Б. Симатова // Вестник ЧитГУ, 2008. – № 1. – С. 83–92.

10. Cyber disorders : the mental health concern for the new millennium / K.S. Soung, M. Pistner, J. O. Mara et al // Cyber Psychol. Behavior. – 1999. – Vol 3, № 4. – P. 475–479.

УДК 159.922

ПСИХОЛОГІЧНЕ СУПРОВОДЖЕННЯ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ОБДАРОВАНОСТІ ЯК «МАЛЕНЬКОГО ПАРОСТОЧКА»

Карсканова С.В., к.психол.н., викладач кафедри педагогіки початкової освіти
Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського

Обдарованість людини – це маленький паросточок, який ледь проклюнув із землі та потребує до себе величезної уваги. Необхідно пестити та плекати його, доглядати за ним, зробити все необхідне, щоб він виріс і дав рясний плід.
В.О. Сухомлинський

У статті розглядаються підходи у розрізненні інтелектуального та академічного типу обдарованості та наводяться дослідження механізмів інтелектуальної обдарованості. Наводяться приклади стратегії психологічного супроводження батьків обдарованих дітей.

Ключові слова: обдарованість, дослідження інтелекту, типи обдарованості, психологічне супроводження обдарованих.

В статті розглядаються підходи в розпізнаванні інтелектуального і академічного типу одаренності і приводяться дослідження механізмів інтелектуальної одаренності. Приводяться приклади стратегії психологічного супроводження батьків одарених дітей.

Ключевые слова: одаренность, исследования интеллекта, типы одаренности, психологическое сопровождение одаренных.

Karskanova S.V. PSYCHOLOGICAL MAINTENANCE OF INTELLECTUAL GIFTEDNESS AS A «LITTLE GERMS (BY V.A. SUHOMLINSKIY)»

The article deals with approaches to intellectual and academic type of giftedness, gives the examples of strategies of psychological support parents of gifted children.

Key words: talent, intelligence studies, types of talent, psychological support of gifted.

Постановка проблеми. Пошук шляхів підвищення соціально-економічного потенціалу сучасного українського суспільства актуалізує потребу зростання інтелектуального рівня людей, які здатні нестандартно вирішувати проблеми, що постають перед державою, і вносити новий зміст у всі сфери життєдіяльності. Саме обдаровані діти та підлітки створюють унікальну можливість компенсувати потребу держави в інтелектуальних людських ресурсах і конкурентоспроможних фахівцях на світовому ринку праці. Звідси випливає найважливіше завдання сучасної освіти – виявлення, діагностика, розвиток і підтримка інтелектуально обдарованих дітей.

Виклад основного матеріалу дослідження. На даний час активно розвивається творче середовище для виявлення особливо обдарованих дітей у кожній загальноосвітній школі. Старшокласникам та початківцям надається можливість навчання в заочних, очно-заочних і дистанційних школах, що дозволяють їм незалежно від місця проживання та навчання освоювати програми профільної підготовки. Проте при рівні розвитку системи олімпіад та конкурсів школярів потрібно відпрацювати механізми обліку індивідуальних досягнень школярів при прийомі до вишів.

У даний час потрібна не тільки комплексна підготовка керівних і педагогічних працівників освітніх установ, практичних психологів та соціальних педа-

гогів до психолого-педагогічного супроводу обдарованих дітей та підлітків, а й просвітницька робота з батьками для формування у них сучасних уявлень про природу, методи виявлення і шляхи розвитку здібностей та обдарованості їхніх дітей.

Помилковим є уявлення про те, що обдарованість і талант – це висока успішність у всіх областях діяльності, у тому числі, і в навчанні. Обдаровані школярі можуть відчувати поведінкові труднощі (агресивність, безтурботність, порушення дисципліни), когнітивні труднощі (відхилення в розвитку пам'яті і сприйняття), труднощі у формуванні навчальних навичок (дислексія, дисграфія, дискалькулія). Не «вписавшись» у загальну систему навчання, обдаровані школярі часто визначаються як проблемні. Саме тому, наприклад, у школах Великобританії при ідентифікації обдарованих дітей особливу увагу приділяють невстигаючим школярам та школярам з проблемами в поведінці, тому що в цій групі дітей відсоток обдарованих виявляється найбільш високим.

Дослідження психологічних механізмів інтелектуальної обдарованості не є суто академічною проблемою, на думку М.О. Холодної, «оскільки відомості про психологічний «устрій» цієї унікальної людської якості необхідні для розробки валідних засобів діагностики проявів інтелектуальної обдарованості, а також для створення умов для актуалізації й розвитку потенці-

алу обдарованості у дітей дошкільного віку, й дорослих» [1, с. 11].

Визначаючи проблему інтелектуального розвитку особистості, накопичення сукупного інтелекту в наш час як проблему зберігання еліти нації, людства, більше того, як проблему виживання людства, М.Л. Смільсон, акцентує увагу на необхідності впливу на становлення, формування і розвитку інтелекту. Експериментальні дослідження, проведені авторкою, виявили певні недоліки у структурі інтелекту, досягнутого стихійно. З точки зору М.Л. Смільсона, «суспільна актуальність проблеми дослідження інтелектуального розвитку юнацтва, яке потребує відповідного психолого-педагогічного забезпечення, спрямованого на його збагачення, ампліфікацію, суттєво зросла у зв'язку із прийняттям в Україні рішення про перехід на дванадцятирічну освіту» [2, с. 119].

М.О. Холодна визначає вісім основних, на її думку, експериментально-психологічних теорій інтелекту, що розроблялися в рамках різних зарубіжних і вітчизняних підходів (як своєрідна реакція на неконструктивність тестологічних теорій) і були зорієнтовані на вияв механізмів інтелектуальної активності; визначає концептуальну лінію в трактовці природи інтелекту кожного підходу таким чином:

1) соціокультурний підхід (інтелект як результат процесу соціалізації, а також впливу культури в цілому);

а) міжкультурні дослідження пізнавальних процесів (Дж. Брунер, А.Р. Лурія та ін.);

б) культурно-історична теорія вищих психічних функцій (Л.С. Виготський);

2) генетичний підхід (інтелект як наслідок адаптації, яка ускладнюється вимогами оточуючого середовища у звичайних умовах взаємодії людини з навколишнім середовищем);

а) етологічна теорія інтелекту (У.Р. Чарлсворз);

б) операціональна теорія інтелекту (Ж. Піаже);

3) процесуально-діяльнісний підхід (інтелект як особлива форма людської діяльності);

а) дослідження інтелекту в контексті теорії мислення як процесу (С.Л. Рубінштейн, О.А. Брушлінський, Л.О. Венгер; Н.Ф. Талізїна та ін.);

б) дослідження особистісних факторів інтелекту в межах теорії діяльності (О.К. Тихоміров, К.О. Альбуханова-Славська та ін.);

4) освітній підхід (інтелект як продукт цілеспрямованого навчання);

а) теорії когнітивного навчання (А. Стаатс, К. Фішер, Р. Фейрштейн);

б) дослідження інтелекту в контексті проблеми учіння (Н.О. Менчинська, З.І. Калмикова, Г.О. Берулава та ін.);

5) інформаційний підхід (інтелект як сукупність елементарних процесів переробки інформації);

а) ментальна швидкість як основа індивідуальних інтелектуальних розходжень (Х. Айзенк);

б) елементарні інформаційні процеси як основа індивідуальних інтелектуальних розходжень (Е. Хант, Р. Стернберг);

6) феноменологічний підхід (інтелект як особлива форма змісту свідомості);

а) гештальт-психологічна теорія інтелекту (В. Келер, Р. Мейлі, М. Вертгеймер та ін.);

б) особливості індивідуальної бази знань як основа інтелектуальної компетентності суб'єкта (Р. Глезер, М. Чі, Дж. Чемпіон та ін.);

7) структурно-рівневий підхід (інтелект як система різнорівневих пізнавальних процесів);

а) структурно-рівнева теорія інтелекту (Б.Г. Ананьев, Е.І. Степанова);

б) теорія функціональної організації пізнавальних процесів (Б.М. Величковський);

8) регуляційний підхід (інтелект як фактор саморегуляції психічної активності);

а) інтелект як умова контролю мотивації (Л.Л. Терстоун);

б) інтелект як ментальне самоврядування (Р. Стернберг).

Підводячи підсумок своїх досліджень, М.О. Холодна доходить висновку, що «інтелектуальна обдарованість – це, безумовно, не дар природи у вигляді виграшу в дезоксирибонуклеїнову лотерею і не наслідок втручання будь-яких містичних сил у вигляді божого промислу, як, втім, це і не продукт соціалізації. Інтелектуальна обдарованість – результат тривалого процесу, який підкоряється визначеним закономірностям, сутність його полягає у вибудовуванні цього процесу і збагаченні індивідуально-ментального (розумового) досвіду» [4, с. 288].

Виходячи з результатів досліджень М.О. Холодної, аналіз механізмів інтелектуальної обдарованості дає змогу уточнити роль ментального досвіду як психічного носія властивостей інтелекту і пояснити деякі унікальні ефекти роботи людського інтелекту. Особливості складу й будови ментального досвіду визначають закономірний, стійкий та інваріантний характер інтелектуального відображення, яскраво виражену індивідуалізовану спрямованість інтелектуальної поведінки, здібність до породження нових ідей за рахунок детермінованих «зсередини» трансформацій наявних уявлень; прояву стереотипізації й дезадаптивності інтелектуальної поведінки навіть у дуже розумних людей у зв'язку з тимчасовим блокуванням тих чи інших форм ментального досвіду [4].

М.А. Холодна, досліджуючи інтелект школярів, так визначила основні поняття.

Інтелектуальні здібності – властивості інтелекту, що характеризують успішність інтелектуальної діяльності в тих чи інших конкретних ситуаціях з точки зору правильності та швидкості переробки інформації в умовах вирішення завдань, оригінальності та різноманітності ідей, глибини і темпу навченості, вираженості індивідуалізованих способів навчання.

Обдарованість – це загальна здатність індивіда свідомо орієнтувати своє мислення на нові вимоги; це загальна здатність психіки пристосовуватися до нових завдань і умов життя.

Інтелектуальна обдарованість – це рівень розвитку і тип організації індивідуального ментального досвіду, які забезпечують можливість творчої інтелектуальної діяльності, тобто діяльності, пов'язаної із створенням суб'єктивно і об'єктивно нових ідей, використанням інноваційних підходів до вирішення проблем, відкритістю суперечливим аспектам ситуації і т. д. Інтелектуальна обдарованість – це такий стан індивідуальних психологічних ресурсів (в першу чергу розумових ресурсів), який забезпечує можливість творчої інтелектуальної діяльності, тобто діяльності, пов'язаної із створенням суб'єктивно і об'єктивно нових ідей, використанням нестандартних підходів у розробці проблем, чутливістю до ключових, найбільш перспективних ліній пошуку рішень в тій чи іншій предметній області, відкритістю до будь-яких інновацій і т. д.

Талант в області інтелектуальної діяльності – вищий рівень інтелектуального розвитку особистості, який забезпечує можливість створення ідей, теорій, наукових, літературних і філософських творів, що мають ту чи іншу ступінь суспільної значущості.

В. Штерн визначає інтелектуальну обдарованість як загальну здатність людини свідомо направити своє мислення на нові вимоги, пристосувати його до вирішення нових завдань і до нових умов життя. Спрямованість на нове відрізняє інтелектуальну обдарованість від пам'яті; ознака пристосовування – від геніальності (сутність якої полягає в мимовільному творчості); ознака загальності відрізняє інтелекту-

альну обдарованість від таланту, який проявляється у людини, як правило, в будь-якому певному виді діяльності.

Д.Б. Богоявленська визначає обдарованість як системну, що розвивається протягом життя, якість психіки, яка визначає можливість досягнення людиною більш високих, непересічних результатів в одному або декількох видах діяльності порівняно з іншими людьми. За їх же визначенням обдарована дитина – це дитина, яка виділяється яскравими, очевидними, іноді видатними досягненнями (або має внутрішні передумови для таких досягнень) в тому чи іншому виді діяльності [1; 2].

Д.В. Ушаков, проводячи чітку грань між поняттями «талант» і «обдарованість», визначає обдарованість як потенційний талант, а талант – як реалізовану обдарованість. І якщо результатом геніальності є діяльність, що має обов'язково позитивне і епохальне значення, то результатом таланту може бути як культурно цінний продукт (твори мистецтва, наукові теорії, інженерні споруди, релігії, ідеологічні рухи тощо), так і діяльність полководця, що приносить страждання і руйнування.

Інтелектуальний тип обдарованості. Саме таких називають «розумними», кмітливими, «світлими головами» й «надією школи». Вони, як правило, мають глибокі знання, самостійно їх здобувають – самі читають складну літературу, навіть можуть критично поставитися до певних джерел. Учні цього типу обдарованості точно й глибоко аналізують навчальний матеріал, нерідко схильні до філософського осмислення матеріалу.

Два основних підтипи інтелектуальної обдарованості:

- виявляються насамперед загальні розумові здібності;
- коли високі здібності виявляються у спеціальній галузі знання.

Пізнавальна потреба, яка є неодмінною характеристикою будь-якого типу обдарованості, саме в цих учнів виявляється найбільше. Як правило, цей тип обдарованості має стійку систему пізнавальних інтересів, простежується у розумових акселератів, «вундеркіндів».

Успішність інтелектуально обдарованих не завжди збігається з рівнем їхніх здібностей: серед інтелектуалів є відмінники, трієчники і навіть двієчники. Тут усе визначає не тільки інтелект, а й ставлення.

Академічний тип обдарованості. Для цього типу обдарованості теж характерний досить високий інтелект, однак на перший план виходять особливі здібності саме до навчання. Учні цього типу обдарованості насамперед уміють добре засвоювати матеріал, тобто навчатися. Особливості їхньої пізнавальної сфери (мислення, пам'яті, уваги), деякі особливості їхньої мотивації такі, що роблять навчання легким, приємним. Медалісти, яких називають гордістю навчального закладу, найчастіше належать саме до цього типу обдарованості. Саме з таких виростають справжні майстри своєї справи.

Академічний тип обдарованості теж має свої підтипи: є особи з широкою здатністю до навчання (вони легко засвоюють будь-яку діяльність, виявляють помітні успіхи у всіх науках), а є такі, у яких підвищені здібності виявляються лише в одній чи кількох близьких галузях.

У деяких випадках буває складно розрізнити інтелектуальний та академічний тип обдарованості – вони можуть блискуче навчатися, у них є пізнавальна потреба. Різниця, мабуть, полягає в особливій розумовій самостійності інтелектуалів, у їхній підвищеній критичності мислення, здатності самостійно глобально, філософськи осмислювати складні інтелектуальні проблеми. Академічно обдаровані – це завжди генії

саме навчання, це професіонали шкільної (а потім і студентської) праці, чудові майстри швидкого та якісного засвоєння.

О. Моляко визначив у системі творчого потенціалу такі складові, які можна назвати й особистісними властивостями обдарованих:

- задатки, схильності, що виявляються в підвищеній чутливості, вибірковості, перевагах, а також у динамічності психічних процесів;
- інтереси, їх спрямованість, частота й систематичність їх вияву, домінування пізнавальних інтересів;
- допитливість, прагнення до створення нового, схильність до вирішення й пошуку проблем;
- швидкість у засвоєнні нової інформації, утворення асоціативних масивів;
- схильність до постійного порівняння, зіставлення, вироблення еталонів для наступного відбору;
- вияв загального інтелекту – розуміння, швидкість оцінок і вибору шляху вирішення, адекватність дій;
- емоційна забарвленість окремих процесів, емоційне ставлення, вплив почуттів на суб'єктивне оцінювання, вибір;
- наполегливість, цілеспрямованість, рішучість, працьовитість, систематичність у роботі, сміливе прийняття рішень;
- творчість – уміння комбінувати, знаходити аналогії, реконструювати; схильність до зміни варіантів, економічність у рішеннях, раціональне використання коштів, часу;
- інтуїтивізм – схильність до надшвидких оцінок, рішень, прогнозів;
- порівняно швидке оволодіння уміннями, навичками, прийомами, оволодіння технікою роботи, ремісничою майстерністю;
- здатність робити особистісні стратегії й тактики у розв'язанні загальних і спеціальних нових проблем, задач, пошук виходу із складних, нестандартних, екстремальних ситуацій.

Певний рівень інтелектуальної обдарованості поєднується з відповідними рисами особистості, що дає можливість дійти висновку про своєрідні особливості людини. Аналіз літератури з проблем якостей, властивих обдарованим особистостям, дозволяє окреслити характеристики їх емоційної сфери: позазвичайна вразливість і пов'язана з нею підвищена емоційна чутливість до всього, що відбувається; наявність перебільшених страхів, недолік емоційного балансу (в т. ч. інтелектуально-афективна дисінхронія), що може призводити до з'яви нейротизму, емоційної неврівноваженості. Причини таких станів дослідники вбачають у тиску з боку значущих осіб, залежності «емоційного комфорту», самооцінці і самоідентифікації від наявних досягнень. Деякі дослідники, навпаки, вважають обдарованих особистостей набагато благополучнішими, ніж звичайних. Проблеми емоційного розвитку, в більшості, приписуються особам з винятковою обдарованістю.

Під психолого-педагогічним супроводом інтелектуально обдарованих дітей та підлітків ми розуміємо виявлення, діагностику, індивідуалізацію навчання, психічний розвиток, виховання, матеріальну і психолого-педагогічну підтримку, а також просвітницьку і консультативну роботу з батьками.

При психологічному супроводженні умовно скарги батьків на обдарованих дітей можна поділити на такі чотири групи:

1. Відсутність контакту з дітьми: нерозуміння того, як вони живуть, чим цікавляться, неможливість відверто поговорити з ними, відчуття своєї батьківської неспроможності й т. п.
2. Тривога за дітей, викликана тим, що вони живуть не так, як це повинно було б бути, з погляду батьків.
3. Неповажне, різке ставлення дітей до батьків, постійні суперечки й конфлікти з ними через дрібниці.

4. Проблеми, пов'язані з такими обставинами, як «Моя дитина самотня, у неї немає друзів...», «Мій син – член якогось угруповання. Що мені робити?»

Важливими моментами в постановці точного психологічного діагнозу, що дозволяє висувати й формулювати подальші гіпотези, є: з'ясування того, наскільки серйозна причина занепокоєння батьків з приводу дитини; з'ясування справжньої позиції батьків стосовно дитини. Обговорення тактики повсякденної поведінки батьків стосовно дитини далі може відбуватися в різних напрямках. Зокрема, доцільно говорити про такі моменти:

1) прямиий вплив є неефективним, особливо коли він базується на негативних прикладах і висловлюваннях;

2) поведінка батьків, яка сприймається й відчувається як тиск, найчастіше тягне за собою не підпорядкування, а опір, негативізм, тобто результат, протилежний бажаному;

3) тиск і контроль призводять лише до одного – стосунки з дитиною псуються, набувають небажаного

характеру, що, власне кажучи, і є причиною звернення за психологічною допомогою.

Висновки. Отже, якщо перефразувати, обраний нами за епіграф вислів В.О. Сухомлинського, психологічне супроводження обдарованої дитини та її батьків – це кропітка праця пестити та плекати кожну дитину, доглядати за нею, супроводжувати її та зробити все необхідне для її адаптації у сучасному суспільстві, допомогти в її самореалізації.

Література:

1. Психология одаренности: проблемы, структура, показатели: сборник статей / [ред. М.А. Холодная, О.А. Комаровская и др.]. – Киев: Украинский центр творчества детей и юношества. – 1996. – 100 с.
2. Смутьсон М.Л. Психология развития интеллекта / М.Л. Смутьсон. – Монография. – Київ: Нора – Друк, 2003. – 298 с.
3. Сухомлинський В.О. Вибрані твори в 5 т. – К.: Рад. школа. – 1976-1977. – Т. 3.
4. Холодная М.А. Психология интеллекта. Парадоксы исследования / М.А. Холодная. – 2-е изд., перераб. и доп. – СПб.: Питер, 2002. – 272 с.

УДК 159.922.1+37.015.3

ПСИХОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ СТАНОВЛЕННЯ ГЕНДЕРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ОСОБИСТОСТІ У ПЕРІОД ДОРОСЛІШАННЯ

Кікінезді О.М., д.психол.н., професор,
завідуюча кафедрою психології, провідний науковий співробітник
Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка
директор

науково-дослідного Центру з проблем гендерної освіти та виховання учнівської
та студентської молоді Національної академії педагогічних наук України

У статті представлено механізми дослідження ідентифікації як соціально-психологічного феномену диференціації статі в онтогенезі. В руслі особистісно-егалітарної парадигми утверджується положення про те, що провідним механізмом становлення гендерної ідентичності учнів на різних вікових етапах розвитку виступає статево-рольова ідентифікація як процес і результат мотиваційно-ціннісних диспозицій особистості у період її дорослішання. Згідно з теоретичними установками гендерного підходу як особистісно-орієнтованого та егалітарного вибудовується авторська модель статево-рольової ідентифікації особистості в онтогенезі. У висунутих вихідних положеннях у контексті гуманістичної, генетичної та когнітивної психології визначається сутність психологічних механізмів та закономірностей функціонування гендерної ідентичності особистості у період її дорослішання.

Ключові слова: *статево-рольова ідентифікація, гендерна ідентичність, статева соціалізація особистості, гендерні орієнтації, маскуліно-фемінний-андрогінний конструкт, гендерний образ Я, особистісно-егалітарний підхід, егалітарна свідомість і самосвідомість.*

В статье представлен целостный анализ проблемы идентификации как социально-психологического феномена дифференциации пола в онтогенезисе. Развитие гендерной идентичности подрастающей личности как стержневой характеристики в любой сфере ее жизнедеятельности рассматривается с позиции разных подходов когнитивной, генетической и гуманистической психологии. Разработана авторская модель психологической сущности проблемы гендерной идентификации в онтогенезе. В русле личностно-эгалитарной парадигмы утверждается положение о том, что ведущим механизмом становления гендерной идентичности учащихся на разных возрастных этапах развития выступает полоролевая идентификация как процесс и результат мотивационно-ценностных диспозиций личности в период ее взросления.

Ключевые слова: *полоролевая идентификация, гендерная идентичность, половая социализация личности, полоролевые представления, гендерный стереотип, гендерные компетенции, личностно-эгалитарный подход, маскулинно-феминно-андрогенный конструкт, гендерный образ Я, эгалитарное сознание и самосознание.*

Kikinezhdi O.M. PSYCHOLOGICAL MECHANISMS OF THE FORMATION OF GENDER IDENTITY OF THE PERSON IN THE PERIOD OF MATURATION

The article deals with the concepts of the research identification as social and psychological phenomenon of gender differentiation in ontogenesis. In the context of the personal-egalitarian paradigm it is stated that sex-role identification is the leading mechanism of the formation of person's gender identity on different stages of age development as a process and outcome of motivational dispositions of the person during its maturation. According to theoretical settings of gender approach as an egalitarian consciousness a model of gender-role identification of the person is defined in the ontogeny. Firstly, in the context of humanistic, genetic and cognitive psychology the nature of psychological mechanisms and the patterns of functioning of gender identity of the person in the period of maturation are defined.

Key words: *sex-role identification, gender identity, gender socialization of the person, gender conceptions, masculinity-femininity-androgenic construct gender orientations, gender image «I», personal-egalitarian approach, gender competences, person oriented approach, egalitarian consciousness and self-consciousness.*

Актуальність дослідження становлення гендерної ідентичності особистості в процесі онтогенезу зумовлена соціальною потребою виявлення соціально-психологічних чинників формування гендерної культури молоді, необхідністю вивчення внутрішніх механізмів ототожнення особистості з певними візрцями статевої поведінки, а також демократизацією суспільного життя, утвердженням егалітарних цінностей. Культивування паритетності статей як стратегічного напрямку соціалізації зумовлює необхідність дослідження гендерної ідентичності з позицій різних психологічних підходів, зокрема генетичного та когнітивного.

У контексті «генези здійснення особистості» (С. Максименко) сучасна психологія акцентує увагу на розвитку індивіда в системі процесів самопобудови і самоздійснення, гармонізації його внутрішнього світу із зовнішнім в умовах соціокультурної різноманітності, що спричинено глобалізаційними тенденціями (Г. Балл, В. Кремень, В. Кравець, В. Москаленко, Т. Титаренко, М. Слюсаревський та ін.). На нашу думку, найвиразніше цей феномен репрезентується в межах гуманістичного та феноменологічного підходів, що дає змогу розкрити питання розвитку суб'єктності, самовираження, набуття «сутнісного Я» в суперечностях життя (І. Бех, М. Боришевський, Т. Говорун, А. Маслоу, В. Роменець, К. Роджерс, В. Татенко та ін.).

Диференціація психології статей потребує виокремлення власне психологічного, а не соціологічного чи іншого змісту (І. Грабовська, Т. Власова, І. Карпенко, О. Кісь, Л. Кобелянська, Т. Мельник, Ю. Стребкова, С. Оксамитна, В. Троян, О. Ярош та ін.). Отримання науково обґрунтованих даних щодо онтогенезу гендерної ідентичності дасть змогу повернути увагу вчених до процесів і результатів самовизначення індивіда у сфері традиційної та егалітарної культур. Таким чином, наукова розробка особливостей становлення гендерної ідентичності вимагає інтеграції психологічних досліджень, скерованих у напрямку онтогенезу свідомості та самосвідомості, презентації Я у виборі лінії статевої поведінки, формування психологічних механізмів самовизначення та саморегуляції представників різної статі, що і визначило мету статті.

Методологічні та теоретичні засади дослідження впливають із загальних принципів психологічної науки про єдність свідомості і діяльності, опосередкування зовнішніх впливів внутрішніми умовами, провідну роль діяльності та спілкування у розвитку психіки, системного підходу у дослідженні соціально-психологічних чинників розвитку особистості, викладених у працях Л. Виготського, Г. Костюка, О. Леонтьєва, С. Рубінштейна, П. Чамати, Б. Ломова та ін.; суб'єктно-вчинкову активність індивіда (К. Абульханова-Славська, Б. Ананьєв, Л. Виготський, В. Роменець, В. Татенко та ін.), міждисциплінарного підходу у наукових дослідженнях. Ідейно-теоретичне підґрунтя аналізу проблем ідентифікації склали концептуальні підходи генетичної, вікової та педагогічної психології щодо закономірностей розвитку особистості, її мотиваційно-потребової сфери, системного підходу в дослідженнях суб'єкта вчинку, які містяться у наукових роботах Г. Балла, І. Беха, Л. Божович, М. Боришевського, Т. Говорун, С. Максименка, Т. Титаренко, І. Чеснокової, В. Ядова та ін. учених. Ідентифікація як емоційно-когнітивний та поведінковий процес ототожнення себе зі значущими іншими актуалізує механізми психічної реальності розвитку ідентичності на рівні індивідуальної і суспільної свідомості, яка має як онто-, так і соціогенетичні корені (К. Абульханова-Славська, В. Геодакян, Г. Костюк, С. Максименко, М. Слюсаревський та ін.).

Виклад основного матеріалу дослідження. Гендерна ідентифікація розглядається як суб'єктна

та соціально-психологічна реальність у контексті цілісного процесу свідомості і самосвідомості (М. Боришевський, В. Столін), формування еґо-структур у континуумі індивідуального розвитку (Е. Еріксон, Дж. Марсія, Е. Берн), ціннісно-смыслового самовизначення (К. Войтила, В. Франкл, С. Якобсон), когнітивного дозрівання індивіда (А. Бандура, Ж. Піаже, Л. Кольберг), засвоєння когнітивних схем (С. Бем, Ш. Берн, С. Московічі та ін.).

Гене́за гендерної ідентичності досліджувалася залежно від соціальних джерел впливу в контексті процесу соціалізації-інтеріоризації та інтерналізації еталонів, символів, норм статевої поведінки, поширених в етнокультурі, самовизначення та самопрезентації особистості у різних сферах людського буття (Л. Виготський, І. Кон, І. Кльочина, М. Слюсаревський), нарративу (М. Бахтін, В. Біблер, Н. Чепелева), життєвих смислів та цінностей (Б. Братусь, М. Рокич, Дж. Роттер, М. Савчин та ін.).

Гендер як соціально-психологічна характеристика статі особистості виступає тим найважливішим культурним знаком, яким людина оволодіває вже в перші роки свого життя. Будучи невід'ємною складовою зовнішньої і внутрішньої реальності людського життя, біологічна стать у процесі соціалізації оформляється в особливу підсистему особистості в загальній структурі Я-концепції, яку можна окреслити гендерною ідентичністю. Міркуючи про те, яка сила пов'язує психіку, душу і дух в єдине ціле, В. Татенко підкреслює, що «такою онтичною силою володіє наше «Я», яке поєднує, синтезує, інтегрує і знімає в собі організмичне (мозок), психічне (індивід), душевне (особистість) і духовне (суб'єктність) у індивідуально-неповторному, унікальному вчинку життєздійснення, що підносить людську істоту до рівня індивідуальності» [16, с. 69].

В обґрунтуванні дослідницького методу ми спирались на концепцію Е. Еріксона, в якій соціальна ідентичність розвивається в онтогенезі із поступової інтеграції всіх ідентифікацій. Ідентифікацію та ідентичність ми розглядаємо як органічно пов'язані психологічні явища, які знаходяться на різних рівнях становлення особистості і які можна описати як «процес-результат», «мінливість-стабільність», «неперервність-стійкість». Природно, що ці співвідношення не є жорстко зафіксованими дихотоміями, проте їх виділення важливе для виявлення складових гендерної ідентифікації [18].

Нами виявлена ефективність застосування основних положень культурно-історичної концепції Л. Виготського до аналізу проблеми гендерної соціалізації та розвитку механізмів статевої поведінки ідентифікації, а саме: визнання ролі суб'єктної активності в цьому процесі; присвоєння індивідом культурних знаків, створення зони найближчого розвитку відповідно до віку дитини та провідного виду її діяльності, новостворених в психічному розвитку. В основу концепції нашого дослідження покладено розуміння гендерної ідентичності як найважливішого особистісного утворення, активності суб'єкта в оволодінні культурними знаками гендеру (знаннями, увлеченнями) і процесом конструювання гендера на індивідуальному рівні (як реалізацією засвоєного), що знаходить свій вияв у різних взаємодіях, ефектах соціальних репрезентацій та саморепрезентацій (дія, висловлюваннях, оцінках, моделях поведінки тощо).

Діяльнісно-особистісний підхід, провідним методологічним принципом якого є детермінізм, дав змогу розглянути проблеми гендерної соціалізації індивіда як інтерналізацію та інтралізацію особистістю гендерної культури, соціальну індивідуалізацію в людині статевої очікувань навколишнього середовища. Отже, за ідентифікацією утверджується статус інтегрованої інстанції психіки, що перетворює зовнішні соціокультурні гендерні символи в особи-

стісно значущі й осмислені, співвіднесені з власним «Я» цінності і смисли, що впливають на ставлення людини до себе як до чоловіка чи жінки. Звідси – найбільшого значення в інтерпретації гендерних настанов особистості як особливого предмету психологічного вимірювання у межах буттєвого підходу набуває аналіз всієї сукупності станів, просторів і реальностей поведінки, культурно-знаковий простір, а також характер зв'язку між ними (Т. Говорун, І. Кон, Г. Костюк, С. Максименко, В. Мухіна, С. Рубінштейн, М. Слюсаревський, П. Чамата та ін.).

Дослідження явищ гендерної ідентифікації розглядалися у контексті змісту соціостатевих диспозицій особистості, що забезпечило можливість співвіднесення компонентів суб'єктивного світу людини з освоєнням нею певного діапазону гендерних ролей на тому чи іншому етапі її розвитку. Процеси гендерної соціалізації особистості як адаптації до гендерної культури соціуму знаходять своє відображення у засвоєнні та відтворенні в онтогенезі людини соціонормативів статеворольової поведінки. Результатом його вивчення є опис рольової структури особистості, вияв відповідності чи невідповідності її властивостей ролям, дихотомії чи універсалізації статевих ролей. Отже, інтерпретація категорії «соціалізація» охоплює процес засвоєння соціального досвіду та його активне відтворення в системі індивідуалізованих соціальних зв'язків. Аналіз феномену ідентифікації в гендерному аспекті дає можливість розглядати її індикатором статеворольової соціалізації (У. Бронфенбрнер, М. Боришевський, І. Булах, В. Васютинський, Т. Говорун, В. Кравець, В. Москаленко, Ю. Приходько, Т. Титаренко та ін.).

Соціально-конструктивний підхід набув в нашому дослідженні статусу провідного у виявленні соціально-педагогічних чинників гендерної ідентифікації особистості, що дає змогу визначити сутнісні детермінанти набуття індивідом гендерної ідентичності – статевотипізованої чи андрогінної, яка змодельована і продовжує моделюватися під впливом соціуму у представників обох статей (відповідно до традиційної та альтернативної їй – егалітарної соціалізації (П. Бергер, І. Бех, В. Васютинський, Т. Говорун, Т. Лукман, Е. Кімел, Г. Крайг, В. Кравець, М. Мід, С. Московічі, О. Сухомлинська та ін.). Саме егалітарна соціалізація є співзвучною практиці особистісно-орієнтованого (ненасильницького) підходу в освіті, що виходить із демократичної моделі суспільства.

Як розвиток особистості, так і феномен розвитку гендерної ідентифікації можна розглядати у трьох взаємопов'язаних планах: онтологічному (що включає буття, діяльність особистості), феноменологічному і культурно-історичному (О. Бодальов, Л. Виготський, В. Давидов, В. Зінченко, С. Максименко, В. Мясіщев). Особистість, згідно з Д. Леонт'євим, виступає генератором і перетворювачем смислів і виконує наступні функції: виділення суб'єктом себе з навколишнього світу; виділення, презентація і структуризація суб'єктом своїх відносин зі світом; підпорядкування своєї життєдіяльності стійкій структурі цих відносин. Провідна функція особистості – це смислова регуляція, орієнтування у суб'єкт-об'єктних відносинах [11, с. 19-29]. На принцип двополюсної сутності соціальних ситуацій-як сукупності зовнішніх щодо суб'єкта умов і як сукупності його ставлень до світу, що створює значущі для життєздійснення особистості умови, які приводять до змін в усталеній потребово-мотиваційній системі, постановки нових цілей вказує М. Слюсаревський [15, с. 373-382].

Суб'єктний підхід у сучасній психології гендерного розвитку людини передбачає її розуміння як статевої істоти, цілісної самодіяльної субстанції, інтегрованої на рівні свідомості і діяльності, свідомого й несвідомого, індивідуального і суспільного, біологічного та

соціального в динаміці їхнього взаємозв'язку (С. Рубінштейн, Г. Балл, Б. Братусь, М. Боришевський, І. Кон, С. Максименко, О. Леонт'єв, В. Франкл та ін.).

В інтерпретації процесу гендерної ідентифікації особистості важливою є специфіка структури статевої самосвідомості, сутності соціально-психологічних механізмів соціалізації індивіда. Маскулінність і фемінність як статевоповідні особистісні характеристики представників чоловічої чи жіночої статі, виступають базовими категоріями у аналізі гендерної ідентичності та особистісного розвитку індивіда. Гендерні орієнтації розглядаються важливим індикатором особистісного впливу гендеру, провідним вектором життєдіяльності зростаючої особистості. Гендерна ідентифікація – це процес особистісного самовизначення в сфері гендеру, залежно від гендерної соціалізації в традиційній чи егалітарній сім'ї. Статеворольова ідентичність при цьому постає як багаторівнева складноорганізована структура, що включає в себе основний (базовий) і периферичні комплекси характеристик.

Структура статеворольового самовизначення в рамках системного підходу представлена триєдиною структурою динамічного цілого «Я як хлопчик/дівчинка», «Ми як хлопчики/дівчатка», «Вони – чоловіки/жінки» як соціокультурні еталони фемінності-маскулінності, що дає можливість розглядати гендерну ідентичність як систему поглядів, цінностей, уявлень про «чоловіче»/«жіноче» та загальнолюдське; і, відповідно, виокремлювати, описувати і оперувати всіма складовими статевоповідного образу сутнісного Я, розкривати внутрі- і міжсистемні взаємозв'язки понять і значень (У. Бронфенбрнер, Ш. Берн, М. Боришевський, Т. Говорун, С. Максименко, В. Москаленко, В. Столін).

Зріла особистість регулює свої відносини зі світом, при цьому орієнтується на їх доцільність у системі соціальних досягнень, виконання статевих ролей, особистісних сенсів егалітарного чи традиційного характерів. У цьому ракурсі значний інтерес для нашого дослідження представляє кратологічна теорія В. Васютинського, владно-підвладний зміст соціалізаційних впливів матері, батька та інших членів сім'ї, інтеракційно-кратологічний зміст маскулінності-фемінності. Як підкреслює вчений, «Аналіз маскулінно-фемінних співвідношень в особистісному розвитку крізь призму кратологічних дискурсів дає підстави пов'язати формування фемінності з розгортанням дискурсивних характеристик первинного узалежнення, маскулінності – упорядкування, а андрогінності – вторинного узалежнення. Відтак, андрогінність як симптомокомплекс статеворольових характеристик знаменує досягнення певної особистісної зрілості й завершеності не тільки в сексуально-статевій, а й загалом інтеракційній сфері людського буття» [4, с. 315].

Ідентичність конструюється також як психолого-феноменологічний комплекс, який можна описати і пояснити лише в системі комплексної, множинної причинності. Синергійний підхід реалізує міждисциплінарний напрямок наукового пошуку, зумовлюючи розробку проблем ідентичності не лише в еволюційному, а й у більш широкому контексті: від соціокультурних установок особистості до пошуку смислів буття (К. Абульханова-Славська, Г. Балл, І. Бех, Б. Братусь, М. Боришевський, Ф. Васильюк, О. Леонт'єв, С. Мадді, В. Роменець, В. Слободчиков, Т. Титаренко, В. Франкл та ін. учені). На думку Т. Титаренко, «...особистість стає соціокультурною реальністю, коли осмислює себе і своє життя в певних дискурсах. ...Дискурс – це форма об'єктивації змісту свідомості, що вербально артикулюється. Він регулюється типом раціональності, що домінує в певній соціокультурній традиції. ...Людина як носій дискурсу занурена в дискурсне середовище, яке і є тим єдиним світом, в якому вона існує. Соці-

осемантичні особливості взаємодії особистості і світу на кожному етапі постановки нових життєвих завдань накладають відчутний відбиток на бачення майбутнього. Комунікативна реальність осмислюється як інтерактивна, мова стає знаково-символічним засобом самоконститування» [17, с. 46-47].

Для нашого дослідження важливим також є розгляд гендерної поведінки крізь призму функцій саморегуляції, виокремлених М. Боришевським, які узагальнено можна інтерпретувати як забезпечення суб'єктом збалансованості у взаємодії зовнішніх та внутрішніх факторів детермінації поведінки й успішного досягнення на цій основі особистісно значущої мети [3, с. 158].

Дослідження розвитку конструкту маскулінності-фемінності з позиції генетико-моделюючого підходу (С. Максименко) виступає як опредметнення/розпредметнення ціннісно-сміслових когніцій досліджуваних, як відображення ними наявної життєвої стратегії (актуалізованої гендерної ситуації – як наративної статево диференційованої (традиційної) чи індивідуалізованої (еґалітарної) соціалізації), а також як пошук – проектування еґалітарних освітніх технологій, адекватних за своїми ключовими параметрами демократичній системі загальнолюдських цінностей, віковим етапам становлення особистості в онтогенезі. У гендерному вимірі це можуть бути конструкти фемінності-маскулінності-андрогінності в когнітивних, емоційних та поведінкових аспектах, що дає змогу розкрити закономірності становлення статево-рольової ідентичності в онтогенезі на основі принципів аналізу за одиницями, історизму, системності та проектування. Розробка положень соціокультурного становлення індивідуальності передбачає моделювання та відтворення «в особливих умовах» гендерної поведінки, що може бути ключем для з'ясування змістово-семантичних і функціональних параметрів її генезису та структури розвитку.

Аналіз теоретичних підходів до проблеми гендерного розвитку людини дозволяє говорити про принципову можливість для побудови цілісної структурно-функціональної, динамічної моделі гендерної ідентичності осо-

бистості. Становлення структури гендерної ідентичності особистості зумовлене її віковою заданістю, яка відображає об'єктивне і забезпечує індивідуалізацію, перетворюючись у суб'єктивну інстанцію. Таким чином, гендерна ідентифікація як інтегративна інстанція психіки людини виявляється через оволодіння психічним потенціалом (життєвими домаганнями, цінностями та цілями), статево-рольовою поведінкою, тілесністю і простором зовнішніх взаємодій (експансією).

Як гендерний суб'єкт особистість входить у суспільство і щохвилини там функціонує. Виокремлення системних елементів гендерної самоідентифікації зумовлене системним підходом, проте в його неklasичному варіанті, коли розгляд цілого відбувається через елементи і способи їх поєднання, але не визначається чіткою ієрархією елементів системи у взаємодії із зовнішнім середовищем (Ш. Берн, Т. Говорун, І. Кон).

Такі загальноновизнані у вітчизняній психології сутнісні, атрибутивні ознаки особистості, як активність, цілісність, унікальність, єдність особистості, а також розгляд їх у контексті дослідження розвитку гендеру стали підґрунтям для вихідних уявлень про складний процес саморозвитку, гетерогенність його механізмів тощо, що знайшло своє втілення у розробці та апробації експериментально-методичних процедур, які уможливають адекватне вивчення механізму гендерної ідентифікації в онтогенезі. Гендерна ідентичність особистості стає результатом складного процесу інтерналізації нормативів поведінки, прийнятих у даній культурі (Л. Виготський, М. Кімел, Г. Костюк, С. Максименко, А. Менегетті, С. Рубінштейн та ін.). Розуміння дитиною того, що «він-хлопчик, вона-дівчинка» сприяє запуску психологічних механізмів, які впливають на якості та установки значущих інших та допомагають «вбудуватися» в структуру її особистості, а також супроводжують реалізацію інших механізмів: ідентифікації, наслідування або імітації, захоплення, покарання, навіювання, чуттєвого пізнання, емпатії, рефлексії, конформності.

Основні лінії нашого підходу витримані в ракурсі ідей гуманістичної, генетичної та когнітивної психології, культурно-історичної концепції Л. Виготського та

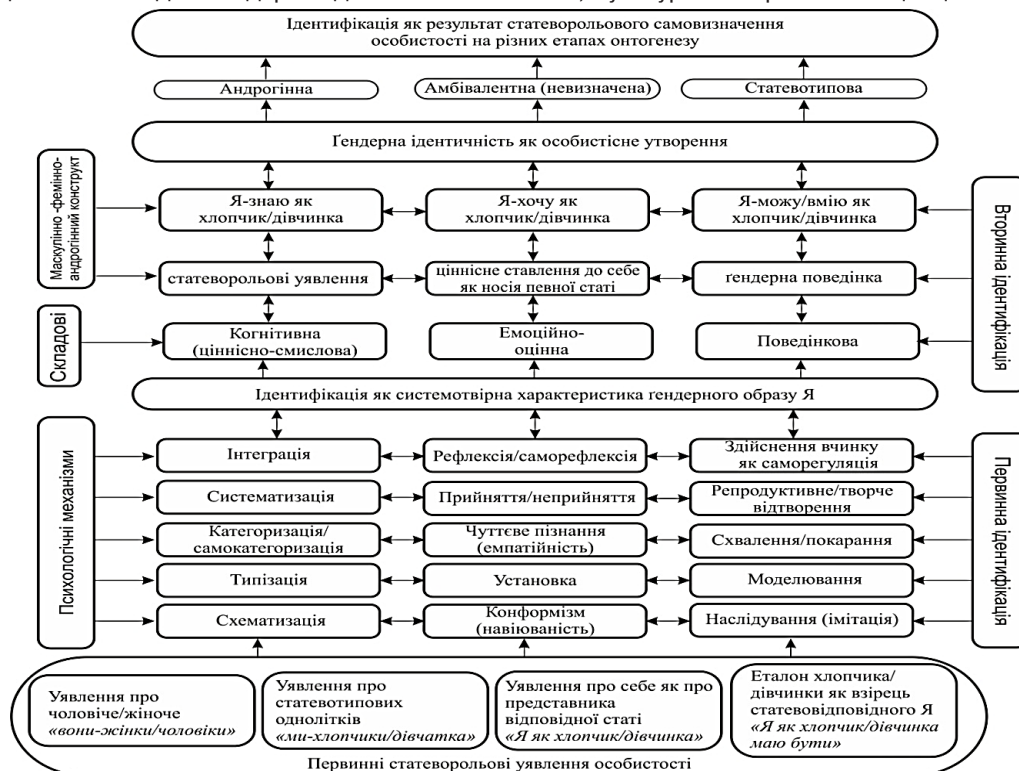

Рисунок 1. Психологічна модель гендерної ідентифікації особистості в процесі онтогенезу

теорії соціального конструювання, за якими постулюється наступне:

- Статеворольова ідентифікація є показником особистісної зрілості, змістовою характеристикою розгортання гендерного Я в людському бутті. Особистісний розвиток індивіда у період дорослішання передбачає соціалізацію (залучення до існуючих в даній культурі цінностей), індивідуалізацію (критичне осмислення наявних цінностей, рух від цінностей наслідуваних, запозичених до індивідуалізованих, формування власної ієрархії цінностей) та універсалізацію (вихід за межі цінностей даної культури, наближення до загальнолюдських цінностей);

- Явище гендерної ідентифікації як універсальний механізм інтеграції та диференціації багатоманітних ідентифікацій в онтогенезі розвитку особистості виступає як ціннісно-смісловне отожднення себе з представниками певної статі, характерними для них способами поведінки та виконанням соціальних ролей, що включає в себе широкий спектр соціально-психологічних реалій: систему етнокультурних статоворольових приписів, сімейно-рольових взірців, суб'єктне прийняття основних меседжів ЗМІ, сприйняття власного досвіду взаємин статей та життя в статі, осмислене засвоєння особистістю викликів сьогодення;

- Окреслення досліджуваної проблеми можливе за умов розкриття базових складових феномену ідентифікації: зовнішнє-внутрішнє як екзистенційні рівні буття, «маскулінність-фемінність-андрогінність» як категорії особистісні, які наповнюють поняття ідентичності змістом присвоєння широкого спектру особистісних властивостей (Р. Столлер). Гендерна ідентичність при цьому постає як багаторівнева складноорганізована структура, що включає в себе основні (базові) та периферичні компоненти статоворольового Я.

- Гендерну ідентичність ми розглядаємо як внутрішню, інтегральну, динамічну властивість особистості крізь маскулінно-фемінно-андрогінний конструкт, що пов'язана із усвідомленням, переживанням себе носієм певної статі, здатним до самовдосконалення та саморегуляції статоворольової поведінки. Фемінність-маскулінність як різновиди гендерної ідентичності – це конструкти, які формуються в просторі соціокультурних і соціально-психологічних координат, структура і зміст яких змінюється і які представлені в орієнтаціях та поглядах особистості, її установках на виконання гендерних ролей, обов'язків, функцій та властивостей. Гендерна роль і гендерна ідентичність функціонують у процесі соціалізації в системі зворотніх зв'язків, підсилюючи одна одну. Структурними складовими виміру гендерної ідентичності як особистісного утворення виступають когнітивний (ціннісно-смісловий), емоційний (ціннісне ставлення до себе як носія певної статі) і поведінковий (андрогінна чи статоворольова поведінка) компоненти (рис. 1).

Висновки. Таким чином, поняття гендерної ідентифікації як прийняття індивідом певних нормативів поведінки та життєвих цінностей можна розглядати своєрідним віковим континуумом орієнтацій: від неусвідомленого наслідування певних статоворольових вимог до свідомого самовизначення та персоніфікації статоворольового Я.

У структурі концепції Я ідентичність виступає в ракурсі мотиваційно-ціннісних диспозицій особистості як симптомокомплекс маскулінно-фемінних властивостей у просторово-часовому вимірі. Ідентифікація на рівні співвіднесення ідеального та реального гендерного Я передбачає аналіз когнітивно-ціннісної, емоційно-оцінної та поведінкової складових. Психологічна модель демонструє такі принципи конструювання гендерної ідентичності: взаємозв'язок та взаємозумовленість соціальних та психологічних процесів на суспільному та індивідуальному рівнях статовор-

ольового самовизначення; диференціацію поведінки за ознакою статі; асиметричність; полярність-протиставлення; ієрархічність; андро-феміноцентризм або егалітарність, сексизм як упереджене та стереотипізоване ставлення; відкриту та «приховану» дискримінацію, гендерну стереотипізацію тощо.

Гендерна ідентифікація відіграє важливу роль у становленні статової самосвідомості особистості, формуванні у неї образу Я, засвоєнні вимог статоворольової поведінки. Гендерна ідентичність охарактеризована як така, що відзначається усвідомленням статоворольових культурних еталонів і соціально-психологічних настановлень, прийняттям традиційних чи егалітарних моделей поведінки, формуванням его-структур в континуумі маскулінності-фемінності, репрезентацією індивідуального досвіду самопізнання у системі само- та взаємооцінних ставлень, узгодженням і збалансуванням реального та ідеального гендерного Я. Тому «Я» чоловіка/жінки (гендерну ідентичність) як особистісне утворення можна вважати соціально-культурним конструктом фемінності-маскулінності, поміщеним в етноісторичне середовище як приклад егалітарної (андрогінної) поведінки.

Література:

1. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни. – М.: Мысль, 1991. – 299 с.
2. Бем С. Линзы гендера: Трансформация взглядов на проблему неравенства полов: Пер. с англ. / С. Бем. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. – 336 с.
3. Боришевський М. Дорога до себе: від основ суб'єктності до вершин духовності: монографія / М. Боришевський. – К.: Академвидав, 2010. – 416 с.
4. Васютинський В. Інтеракційна психологія влади: монографія / В. Васютинський. – К.: КСУ, 2005. – 492 с.
5. Выготский Л.С. Собрание сочинений: В 6 т. / Л.С. Выготский / Под ред. А.Р. Лурия, М.Г. Ярошевского. – М.: Педагогика, 1982. – Т. 1. – 488 с.
6. Говорун Т.В. Гендерна психологія: навч. посіб. [для студ. виш. навч. закл.] / Т.В. Говорун, О.М. Кікінежді. – К.: Видавничий центр «Академія», 2004. – 308 с.
7. Інтегративно-особистісний підхід у психологічній науці та практиці: монографія / Г.О. Балл, О.В. Губенко, О.В. Завгородня та ін.; за ред. Г.О. Балла. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2012. – 206 с.
8. Кікінежді О.М. Гендерна ідентичність в онтогенезі особистості: монографія / О.М. Кікінежді. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2011. – 400 с.
9. Кон И.С. Социологическая психология / И.С. Кон. – М.: Моск. психолого-социальный институт; Воронеж: Изд-во НИП «МО-ДЭК», 1999. – 560 с.
10. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Г.С. Костюк. – К.: Радянська школа, 1989. – 608 с.
11. Леонтьев Д.А. Значение и личностный смысл: две стороны одной медали / Д.А. Леонтьев // Психологический журнал. – 1996. – Т. 17. – № 5. – С. 19–30.
12. Максименко С.Д. Генеза здійснення особистості / С.Д. Максименко. – К.: Вид-во ТОВ «КММ», 2006. – 240 с.
13. Роменець В.А. Суб'єкт психічної активності як предмет історичної активності особистості / В.А. Роменець. – К.: Інститут психології АПН України, 1993. – С. 81–82.
14. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание / С.Л. Рубинштейн. – М.: Издательство АН СССР. – 1957. – 328 с.
15. Слюсаревський М.М. Соціальна ситуація та її масштаби у контексті проблеми розвитку особистості // М.М. Слюсаревський // Психолого-педагогічні засади розвитку особистості в освітньому просторі: матеріали методологічного семінару АПН України 19 березня 2008 р. – К., 2008. – С. 373–382.
16. Татенко В. Що знає про психіку, душу і дух людський сучасна психологія? // Світогляд. – 2012. – № 2. – С. 62–70.
17. Як будувати власне майбутнє: життєві завдання особистості: [наук. моногр.] / [Т.М. Титаренко, О.Г. Злобіна, Л.А. Лепіхова та ін.]; за наук. ред. Т.М. Титаренко; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2012. – 512 с.
18. Эриксон Э.Г. Детство и общество / Э.Г. Эриксон. – СПб., 1996. – 592 с.

УДК 159.9:316.6

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ДИТЯЧО-БАТЬКІВСЬКИХ ВІДНОСИН В НЕПОВНИХ РОДИНАХ

Тавровецька Н.І., к.психол.н., доцент,
завідуюча кафедри практичної психології
факультету психології, історії та соціології
Херсонський державний університет

Стаття присвячена емпіричному вивченню психологічних особливостей розвитку та становлення дітей у повних та неповних родин. З'ясовуються особливості взаємодії у системі «батько–дитина».

Ключові слова: неповні родини, стилі виховання.

Статья посвящена эмпирическому изучению психологических особенностей развития и становления детей в полных и неполных семьях. Выясняются особенности взаимодействия в системе «родитель–ребенок».

Ключевые слова: неполные семьи, стили воспитания.

Tavrovetska N.I. EMPIRICAL STUDIES OF CHILD-PARENT RELATIONS IN INCOMPLETE FAMILIES

This article is devoted to the empirical study of psychological characteristics of children and the establishment of complete and incomplete families. Analyzed features of interaction in the «parent–child».

Key words: broken families, parenting style.

Постановка проблеми. Розпад сім'ї є гострою проблемою сучасного суспільства. У даний час спостерігається стрімке зростання кількості розлучень. За даними статистики, за останні роки різко зростає число дітей, які виховуються в неповних сім'ях, де в переважній більшості вихователем є мати. Життя і умови виховання дитини без батька мають явну специфіку і суттєво відрізняються від життя дитини в повній сім'ї.

Ряд дослідників відзначає, що ці вельми специфічні умови життя дитини будуть відобразитися на особливостях його особистісного розвитку, його емоційному самопочутті, самооцінці, ставленні до оточуючих людей. Дослідження свідчать про роль, що травмує, розлучення на особистість дитини. Факт розлучення викликає такі важкі наслідки, як неврози, депресивні стани і різні порушення в поведінці. Зростає взаємне відчуження дитячо-батьківських відносин у родині при одночасній їхній демократизації, різко знижується задоволеність дитини приналежністю родині, її психоемоційний стан [1, с. 16].

Ідеальні зразки взаємин не збігаються зі спостережуваними й освоєваними дітьми типами відносин у сучасній родині. А коли мова йде про неповну родину, дитина й зовсім не має вибору моделі поведінки надалі, тому що в неї перед очима тільки один зразок. Однак питання про те, чи є ці відхилення тимчасовими або зберігаються через кілька років після розірвання шлюбу, залишається відкритим. Враховуючи масовий характер такого явища, як неповна сім'я, актуальним стає питання про те, чи має виховання в неповній сім'ї стійкі і закономірні наслідки для розвитку особистості дитини.

У неповній родині один з батьків, (частіше мати) сам виховує дитину. Такою ж є структура материнської сім'ї, коли незаміжня жінка виховує дитину одна (вона не уклала шлюбу з батьком своєї дитини). Але не дивлячись на втрати та кризові ситуації, які доводиться переживати й переборювати родині, пристосовуючись до нових суспільних умов, значення її не зникає, а скоріше навіть збільшується [2, с. 86].

Згідно зі статистичними даними, із 13,2 млн. сімей в Україні понад 800 тисяч – неповні; 1,5 млн. дітей віком до 18 років виховуються в умовах неповної родини, переважно матір'ю. Більше половини – 55% неповних сімей з дітьми до 6 років – проживають за межею бідності. Якщо дитина старша (від 6 до 16 років) – 48% [2, с. 88]. На жаль, статистика враховує лише такі категорії неповних сімей, в яких хтось один

з подружжя проживає з дитиною (дітьми) окремо від інших родичів чи з одним із своїх батьків або батьків колишнього чоловіка (дружини), і виключає ті випадки, коли, наприклад, з дитиною проживають і бабуся, і дідусь. Не фіксується також той факт, що багато батьків, які юридично перебувають у шлюбі, фактично проживають окремо, тобто сім'я, по суті, розділена. З іншого боку, при статистичному обліку до неповних сімей відносяться і ті випадки, коли одинока мати проживає разом з батьком дитини (або навпаки) чи з іншим чоловіком (жінкою).

Представники усіх потужних напрямів сучасної психології досліджують проблематику сім'ї з метою гармонізації сімейних взаємин, створення оптимальних умов соціалізації особистості, забезпечення належного рівня психологічного консультування та психотерапії сім'ї. На сьогоднішній день існує декілька фундаментальних підходів до психологічного консультування та психотерапії сім'ї: психоаналітичний напрям (З. Фройд, А. Фройд, Е. Еріксон та ін.), гуманістичний (Е. Фромм та ін.), транзактно-аналітичний (Е. Берн та ін.), індивідуально-терапевтичний (А. Адлер та ін.) [3; 6].

Серед українських вчених психологічну проблематику сім'ї глибоко досліджували: О. Балакірева, В. Бочарова, О. Бондарчук, М. Голубенко, Т. Гончаренко, І. Гребеннікова, В. Заслуженюк, Л. Карамушка, З. Кісарчук, Т. Кравченко, О. Ліщинська, О. Максимович, Р. Овчарова, О. Петрунько, Л. Повалій, В. Поставий, В. Семиченко, С. Собкова, Т. Титаренко, Г. Федоришин, О. Федоренко та Д. Федоренко та ін.

Мета даної статті. Емпіричне дослідження специфіки взаємостосунків батьків і дітей у неповних родин.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналіз теоретичних основ досліджуваної проблеми дозволяє стверджувати, що сімейне виховання як провідний чинник формування дитячої особистості на сучасному етапі розвитку родини несе певне навантаження: в родині дитина отримує перші уявлення про себе як про людину й представника певної статі та інших людей; розвиває необхідні для життя соціальні почуття, навички спілкування та суспільної діяльності; родина та взаємостосунки в ній створює певні умови для взаємопроникнення світу дітей і світу дорослих; кожен з родини і батько, і мати відіграють специфічні ролі у вихованні дитини на різних етапах її розвитку [4, с. 178]. Розглядаючи особливості формування родини, її становлення та розвитку, проходження стадій

народження та виховання дитини, варто з'ясувати, як впливають взаємовідносини у повній та неповній родині на виховання дитини; чи зможе неповна родина виховати гармонійного члена суспільства; які особливості дітей, вихованих у повних та неповних сім'ях, тощо.

Розробки проблематики сім'ї вітчизняними вченими здебільшого базуються на досягненнях зарубіжних дослідників сімейних відносин і на порівняльному аналізі багатьох сімейних традицій українського народу.

Проблематика психологічної допомоги сім'ї є об'єктом пильної уваги українських дослідників (О.І. Бондарчук, В.І. Брутман, А.Я. Варга, С.Н. Єніколопов, Т.С. Зелінська, А.І. Капська, Т.І. Науменко, В.Г. Постовий, І.Ю. Хамітова та ін.). Активно досліджуються особливості змін у функціонуванні сімей в сучасному кризовому соціумі, розробці нових методів та методик психотерапевтичної і консультативної роботи з ними тощо. Створюються школи для молодих батьків, центри соціально-психологічної та психолого-педагогічної допомоги сім'ям, підготовки батьків до народження та виховання дитини і т. ін. [3, с. 268].

Розлучення батьків – найбільш масове джерело формування неповних сімей. При розлученні діти переживають стрес, наслідком чого є порушення їх соціальної адаптації.

Н.М. Єршова відмічає, що найбільш типовою ситуацією після розлучення є те, що мати одна виховує дитину або декількох дітей. Однак зараз з'являється все більше батьків-одинаків, які самі виховують дітей. Це пов'язано з тим фактом, що за радянських часів дитину частіше залишали з матір'ю, незалежно від того, яке виховання вона може їй дати, наскільки може матеріально забезпечити. Зараз існує тенденція залишати дитину з тим з батьків, хто може більше дати дитині у виховному та матеріальному плані. Тому нерідко опікується дитиною саме батько, а не матір [1, с. 16].

Серед проблем неповних сімей особливо гостро стоїть проблема їх функціонування як інституту виховання й соціалізації дітей. Специфічний спосіб життя сім'ї з одним з батьків відчутно відбивається на виховному процесі. Відсутність одного з батьків в сім'ї може стати причиною неповноцінного, невдалого виховання дітей. У материнських неповних сім'ях хлопчики не бачать приклада чоловічої поведінки в родині, що сприяє формуванню в процесі їхньої соціалізації неадекватного уявлення про рольові функції чоловіка, батька. Поведінка незаміжньої матері в родині багато в чому обумовлена відсутністю другого з батьків. Це впливає й на соціалізацію дівчаток, які виховуються в материнських неповних сім'ях, спотворює їхні уявлення про рольові функції жінки, дружини, матері. Діти, що виховуються в сім'ях з одним з батьків, позбавлені приклада взаємин чоловіка й жінки в родині, що негативно впливає на їхню соціалізацію в цілому й на підготовленість до майбутнього сімейного життя зокрема. Психологічні дослідження оцінюють показник ідентифікації дітей зі своїми батьками одним з основних критеріїв ефективності сімейного виховання. При цьому дитина виражає прийняття моральних і ідеологічних норм своїх батьків. Здійснення цієї складової виховного процесу в неповній сім'ї деформується у зв'язку з відсутністю одного з батьків [5, с. 455].

Мати відіграє значну роль у формуванні здатності до емоційної прив'язаності та розвитку соціального інтересу дитини. Для дівчинки вона є зразком до статево-рольової ідентифікації – засвоєння паттернів, моделей поведінки жінки, дружини, матері; для хлопчика – прообразом його майбутньої дружини, створює модель рольової взаємодії в сім'ї.

Батько оптимізує когнітивний та соціально-практичний розвиток дітей, становлення їхньої емоційної незалежності. Для синів батько виступає зразком

статево-рольової ідентифікації, ідеалом чоловічої мужності та поведінки, сприяє розвитку жіночності дочок.

Взаємини між батьком і матір'ю у сім'ї чинять суттєвий вплив на емоційний розвиток дітей, формування їх «життєвого сценарію», життєвої стратегії (за А. Адлером).

Переважає більшість психологічних та соціальних характеристик дітей, що переживають розлучення батьків, свідчить, на жаль, про негативний характер його наслідків на особистість дитини. Відзначається високий рівень тривожності, властивий дітям розлучення, тому що: по-перше, тривожність дітей відбувається як реакція на об'єктивні труднощі функціонування неповної сім'ї і, по-друге, особисті проблеми дітей – наслідок сімейного неблагополуччя. Перший зріз включає наступні показники: тривога дитини через фінансові труднощі сім'ї, занепокоєння через здоров'я рідних, через конфліктні відносини між батьками. Загострене занепокоєння дітей, які пережили розлучення батьків про здоров'я близьких порозумівається їхніми побоюваннями втратити єдиного батька, який залишився з ними. Це тривожне почуття формується у дітей вже на першому етапі розпаду сім'ї та супроводжує їх до знаходження повної соціальної та матеріальної самостійності. Логічно з'ясовано також наявність більш високої конфліктності відносин батьків у повних родині і загасання конфліктів між ними в родині після розлучення. Звідси – ослаблення тривожності дітей після розлучення батьків з цього приводу та відносно високий рівень занепокоєння з цієї причини в дітей з повних родин [4, с. 89].

Друга група причин тривожності дітей пов'язана з їхніми особистісними проблемами. Дитячі страхи виявляються через переживання розбіжностей з батьками, а також через труднощі засвоєння шкільної програми. Розлучення в родині значно підвищує частоту конфліктів дитини з батьками. Формується висока тривожність, пов'язана з необхідністю будувати відносини з кожним із батьків окремо, не вступати в конфлікт лояльності (тобто не демонструвати своїх переваг того чи іншого з батьків). Розлучення батьків породжує в душі дитини ворожість до батька, який покинув її, а також і до матері, що дозволила батьку піти. Формується та виявляється в поведінці дитини агресія стосовно обох батьків, особливо до матері, якій ставиться провина за відхід батька.

Отже, як було зазначено, склад сім'ї, наявність обох батьків, постійність спілкування та близькості у стосунках з родиною має визначальне значення у житті та розвитку дитини. Визначення статусу сім'ї як повної чи неповної впливає безпосередньо на реалізацію функцій сім'ї, на адекватність виконання батьківських ролей, і, як наслідок, на розвиток дитини.

У своєму емпіричному дослідженні ми застосували методики дослідження: «Опитувальник батьківського відношення» (А. Я. Варга, В. В. Столін) та Методика PARI (Е. С. Шеффер і Р. Д. Белл). Для перевірки наявності кореляційних зв'язків у вибірці випробовуваних з повних сімей ми використали метод лінійної кореляції Пірсона. Для оцінки розбіжностей результатів в групах випробовуваних з повних і неповних родин ми використали t-критерій Ст'юдента.

Всього в дослідженні взяла участь 10 повних родин та 10 – неповних (вік дітей: 13, 14 років; вік батьків: від 30 до 40 років).

Зупинимось на результатах емпіричного дослідження. Аналіз результатів, отриманих в результаті емпіричного дослідження, їх кореляційний аналіз та побудова кореляційних плейад дали нам змогу сформулювати основні характеристики досліджуваних.

Для перевірки наявності кореляційних зв'язків у вибірці випробовуваних з повних сімей ми використали метод лінійної кореляції Пірсона. З метою до-

стовірної перевірки результатів кореляційного аналізу ми скористалися графічним методом кореляційних плеяд (рис. 1, 2), де: $-$ це $r \leq 0,05$; $==$ це $r \leq 0,01$.

Рис. 1. Кореляційна плеяда 1

Так як нас цікавлять саме взаємовідносини між батьками та дітьми в центр кореляційної плеяди ми поставили показник «Симбіоз». Згідно з отриманими нами результатами, ми бачимо, що найсильніша кореляція між показником симбіоз і партнерськими стосунками ($r=0,84$, при $p \leq 0,01$), тобто чим вище рівень симбіозу тим вище рівень партнерських стосунків.

Також існує кореляційний зв'язок між симбіозом і контролем ($r=0,75$, при $p \leq 0,05$), тобто чим більше симбіотичні стосунки між батьками та дитиною, тим сильніший контроль. У свою чергу, показники партнерських стосунків корелюють між собою з показниками контролю ($r=0,66$, при $p \leq 0,05$) та показниками побоювання образити ($r=0,74$, при $p \leq 0,05$), тобто чим більші партнерські стосунки між батьками та дітьми, тим більше побоювання батьків образити дитину, але й тим сильніший контроль в родині. Показники контролю також корелюють з показниками надмірної турботи ($r=0,82$, при $p \leq 0,1$), тобто чим більше показники надмірної турботи в стосунках між батьками та дітьми, тим сильніший контроль.

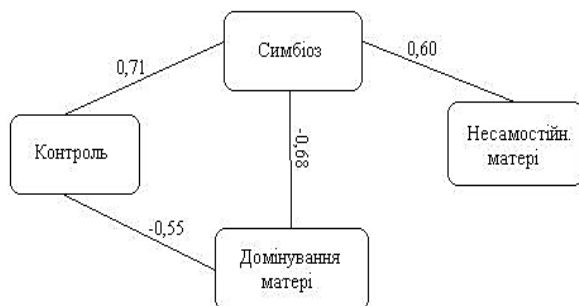

Рис. 2. Кореляційна плеяда 2

Даний метод засвідчив, що найсильніша кореляція між показником симбіоз та контролем ($r=0,71$, при $p \leq 0,05$), тобто чим більший симбіоз в родині, тим сильніший контроль. Також показники симбіотичних стосунків корелюють з показниками несаможитності матері ($r=0,60$, при $p \leq 0,05$).

Показники симбіозу корелюють з показниками домінування матері ($r= -0,68$, при $p \leq 0,05$), що свідчить про те, що чим більші симбіотичні стосунки дитини з матір'ю, тим слабкіше домінування матері в родині. Також показники домінування матері корелюють між собою з показниками контролю ($r= -0,55$, при $p \leq 0,05$), тобто, чим сильніший контроль в родині, тим менше домінування матері.

Отже, в експериментальній групі за показниками взаємозв'язків компонентів симбіозу не спостеріга-

ється достовірних кореляцій (на рівні $P \leq 0,01$), а достовірних кореляцій (на рівні $P \leq 0,05$), істотно менше, порівняно з контрольною групою.

Для оцінки розбіжностей результатів в групах випробовуваних з повних і неповних родин ми використали t-критерій Ст'юдента. Бачимо, що: тривожність дітей більше в неповних родинах ($t_{\text{емп.}}=2,5$; $p \leq 0,05$). Це свідчить про те, що діти частіше відчувають стан підвищеного занепокоєння, випробовують страх і тривогу в специфічних ситуаціях зв'язаних або з емоційним підвищенням, або з фізичним навантаженням.

Симбіоз більше в повних родинах ($t_{\text{емп.}}=2,5$; $p \leq 0,05$). Шкала відображає міжособову дистанцію в спілкуванні з дитиною. Батьки з повних родин відчувають себе з дитиною єдиним цілим, прагнуть задовольнити всі потреби дитини, захистити її від труднощів і неприємностей життя. Батьки постійно відчувають тривогу за дитину, вона їм здається маленькою та беззахисною. Тривога батьків підвищується, коли дитина починає автономізуватися через обставини, оскільки по своїй волі батьки не надають дитині самостійності ніколи.

Контроль більше в повних родинах ($t_{\text{емп.}}=2,6$; $p \leq 0,05$). За цією шкалою виразно є видимим авторитаризм. Батьки з повних родин, частіше ніж батьки з неповних родин вимагають від дитини беззастережності та дисципліни. Вони прагнуть нав'язати дитині у всьому свою волю, не в змоззі встати на її точку зору. За прояви свавілля дитину суворо карають. Батьки пильно стежать за соціальними досягненнями дитини, її індивідуальними особливостями, звичками, думками, відчуттями. Це також підтверджується показниками за шкалами «понад авторитет батьків» та «надмірне втручання в світ дитини». Понад авторитет батьків більше в повних родинах ($t_{\text{емп.}}=5,7$; $p \leq 0,01$). Надмірне втручання в світ дитини більше в повних родинах ($t_{\text{емп.}}=2,9$; $p \leq 0,01$).

Відношення до невдач дитини: вище рівень в неповних родинах ($t_{\text{емп.}}=2,8$; $p \leq 0,05$). За цією шкалою в батьківському відношенні батьків з неповних родин є прагнення інфанілізувати дитину, приписати їй особисту та соціальну неспроможність. Батьки бачать дитину молодшою в порівнянні з реальним віком. Інтереси, захоплення, думки та відчуття дитини здаються батькам дитячими, несерйозними. Дитина представляється непристосованою, неуспішною, відкритою для поганих впливів. Батьки не довіряють своїй дитині, досаджують на її неуспішність та неумілість.

Придушення волі більше в повних родинах ($t_{\text{емп.}}=2,8$; $p \leq 0,05$). Це свідчить про понад авторитет батьків, що підтверджується результатами показників за шкалою «контроль».

Відчуття самопожертвування більше в повних родинах ($t_{\text{емп.}}=2,3$; $p \leq 0,05$).

Представлені кількісні та якісні дані продемонстрували особливості взаємостосунків між батьками та дітьми в повних та неповних родинах.

Висновки. Основною рисою виховання в неповній родині є зниження його розвивального потенціалу, за який відповідає в основному батько. Дитина має недостатньо можливостей для формування високої самоповаги, налагодження теплих і дружніх стосунків з іншими людьми, позитивного «Я-образу». В експериментальній вибірці просліджується недостатнє вживання співпраці, визнання прав дитини, часта присутність виховної конфронтації в сім'ї, прагнення батьків до інфанілізації дитини.

Отже, в повних родинах батьки відносяться до дитини оптимально, і хоча часто мають порушення у вихованні, все одно така дитина почуває себе доброзвичливо, комфортно в такій сім'ї. В неповних родинах складається специфічна обстановка й система стосунків між матір'ю та дитиною, формуються не завжди адекватні зразки поведінки. Це може бути пов'язано з тим, що мати часто зайнята іншими проблемами,

ніж вихованням дитини. Вона частіше перекладає відповідальність на бабусю з дідусем.

Тож, особливості дитячо-батьківських відносин в неповних родинях потребують професійної підтримки та цілеспрямованого психолого-педагогічного впливу на батьків.

Напрямки подальшого дослідження ми вбачаємо в продовженні розпочатої роботи, у пролонгованому вивченні життєвої долі дітей з неповних родин, тих трансформацій сімейного виховання, які обумовлюються девальвацією традиційних цінностей, фінансовою та духовною кризою суспільства, у корекції виховної функції батьків у контексті взаємозв'язку «школа-родина».

Література:

1. Беляєва О. Поговоримо про життя після розлучення батьків... [Текст] / О. Беляєва // Психолог. – 2009. – № 14 (квітень). – С. 16–19.
2. Видра Д. Развод: трагедия или надежда? [Текст] : психологические проблемы поведения родителей в ситуации развода по отношению к детям / Д. Видра // Дошкольное воспитание. – 1999. – № 4. – С. 86–92.

3. Кравець В.П. Розлучення, його соціальні та психолого-педагогічні наслідки [Текст] / В.П. Кравець // Психологія сімейного життя / В.П. Кравець. – Тернопіль, 1995. – Ч. 2. – С. 268–296.

4. Прохорова О.Г. Основи психології сім'ї та сімейного консультування: [Текст] : навч. посіб. / О.Г. Прохорова. – М. : ТЦ Сфера, 2005. – 224 с.

5. Райс, Ф. После развода: неполные и смешанные семьи [Текст] / Ф. Райс // Психология подростков и юношеского возраста : учеб. пособ. для студ. и аспирантов психол. фак. / Ф. Райс. – СПб., 2000. – С. 455–483.

6. Эйдемиллер Э. Семья как источник психической травматизации личности [Текст] / Э. Эйдемиллер, В. Юстицкис // Психология и психотерапия семьи / Э. Эйдемиллер, В. Юстицкис. – СПб., 2001. – С. 19–46.

7. Юрченко І.В. Психологічний супровід неповних сімей (утворених внаслідок еміграційних процесів) в умовах роботи школи-садка / Ірина Василівна Юрченко ; Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова – Психологічні науки. – К. : Центр учбової літератури, 2007. – 399 с.

УДК 159.9.075

ОСОБЛИВОСТІ МОРАЛЬНОЇ СФЕРИ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

Цілінко І.О., асистент кафедри практичної психології
факультету психології, історії та соціології
Херсонський державний університет

Стаття містить результати експериментального дослідження моральної сфери особистості в юнацькому віці. Наводяться і співвідносяться між собою показники моральної свідомості, морально-етичної відповідальності та моральних почуттів особистості.

Ключові слова: моральний розвиток, моральна свідомість, морально-етична відповідальність, моральні почуття.

Статья содержит результаты экспериментального исследования моральной сферы личности в юношеском возрасте. Приводятся и соотносятся между собой показатели морального сознания, морально-этической ответственности и моральных чувств личности.

Ключевые слова: моральное развитие, моральное сознание, морально-этическая ответственность, моральные чувства.

Tsilynko I.O. PARTICULAR QUALITIES OF THE MORAL SPHERE IN ADOLESCENCE

The article presents the results of an experimental study of moral sphere of personality in adolescence. Are presented and related to each other indicators of moral consciousness, moral and ethical responsibility and moral feelings of the individual.

Key words: moral development, moral awareness, moral and ethical responsibility, moral feelings.

Постановка проблеми. Актуальність вирішення проблеми морального розвитку особистості є достатньо гострою для сучасного суспільства. Особливо недостатньо розробленою проблемою є дослідження особливостей моральної сфери в юнацькому віці, оскільки саме в юнацтві гамма моральних переживань стає більш багатшою та диференційованою, а також сенситивною до впливів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемою морального розвитку особистості займалися такі вітчизняні та зарубіжні вчені, як І.Д. Бех, С.К. Бондирьова, М.Й. Боришевський, Б.С. Братусь, О.В. Булавкіна, О.Я.Валюк, О.О. Гусейнов, Л. Колберг, Д.В. Колесов, Н. Косарева, Н.В.Павлик, Ж. Піаже, В.А. Роменець, А. Селіханович, Л.П. Семенюк, Н.Ю.Сорокіна, Ю.В. Табачук, А.А. Фурман та багато інших.

Л.П. Семенюк, аналізуючи ціннісну свідомість українського суспільства, вказує на те, що соціально-політичні процеси в українському суспільстві другої половини 80-90-х років ХХ ст. спричинили досить сильну трансформацію свідомості у більшості населення країни, сформувавши нове ставлення до себе, до оточуючого середовища та його ціннісної системи. Відкинувши засади ціннісно-моральних

позицій радянського періоду як такі, що заважають розвитку суспільно-політичних інститутів, гальмують можливість реалізації життєвих надій кожної окремої людини, суспільство почало шукати нові форми суспільного життя, прийнявши за основу ціннісно-правову систему західних країн, яка виявилася досить специфічною, але найбільш привабливою для пострадянського простору. Процес адаптації проходив болісно та став чинником вагомих трансформацій у свідомості людини, а також призвів до кардинальних змін у відношенні людини до самої себе, до своєї ролі у суспільстві, до соціально-політичних інститутів [3, с. 141].

І.І. Кондратюк відмічає руйнування системи морально-етичних цінностей у сучасному суспільстві і зсув інтересів людини в бік матеріального [2, с. 55].

Отже, проблема морального розвитку є дуже актуальною для сучасного суспільства, зокрема для юнацького віку, оскільки період юності характеризується спрямованістю особистості на майбутнє, створює сприятливі психологічні основи для відкритості переживанням. Ця відкритість моральним переживанням, почуттю закоханості, естетичним почуттям, переживанням від нових видів діяльності, радості

творчості обумовлює велику емоційну сприйнятливості характерну для даного віку [6, с. 28]. Більш тонким стає розуміння почуттів інших людей. Гамма моральних переживань стає більш диференційованою та багатшою. У моральних переживаннях проявляється заціпання особистості колом положень моралі, яка виражається у «голосі совісті» і змушує людину діяти за її догмами. Таке складне в психологічному плані утворення, як совість, стає стрижнем моральних почуттів, що змушує емоційно реагувати на все те, що зачіпає моральну свідомість [6, с. 30].

Отже, **метою** статті є викладення результатів експериментального дослідження моральної сфери в юнацькому віці.

Виклад основного матеріалу. Оскільки моральна сфера є багатокомпонентною, основна увага була приділена дослідженню рівня моральної свідомості та рівня морально-етичної відповідальності в контексті їх взаємовпливу з показником моральних почуттів особистості.

К.М. Слесик визначає моральну свідомість як вищу форму відображення дійсності, один із проявів свідомості, в якому зафіксовано систему когнітивно-ціннісних та емоційних уявлень і реагувань на сферу моральних законів, що визначають норми співжиття людей у соціальному середовищі [4].

І.Г. Тимошук визначає морально-етичну відповідальність, як багатокомпонентне особистісне утворення, що має свою структуру (яка детальніше буде наведена далі) [5].

Отже, в нашому дослідженні взяли участь студенти I-V курсів віком від 18 до 23 років, спеціальностей «психологія», «історія», «соціальна робота» та «соціальна педагогіка». Дослідження було проведено на базі Херсонського державного університету. Загальна кількість вибірки склала 206 досліджуваних.

Для діагностики рівня морально-етичної відповідальності досліджуваних була використана методика І.Г. Тимошука. На основі проведеного теоретичного моделювання, автором була запропонована структура морально-етичної відповідальності, що складається з таких шкал: рефлексія на морально-етичні ситуації – здатність до швидкого і глибокого розуміння моральних і аморальних аспектів власних комунікативних інтенцій; морально-етична рефлексія розглядається як базовий механізм самосвідомості особистості (В. Столін, С. Пантелеєв, М. Лекторський) та соціальної відповідальності особистості (К. Муздобавев); інтуїція в морально-етичній сфері – виконує роль морально-етичного передбачення, алогічного рішення у розумінні етичних аспектів психологічних явищ [5, с. 66]; екзистенціальна відповідальність – компонент, який відповідає за чітке усвідомлення суб'єктом сенсу життя, що сприяє виробленню і «повторному огляду» власних смислоутворюючих цінностей [5, с. 68]; морально-етична мотивація – реалізується у пізнанні себе, з метою більш глибокого розуміння іншого, а також у потребі надавати емоційно-екзистенційну підтримку іншому [5, с. 59]; альтруїстичні почуття – емоційний компонент морально-етичної відповідальності. Альтруїстичні почуття є внутрішнім показником відношення особистості до оточуючого світу; морально-етичні цінності – система гуманістичних цінностей є центральним ядром інтегративної й координаційної складової, яка орієнтує діяльність суб'єкта відповідальності на всіх рівнях функціонування особистості: емоційному, когнітивному, поведінковому. Опитувальник містить 30 тверджень, на які досліджуваний відповідає «так» або «ні». За результатами даного опитувальника виявляється загальний рівень сформованості морально-етичної відповідальності особистості (низький, середній, високий), а також рівень розвитку якостей за шкалами [5, с. 61].

Для визначення рівня розвитку моральної свідомості ми використали методику Л. Колберга. Вчений, уточнюючи концепцію Ж. Піаже, виділив три рівня моральних суджень: предконвенційний, конвенційний та постконвенційний, які включають в себе по дві стадії кожен. Предконвенційний рівень відрізняється егоцентризмом, моральні цінності носять зовнішній характер і слідування ним засновується на принципі вигідності. Конвенційний рівень характеризується соціальною конформністю, некритичним прийняттям оцінок референтної групи і прагненням до підтримки встановленого порядку, традицій та правил [7, с. 25]. На третій стадії підпорядкування правилам визначається бажанням відповідати очікуванням, уникати осуду зі сторони значимих близьких. Четверта стадія відповідає орієнтації на систему цінностей суспільства в цілому, при цьому поведінка регулюється прагненням уникнути як осуду з боку законної влади, так і почуття провини із-за невиконаного обов'язку. Постконвенційний рівень відповідає орієнтації на особистісні моральні принципи, виробленню автономної системи етичних цінностей. На п'ятій стадії людина вчиняє у відповідності з особистісними цінностями та принципами, одночасно поважаючи закони суспільства і цінності інших людей, діє заради всезагального блага. Шоста стадія є вищим рівнем морального розвитку і визначається орієнтацією на закони свободної совісті, приверженістю універсальним етичним принципам [7, с. 26].

Методика призначена для оцінки рівня розвитку моральної свідомості. Для цього Л. Колберг сформулював дев'ять дилем, в оцінці яких стикаються норми права і моралі, а також цінності різного рівня. За результатами методики можна зробити висновок, на якій стадії розвитку моральних суджень, по Л. Колбергу, знаходяться досліджувані [1, с. 105].

Для потреб нашого дослідження найбільш вдалими та інформаційно насиченими, тими, що мають найбільш прогностичний потенціал, є 5 перших дилем. Такий висновок ми зробили на основі пілотажного дослідження. Оскільки відсутня кількісна обробка даних, ми нараховували бали відповідно до тієї стадії, на якій знаходяться моральні судження досліджуваних – від 1 до 6, де 6 – найвищий рівень розвитку моральної свідомості.

Оскільки об'єктом нашого дослідження виступають моральні почуття, подальший кількісний та якісний аналіз даних побудовано в контексті впливу високого чи низького рівня моральних почуттів на моральну свідомість та морально-етичну відповідальність досліджуваних.

Отже, на основі об'єкта нашого дослідження ми виділили ключовий конструкт «Альтруїстичні почуття», що дозволило проаналізувати його характеристики та дослідити взаємовідношення з іншими психологічними конструктами. Результати порівняння показників опитувальника І.Г. Тимошука з різним рівнем показника «альтруїстичні почуття» представлені у таблиці 1.

Порівнюючи ці групи за іншими показниками опитувальника рівня морально-етичної відповідальності, слід зазначити, що статистично значущі розбіжності отримані для всіх шкал опитувальника ($p < 0,001$). Порівняльний аналіз проводився за допомогою U-критерія Манна-Уїтні [8, с. 52].

В усіх випадках більші середньогрупові та медіанні значення відрізняли саме групу осіб з високим рівнем альтруїстичних почуттів. Для того щоб виявити ступінь зв'язку шкали «Альтруїстичні почуття» з іншими шкалами методики було проведено кореляційний аналіз з розрахунком коефіцієнту рангової кореляції Спірмена [9]. Використання цього коефіцієнту було пов'язано з тим, що цей статистичний критерій є непараметричним, тобто дозволяє досліджувати змінні, значення яких розподілені за законом, що відрізняється за законом нормального розподілу. Адже, як

Таблиця 1
Порівняння показників опитувальника рівня морально-етичної відповідальності у досліджуваних з різним рівнем альтруїстичних почуттів

Показники	Рівень альтруїстичних почуттів			
	Низький		Високий	
	M	Me	M	Me
Морально-етична рефлексія	1,953	2,000	2,612	3,000
Моральна інтуїція	2,553	3,000	3,636	4,000
Екзистенціальна відповідальність	2,118	2,000	2,537	3,000
Морально-етична мотивація	1,963	2,000	2,719	3,000
Морально-етичні цінності	1,906	2,000	2,512	2,000

Примітка: жирним шрифтом виділено статистично значущі розходження ($p < 0,001$).

було показано вище, шкала «Альтруїстичні почуття» має саме такий розподіл. Всі розраховані коефіцієнти рангової кореляції були позитивними та статистично значущими ($p < 0,001$). Це вказує на те, що вираженість альтруїстичних почуттів має прямий зв'язок із розвиненістю інших компонентів морально-етичної відповідальності. Значення коефіцієнту рангової кореляції варіювали у діапазоні від $r = 0,204$ (для шкали «Екзистенціальна відповідальність») до $r = 0,423$ (для шкали «Моральна інтуїція»). Ці показники вказують на зв'язок середньої сили між конструктами, що вивчаються. За результатами аналізу можна констатувати найбільший зв'язок моральних почуттів з показником моральної інтуїції.

В дослідженій вибірці було вивчено розподіл респондентів за категоріями стадій морального розвитку за методикою Л. Колберга. У вибірці представлені лише чотири стадії моральної свідомості, а саме: конвенційний рівень (перша та друга стадії) і постконвенційний (перша та друга стадії). Досліджуваних, що знаходяться на найбільш ранніх – предконвенційних стадіях, у вибірці виявлено не було. Частотний аналіз за цим параметром методики оцінки рівня розвитку моральної свідомості ілюструє секторна діаграма, яка наведена на рисунку 1.

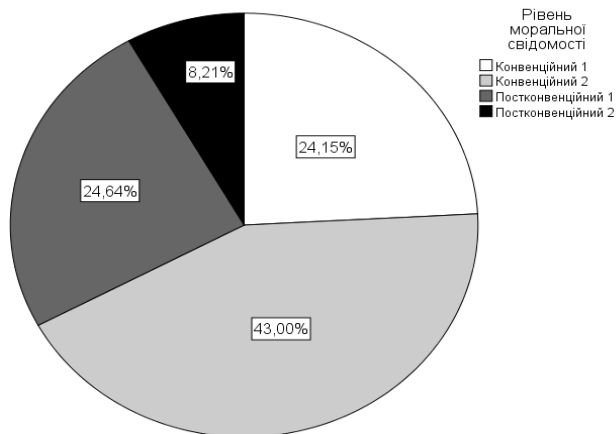

Рис. 1. Секторна діаграма розподілу значень показника «Рівень моральної свідомості»

Як видно з рисунку 1, найбільшу представленість у вибірці мають респонденти, що знаходяться на другому конвенційному рівні, найменшу – ті респонденти, що знаходяться на другому постконвенційному рівні.

В цілому співвідношення досліджуваних, що знаходяться на конвенційному рівні, до досліджуваних, що знаходяться на постконвенційному складає 2:1.

Таким чином, середньогруповий суб'єкт характеризується соціальною конформністю, некритичним прийняттям оцінок референтної групи і прагненням до підтримки встановленого порядку, традицій та правил. Норми та цінності близького оточення інтеріорізуються, їх дотримання стає внутрішньою потребою, однак вони засновані на зовнішньому авторитеті.

Рівень альтруїстичних почуттів також мав досить щільний зв'язок з іншим психологічним конструктом, що вивчався за допомогою методики Л. Колберга, – рівнем моральної свідомості. Про статистичну значущість такого зв'язку свідчить значення коефіцієнту Крамера ($V = 0,383$; $p < 0,001$). Як саме розподіляються респонденти з різним рівнем розвиненості альтруїстичних почуттів за категоріями стадій морального розвитку Л. Колберга ілюструє таблиця 2, у якій наводяться результати частотного аналізу при зіставленні цих категорій, з категоріями дихотомічного конструкту «Низький рівень альтруїстичних почуттів – Високий рівень альтруїстичних почуттів».

Таблиця 2
Співвідношення рівнів моральної свідомості та альтруїстичних почуттів

Рівень моральної свідомості	Рівень альтруїстичних почуттів			
	Низький		Високий	
	n	Частка	n	Частка
Конвенційний 1	34	68,0%	16	32,0%
Конвенційний 2	38	43,2%	50	56,8%
Постконвенційний 1	12	23,5%	39	76,5%
Постконвенційний 2	1	5,9%	16	94,1%

Виходячи з цієї таблиці, можна констатувати, що в групі досліджуваних з низьким рівнем альтруїстичних почуттів переважають респонденти з конвенційним рівнем моральної свідомості. Тоді як в групі з високим рівнем альтруїстичних почуттів переважають респонденти з постконвенційним рівнем моральної свідомості. Також таблиця демонструє, що по мірі зростання рівня моральної свідомості збільшується частка респондентів з високим рівнем альтруїстичних почуттів (з 32,0% до 94,1%) та зменшується частка респондентів з низьким рівнем цього показника (з 68,0% до 5,9%). Отже, зв'язок між рівнем моральної свідомості та рівнем альтруїстичних почуттів є прямим і досить щільним.

Таким чином, за результатами обробки та інтерпретації даних експериментального дослідження ми можемо зробити наступні **ВИСНОВКИ**:

1. Найбільш важливою передумовою для реалізації моральних почуттів є саме моральна інтуїція як компонент, за допомогою якого суб'єкт моментально усвідомлює і віддає перевагу гуманістичним цінностям перед протилежними цінностями: антигуманними, аморальними, егоцентричними і прагматичними.

2. Встановлено прямий зв'язок між рівнем моральної свідомості та рівнем альтруїстичних почуттів. Для низького рівня альтруїстичних почуттів характерним є конвенційний рівень моральної свідомості. Для високого рівня альтруїстичних почуттів – постконвенційний.

3. Отримані результати дослідження вказують на соціальну конформність, характерну для більшості досліджуваної вибірки, некритичні прийняття оцінок референтної групи і прагнення до підтримки встановленого порядку, традицій та правил. Норми та цінності близького оточення інтеріорізуються, їх дотриман-

ня стає внутрішньою потребою, однак вони засновані на зовнішньому авторитеті. Конвенційний рівень моральної свідомості є характерним для 67,15% досліджуваної вибірки.

Таким чином, дослідження проблеми моральної сфери сучасної молоді у **перспективі** подальших досліджень передбачає не тільки розширення психодіагностичних аспектів, але й створення психокорекційної програми розвитку моральної свідомості та інших показників моральної сфери особистості.

Література:

1. Анциферова Л.И. Связь морального сознания с нравственным поведением человека (по материалам исследований Л.Колберга и его школы) // Психологический журнал. – 1999. – Т. 20. – № 3. – С. 5–17. Методика оценки уровня развития морального сознания (Дилеммы Л. Колберга) / Диагностика эмоционально–нравственного развития. Ред. и сост. И.Б. Дерманова. – СПб., 2002. – С. 103–112.
2. Кондратюк І.І. До питання розвитку моральних почуттів учнів молодшого шкільного віку засобами мистецтв // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. – 2011. – № 15 (226). – 145 с. – С. 55–58.
3. Семенюк Л.П. Ціннісна свідомість українського суспільства (90–ті роки ХХ ст.) // Вісник Державної академії керівних кадрів

культури і мистецтв: Наук. журнал. – 3'2005. – К. : Міленіум, 2005. – 170 с. (с. 137–142).

4. Слесик К.М. Моральна самосвідомість і моральна поведінка у структурі процесу формування етичної культури учнів. Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна». – 2011. – № 4. – 213 с. (гол. редактор к.п.н. Чайковський М.Є.).

5. Тимошук І.Г. Методика дослідження рівня морально–етичної відповідальності майбутнього психолога // Неперервна професійна освіта: теорія і практика. – Київ. – 2002. – № 4. – С. 158–163.

6. Якобсон П.М. Чувства, их развитие и воспитание. – Москва : Изд-во «Знание», 1976. – 53 с.

7. Ясницкий М.С. Ценностные ориентации личности как динамическая система. – Кемерово : Кузбассвузиздат, 2000. – 204 с. ISBN 5–202–01717–0 Издание осуществлено при поддержке Института «Открытое общество» (фонд Сороса) в рамках Программы поддержки кафедр мегапроекта «Развитие образования в России», грант № НВА 911. Рецензент: кафедра социальной психологии Московского государственного университета имени М. В. Ломоносова.

8. Mann Henry B.; Whitney Donald R. (1947). «On a Test of Whether one of Two Random Variables is Stochastically Larger than the Other». *Annals of Mathematical Statistics* 18 (1): 50–60.

9. Spearman C (1904). «The proof and measurement of association between two things». *Amer. J. Psychol.* 15: 72–101.

СЕКЦІЯ 3 СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ; ПСИХОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

УДК 159.922.27:331.556.4

ТРУДОВА МІГРАЦІЯ З ПОГЛЯДУ СТУДЕНТІВ РІЗНИХ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ

Блинова О.Є., д.психол.н., професор,
завідуюча кафедри загальної та соціальної психології
Херсонський державний університет

У статті представлено результати емпіричного дослідження ціннісних орієнтацій студентів та їх оцінки трудової еміграції українців. Зроблено аналіз чинників, які впливають на вибір студентами працевлаштування за кордоном.

Ключові слова: трудова міграція, система цінностей студентської молоді.

В статье представлены результаты эмпирического исследования ценностных ориентаций студентов и их оценки трудовой эмиграции украинцев. Проведен анализ факторов, влияющих на выбор студентами трудоустройства за границей.

Ключевые слова: трудовая миграция, система ценностей студенческой молодежи.

Blynova O.Ye. LABOUR MIGRATION IN THE ASSESSMENTS OF STUDENTS FROM DIFFERENT REGIONS OF UKRAINE

In the article the results of the empirical investigation of value orientations of the students and their appraisals concerning labour emigrations of the Ukrainians are presented. The analysis of the factors influencing the students' choice to work abroad is made.

Key words: labour migration, value system of student youth.

Постановка проблеми. Системна криза українського суспільства призвела до того, що значна кількість українських громадян намагаються виїхати за кордон з метою у такий спосіб вирішити свої життєві проблеми. Кризовий стан суспільства викликає суттєве зниження рівня життя населення та породжує підвищення рівня безробіття. Поштовхом до еміграції є значно нижчий, ніж у сусідніх країнах, рівень добробуту населення, наявність складних політичних суперечностей в Україні та відповідна атмосфера у суспільній свідомості – розчарування, песимістичні настрої, недовіра до офіційних структур, невіра у можливість влаштувати власне майбутнє і майбутнє дітей в своїй країні.

Метою статті є аналіз результатів емпіричного дослідження ціннісних орієнтацій студентів різних регіонів України та їх оцінки трудової еміграції українців.

Аналізуючи причини масштабної еміграції громадян України за кордон з метою працевлаштування, треба зауважити наявність комплексу об'єктивних та суб'єктивних факторів, що мають системний та ієрархічний характер. Економічний чинник трудової міграції українців обумовлений, перш за все, станом пост-тоталітарного суспільства. Це, у свою чергу, викликає малопрогнозованість життя і ряд відомих явищ низькоєфективної економіки. Політичний чинник трудової міграції громадян України проявляється у нестабільній політичній ситуації щодо України (зовнішня політика) та у нестабільній політичній ситуації в самій країні. Тому вважаємо, що зростання еміграційних настроїв залежить від оцінки громадянами України економічної та політичної ситуації у державі.

Соціальні чинники пов'язані з можливостями покращення свого соціального статусу в суспільстві, можливостями реалізуватися в суспільстві, впливом референтних груп мігрантів, впливом засобів масової інформації, розповсюдженням чуток стосовно умов життя і праці за кордоном, навіть з питаннями престижу і своєрідної моди, та іншими феноменами суспільної свідомості.

В роботах Т. Хомуленко і Л. Сергеевої, які аналізують психологічне підґрунтя явища торгівлі людьми, виокремлюється педагогічний чинник, що обумовлений зміною суспільних орієнтирів та процесами державотворення. На думку дослідників, він проявляється в недосконалому процесі виховання, який позбавлений сьогодні цілісного і сучасного ідеологічного базису. Виховання подекуди базується на старих національних ідеалах, яке не формує сьогодні зрілу самодостатню особистість демократичного ґатунку. Автори відмічають, що навчання переважно відрізняється авторитаризмом, тому не сприяє формуванню особистісної відповідальності [6].

В соціологічному дослідженні І.П. Майданик вказується на значущість соціокультурних та психологічних чинників у прийнятті рішення про міграцію. У мігрантів, які мають досвід перебування та прикладання праці у розвинутих країнах, змінюються смаки та мотивації, формується стиль життя, якого важко досягнути в результаті прикладання праці на локальному ринку. На рівні соціальної спільноти, громади міграція стає глибоко вкоріненою у стандартний набір зразків поведінки. Цінності, що пов'язані з міграцією, стають частиною загальних цінностей спільноти. Міграція може виступати як ритуал, виконання якого є обов'язковим для повноцінної життєдіяльності особистості. Якщо хтось не робить спроби здійснити міграційну поїздку, він буде сприйматися у таких умовах як ледачий або невідприємливий.

О.В. Позняк також наголошує на зміні системи цінностей у людей, які здійснили успішні у матеріальному плані спроби трудових міграцій, на думку дослідника, це є загрозою нівелювання соціальної значущості зайнятості в Україні через формування у молоді окремих регіонів стійкого стереотипу, згідно з яким досягти рівня життя можна лише шляхом трудових поїздок за кордон [4, с. 18].

Слід також зауважити, що трансформаційному суспільству властиве різке посилення індивідуалізації особистих життєвих практик, ослаблення їх залежності від належності людей до великих соціально-про-

фесійних формалізованих груп. Проблема полягає, зокрема, у тому, що багато які цінності, що були виховані радянським суспільством, поступово почали змінюватись, оскільки, з одного боку, нові соціально-економічні умови вимагають від людини таких якостей, як готовність до ризику та особиста відповідальність за власні вчинки, вміння швидко пристосовуватись до економічної кон'юнктури, готовність наполегливо працювати заради досягнення благополуччя та успіху. З іншого, цінності, які у минулому мали високий ранг та співвідносилися у масовій свідомості зі соціально-психологічними стереотипами пріоритетів суспільного (колективного) над особистим (індивідуальним) і самореалізації особистості у праці, сьогодні молоддю заперечуються. Криза традиційних цінностей особливо проявляється у сфері праці, у ставленні до роботи.

Так, у сучасних умовах не «спрацьовують» колективістичні ідеали (все більше – індивідуалістичні), став неprestижним, не «модним» ряд професій, які раніше вважалися суспільно-корисними, змінилося ставлення до своєї країни – зараз молодь прагне навчатися, працювати, а то й переїхати на постійне місце проживання до іншої країни. Тому, вивчаючи орієнтації сучасної української молоді щодо влаштування свого життя за кордоном, можливо спрогнозувати ситуацію з робочою силою в країні через певний проміжок часу.

Центр «Соціальний моніторинг» та Український інститут соціальних досліджень провели опитування «Ціннісні орієнтації населення», на підставі якого можна зробити висновок, що переважають особисті пріоритети, сім'я, друзі, житлові умови, робота, власне здоров'я. Це важлива тенденція, що характеризує зміни ціннісних орієнтацій молоді – перевага індивідуалізму, акцент на особистих і сімейних інтересах; молодь поступово відмовляється від колективістичного способу життя. Спостерігається зміщення системи цінностей з колективістичних на індивідуалістичні, де розвиток Батьківщини, суспільно-корисна праця, патріотичні почуття перетворюються на гасла, які начебто ззовні і підтримуються, але не є рушійною силою у реальних діях.

Відбуваються певні зміни в системі цінностей відносно роботи. Для 92% молоді важливою є «висока оплата праці», для 79% – «цікава робота» і лише для 28% – «суспільна значущість праці», тобто для більшості молоді сенс життя полягає у матеріальному достатку. Також дослідники підкреслюють, що відбувається відчуження молоді від національної культури, незнання і небажання знати українську історію, мистецтво, літературу [1].

Виклад основного матеріалу дослідження. З метою з'ясування оцінки студентською молоддю економічної і політичної ситуації в Україні та можливих намірів самореалізації за кордоном нами було проведено анкетування. Студентам було також запропоновано визначитися – позитивним чи негативним явищем для країни в цілому є міжнародна трудова еміграція. Опитування спрямоване на з'ясування життєвих планів, орієнтирів, цінностей, можливостей професійної та особистісної самореалізації, виявлення можливих перешкод на наміченому шляху. Завданням дослідження було визначити, які цінності визначають вектор життя майбутнього фахівця з вищою освітою, що очікує студент у своїй країні, на що він може розраховувати, до чого прагне.

Всього взяли участь в анкетуванні 469 осіб. Для опитування було обрано студентів денної форми навчання III-V курсів, тобто майбутніх фахівців, яким незабаром треба приймати рішення стосовно свого подальшого життєвого шляху і які складають високоосвічену еліту сучасної молоді України. Враховуючи специфіку соціально-політичної ситуації в Україні, ми

визнали за необхідне взяти до уваги думки молоді із вищих навчальних закладів різних регіонів країни. У дослідженні взяли участь студенти Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (127 студентів), Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка (124 особи), Херсонського державного університету (120 осіб), Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна (98 осіб).

Ставлення студентів до сучасної соціально-політичної та економічної ситуації в Україні, як значущої об'єктивної умови для власної самореалізації в країні, є досить критичним. Значна кількість студентів вважає, що імідж України як держави з погляду інших країн за останні 10 років погіршився (52,3% по вибірці), відповідь «на жаль, зараз я не відчуваю гордості за свою країну» надали 49,9%, «найближчим часом перспективи України як держави досить туманні» вважають 76,8% опитаних студентів.

Отримані нами дані свідчать про досить суттєві розбіжності в оцінці сучасного стану та перспектив країни з погляду респондентів різних регіонів. Тільки менше четвертої частини опитаних студентів Херсона, Харкова, Сум (від 21,8% до 23,4% відповідно) бачить підстави для того, щоб «пишатися своєю країною та позитивно оцінювати її перспективи», у той же час відсоток студентів, які надали таку відповідь в Івано-Франківську, наближається до 50% (точніше 44,5%). Близько чверті студентів як по вибірці у цілому, так і по окремих регіонах важко визначитися з цього приводу (21,3%). Відповідь «на жаль, зараз я не відчуваю гордості за свою країну» надали третина студентів Івано-Франківська (31,5%) і від половини до майже двох третин студентів інших вузів, що брали участь в анкетуванні (від 50,8% до 62,1%). Розподіл відповідей за питанням щодо зміни іміджу України з погляду інших країн підтверджує таку ж тенденцію: студенти західного регіону України вважають, що імідж України покращився (51,9%) або, принаймні, «не змінився» (16,5%), студенти південного, північного, східного регіонів значно більш критичні щодо іміджу держави – думку про те, що імідж країни за останні 10 років з погляду інших країн погіршився, висловили від 51,7% до 70,4% респондентів. Мабуть, це пов'язано з вибором критерію оцінювання та із суб'єктивною значущістю цього критерію для молоді різних регіонів – «покращився» чи «погіршився» стосовно яких аспектів, відносно яких вихідних позицій, за якими параметрами. Таке припущення нам дозволяють зробити результати бесіди зі студентами після анкетування: студенти західного регіону втілюють свої надії на відродження саме української держави (наголошуючи на понятті «української»). З цього приводу, дійсно, з погляду студентів, є позитивні зрушення в розвитку країни у багатьох напрямках. Студенти інших регіонів роблять акцент на становленні та розбудові української держави (з наголосом на понятті «держави»), тому критеріями позитивного іміджу вважають, перш за все, економічні показники, матеріальний добробут громадян, можливості і подальші перспективи для себе.

Слід звернути особливу увагу на розподіл відповідей за питанням: «Що, на Вашу думку, зараз є більш важливим для України: порядок або демократія?»:

- «порядок, навіть якщо для його досягнення необхідні деякі порушення демократичних принципів і обмеження особистих свобод» – 82,9% (розподіл по регіонах: Івано-Франківськ – 84,2%; Суми – 84,7%; Херсон – 81,7%; Харків – 79,6%);

- «демократія, навіть якщо послідовне дотримання демократичних принципів надає певну свободу руйнівним силам» – 17,1% (розподіл по регіонах – Івано-Франківськ – 15,8%; Суми – 15,3%; Херсон – 18,3%; Харків – 20,4%).

Такі дані викликають занепокоєння, бо свідчать про зневіру, розчарування, відсутність бачення власних перспектив в країні, навіть для студентської молоді, що, безумовно, сприяє посиленню міграційних тенденцій.

Серед інших питань, що входили до анкети, студентам було запропоновано оцінити сучасну міграційну ситуацію в Україні. Переважна більшість студентів усіх регіонів (79,1% по вибірці), оцінюючи наслідки трудової еміграції українців за кордон, визнають, що це «погано, оскільки їдуть молоді, працездатні і талановиті» (по регіонах: Івано-Франківськ – 80,3%; Суми – 79,0%; Херсон – 78,3%; Харків – 78,6%), 14,1% опитаних вважає, що «нічого для країни не змінює, кожний має право працювати, де бажає» (по регіонах відмінності є досить незначними – від 11,8% в Івано-Франківську до 16,3% в Харкові), 6,8% студентів відзначили трудову міграцію як позитивне явище для країни, підкреслюючи можливість отримання нового досвіду.

З метою з'ясування життєвих цінностей молоді України досліджуваним було запропоновано визначитися за допомогою шкал оцінки від 1 до 9 балів, наскільки в їх житті є важливими певні цінності (1 бал – зовсім не важливі; 9 балів – дуже важливі). До переліку цінностей ми внесли ті, що стосуються суспільно-значущих об'єктивних умов самореалізації – «сильна, багата країна»; суто матеріальні цінності – «багато заробляти»; цінності, що пов'язані із зовнішніми ознаками суспільного визнання – «досягти високого суспільного становища»; індивідуальні цінності самореалізації: у діловій сфері – «самостійність і незалежність (відкрити, наприклад, власну справу, бути господарем своїх планів)», у сімейній сфері – «мати хорошу сім'ю»; колективістичні цінності – «працювати у дружньому, згуртованому колективі»; цінності, що пов'язані з відпочинком та побутом – «красиво, із задоволенням відпочивати»; «побутовий комфорт».

Отримані нами дані свідчать про те, що жодну із запропонованих цінностей студенти не відкидають, всі вони оцінюються молоддю як високозначущі у житті. Майже немає різниці в оцінках у студентів різних регіонів, студенти вузів демонструють однотайність у визнанні значущості для повноцінного розвитку особистості сім'ї і кар'єри, власної незалежності і сильної, багатой країни тощо. В цілому по вибірці найбільш високий рейтинг мають об'єктивні суспільно-економічні умови самореалізації – середній бал цінності «сильна, багата країна» 7,84, тобто студенти добре розуміють, що в умовах економічної та соціально-політичної кризи, у нестабільному становищі суспільства важко планувати та реалізовувати власне майбутнє, досягати життєвої мети. Такий же високий рівень мають індивідуальні (індивідуалістичні) цінності самореалізації, по-перше, «мати хорошу сім'ю» – 8,81 бали, по-друге, «самостійність і незалежність» у власній справі – 7,78 балів. Наступну сходинку у рейтингу життєвих цінностей студентів займають бажаність високого суспільного становища – 7,46 балів та добрий зарібок – 7,29 балів. Важливість працювати у дружньому, згуртованому колективі (на наш погляд, це є відображенням колективістичних цінностей) має середній бал 6,8, тобто можна говорити про перевагу у свідомості молоді індивідуалістичних цінностей. Передостаннє та останнє місця у рейтингу цінностей студентів займають такі: «побутовий комфорт» – 6,62 балів; «красиво, із задоволенням відпочивати» – 5,57 балів.

Ієрархію цінностей студентів, яка у цілому відповідає тому, що суспільство могло б очікувати від молодого покоління з погляду перспективності, моральності, громадянськості (на 1 місці – «сильна багата країна; на останньому – «красиво відпочивати»), підтверджують відповіді за питанням щодо життєвих

перспектив та очікувань. Тільки близько 2% вибірки надають відповіді про бажаність вільного часу, або взагалі «не працювати і добре заробляти» – 45,8% студентів більшості опитаних студентів досить усвідомлено ставляться до свого майбутнього і розуміють до чого саме треба прагнути, щоб досягти бажаного. Найбільшу кількість відповідей отримав варіант «багато працювати і добре заробляти» – 45,8% студентів вибірки (по регіонах: Івано-Франківськ – 49,6%; Суми – 39,5%; Херсон – 44,2%, Харків – 51,0%), що свідчить про готовність значної частини майбутніх фахівців докласти серйозних власних зусиль для того, щоб зробити гідним своє життя. Також молодь України віддає перевагу цікавій роботі, улюбленій професії, навіть незважаючи на розмір заробітку, таку відповідь надають більше третини респондентів – 36,7% (по регіонах: захід – 38,6%; північ – 34,7%; південь – 33,3%; схід – 40,8%). І нарешті, ми можемо переконатися, що молоді люди бажують стабільності і передбачуваності у житті, та заради цього згодні отримувати невеликі гроші за свою працю за умов, що вона буде гарантованою. Про це свідчить розподіл відповідей за варіантом «хотів би нехай навіть невеликого, але стабільного та гарантованого заробітку» – 23,7% по вибірці у цілому, відповіді по регіонах відрізняються незначно: в Івано-Франківську такий варіант обрали 24,4%, у Сумах також трохи більше чверті студентів прагне до стабільності – 28,2%; у Херсоні підтримують таку думку 25,0% респондентів, у Харкові – 15,3%.

Розподіл відповідей за питанням «Скажіть, найуспішніше Ви змогли б реалізувати свої життєві плани: а) в Україні; б) за кордоном» показав, що, на жаль, значна частина студентської молоді вважає, що у своїй країні можливості для самореалізації є обмеженими та пов'язує більш успішну самореалізацію за межами своєї держави. Наші результати показали, що 42,6% старшокурсників, тобто майбутніх фахівців з вищою освітою, вважає, що за кордоном можливості для самореалізації краще (це середньогрупова оцінка), при цьому дещо нижчі за середні оцінки у молоді Івано-Франківська та Сум (біля третини студентів), трохи перевищує середні оцінки – херсонські та харківські студенти (приблизно половина студентів). Тобто молодь західного регіону більш критично оцінює працевлаштування за кордоном як засіб успішної життєвої самореалізації, мабуть, це пов'язується з тим, що багато студентів саме західного регіону мають родичів, друзів, знайомих, які працюють (або працювали) за кордоном і тому, краще ознайомлені з реальним станом справ. А студенти східного регіону у своїх оцінках орієнтуються на деяке «ідеальне уявлення» про, так би мовити, західний спосіб життя, не маючи ані власного досвіду праці за кордоном та досить обмежений досвід найближчих родичів та друзів.

Висновки. Старшокурсники як майбутні фахівці з вищою освітою досить критично ставляться до сучасного стану економічної та політичної ситуації в країні, що викликає почуття непевності у значущості власних сил, розуму, освіченості, наполегливості тощо, для влаштування своєї долі та підсилює міграційні тенденції. Відзначимо, що студенти звертають увагу на зовнішні об'єктивні умови в країні – нестабільність в економіці та політиці, недосконалість влади, недостатню кількість робочих місць, особливо для молоді, яка тільки починає свій професійний шлях, не маючи ще досвіду роботи, наявність корупції, що загалом породжує непевність у власному майбутньому. Студенти готові багато працювати для досягнення життєвої мети, прагнуть до порядку, стабільності, прогнозованості, що надає можливості для побудови життєвої стратегії у своїй країні. Майбутні фахівці свідомі того, що «заробітчанство» для переважної більшості українців є вимушеною мірою, до якої призводить безробіття, неможливість придбати житло, навчати дітей

і т. ін. Слід особливо зауважити, що студенти реалістично оцінюють «престижність» праці за кордоном, що свідчить про розуміння, усвідомлення та певну скептичність оцінок щодо можливого рівня кваліфікації роботи, на яку можна розраховувати українцям за кордоном, соціального статусу, якого можна набути, рівня поваги у суспільстві тощо.

Література:

1. Зовнішні трудові міграції населення України / За ред. Е.М. Лібанової, О.В. Позняка. – К. : РВПС України НАН України, 2002. – 206 с.
2. Орбан-Лембрик Л.Е. Соціальна психологія : підручник: У 2 кн. Кн.2: Соціальна психологія груп. Прикладна соціальна психологія. [для студентів вищих навчальних закладів] / Л.Е. Ор-

бан-Лембрик. – Київ : Либідь, 2006. – 560 [2] с.

3. Пірен М.І. Чи є «вибрана верства» України символом української політичної нації? // Пірен М.І. / Соціальна психологія. – 2004. – № 5 (7). – С. 3–11.
4. Позняк О.В. Трудова міграція як соціально-політичний процес / Олексій Позняк // Проблеми міграції. – 1998. – № 4. – С. 15–21.
5. Солдатова Г.У. Психологическая помощь мигрантам: травма, смена культуры, кризис идентичности [для студ. высш. учеб. заведений, обучающихся по направл. и спец-тям психологии] / Солдатова Г.У., Шайгерова Л.А., Калинин В.К., Кравцова О.А. – М. : Смысл, 2002. – 479 с. – (Теория и практика психологической помощи).
6. Хомуленко Т., Сергеева Л. Психологічне підґрунтя явища торгівлі жінками (аналіз у контексті гендерної демократії) // Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні / За ред. Максименка С.Д., Циби В.Т., Шайгородського Ю.Ж. та ін. – К. : Український центр політичного менеджменту, 2003. – С. 250–257.

УДК 159.923

МЕЖЛИЧНОСТНЫЕ ОТНОШЕНИЯ И УДОВЛЕТВОРЕННОСТЬ БРАКОМ СУПРУГОВ В МОЛОДОЙ СЕМЬЕ

Даукша Л.М., к.психол.н., доцент, декан факультета психологии

Гродненский государственный университет имени Янки Купалы (Республика Беларусь)

В статье представлены результаты исследований межличностных отношений в молодой семье с разным уровнем удовлетворенности браком. Установлено, что у высокоудовлетворенных супружескими отношениями женщины и мужчин реальный партнер в целом соответствует идеалу, а у низкоудовлетворенных – существенно отличается от идеала. Высокоудовлетворенные супружескими отношениями как женщины, так и мужчины, оценивая себя в роли супруги (супруга), в большей степени соответствуют собственному идеалу.

Ключевые слова: семья, межличностные отношения, удовлетворенность браком.

У статті представлені результати досліджень міжособистісних відносин у молодій сім'ї з різним рівнем задоволеності шлюбом. Встановлено, що у високозадоволених подружніми стосунками жінок і чоловіків реальний партнер в цілому відповідає ідеалу, а низькозадоволених – істотно відрізняється від ідеалу. Високозадоволені подружніми стосунками як жінки, так і чоловіки, оцінюючи себе в ролі чоловіка (дружини), більшою мірою відповідають власному ідеалу.

Ключові слова: сім'я, міжособистісні відносини, задоволеність браком.

Dauksha L.M. INTERPERSONAL RELATIONSHIPS AND MARITAL SATISFACTION OF SPOUSES IN A YOUNG FAMILY

Results of researches of the interpersonal relations are presented in article in a young family with different level of satisfaction with marriage. It is established that at the women high-satisfied with the matrimonial relations and men the real partner as a whole corresponds to an ideal, and at the low-satisfied – significantly differs from an ideal. High-satisfied with the matrimonial relations as women, and men, estimating itself as the spouse (spouse), more correspond to own ideal.

Key words: family, interpersonal relations, satisfaction with marriage.

Постановка проблеми. Все чаще психологи, социологи, демографы говорят о кризисе современной семьи. Причем речь идет не о переменах, связанных с политической или экономической ситуацией, а об институциональном кризисе. Семья как социальный институт претерпевает серьезные изменения, приводящие к уменьшению числа браков, появлению модели многоразводной семьи, увеличению числа внебрачных детей, меняются приоритеты в семейных функциях. Нарастают демографические проблемы: в постиндустриальном обществе происходит снижение рождаемости и депопуляция, что стимулирует изучение межличностных отношений супругов в молодой семье.

В первые годы брака формируется модель будущих семейных отношений – распределение власти и обязанностей, духовные связи между супругами, родителями и детьми, происходит сложный процесс адаптации мужа и жены друг к другу, определяется характер основных конфликтов и способы их преодоления [3].

По первым годам супружеской жизни можно судить о потенциальном качестве брака и строить прогнозы относительно стабильности данной семьи.

Несмотря на яркую эмоциональную окрашенность и романтизм, характерный для молодого супружества, данный этап семейной жизни является одним из наиболее сложных, о чем свидетельствует происходящее на него большое количество разводов. Функционирование семьи в этот период определяется рядом факторов, среди которых можно выделить личные особенности супруги, такие как когнитивные и характерологические особенности, система установок на брак, мотивы выбора супруга, Я-концепция и т. д. Каждый из супругов, вступая в брак, имеет сложившуюся систему индивидуальных представлений о том, какими качествами должен обладать идеальный супруг (супруга). Создавая семью, супруги познают друг друга, сравнивая реального партнера по браку с идеальным представлением о нем. Деидеализация является нормативным этапом развития эмоциональных отношений в молодой семье, который существенно влияет на степень удовлетворенности семейной жизнью молодых супругов и стабильность их брака.

Стабильность и удовлетворенность браком – связанные понятия, однако их следует различать, причем определение различий между ними обусловлено

разделением подходов к изучению качества брака на социологический и психологический. В русле социологического подхода достаточным показателем успешности супружеских отношений является сам факт сохранности брака, то есть отсутствие развода. Эта характеристика получила название стабильности брака и широко используется в различных демографических, социологических исследованиях.

Анализ исследований. В психологическом исследовании основной акцент ставится на изучении именно удовлетворенности браком. Большинство специалистов удовлетворенность браком определяют как внутреннюю субъективную оценку, отношение супругов к собственному супружеству. По мнению С.И. Голода, удовлетворенность браком складывается как результат адекватной реализации представления о семье, сложившегося в сознании человека под влиянием встреч с различными событиями, составляющими его опыт в данной сфере деятельности [4]. М. Аргайл осуществил попытку вывести формулу удовлетворенности браком. Супружеская удовлетворенность, по мнению ученого, равна частоте интимной жизни минус число ссор. М. Аргайл выделяет три фактора, определяющих степень удовлетворенности браком: материальная поддержка, эмоциональная поддержка (степень доверительности, самораскрытия), общность интересов [1].

Н.Н. Обозов приводит данные о соотношении между мотивами вступления в брак и удовлетворенностью браком. Согласно данным Н.Н. Обозова, наиболее благоприятный мотив вступления в брак – любовь (лишь 6% неудачных браков), наименее благоприятные – желание улучшить свое материальное положение и легкомыслие (почти 73% неудачных браков) [7]. С.И. Голод на основе результатов своих исследований пришел к выводу, что «поиск духовно близкого партнера в период ухаживания – более надежная основа благополучия будущего брака, чем любовная страсть» [4, с. 32]. Как отмечает Т.В. Андреева, чем более нравственные мотивы побуждали супругов к вступлению в брак, тем чаще эти браки оказывались счастливыми [3].

Большинство исследователей супружеских взаимоотношений к факторам, которые коррелируют с удовлетворенностью браком, относят: социальный интеллект супругов; степень интернальности респондентов; низкая конфликтность в разных сферах жизни; сходство семейных ценностей; высокая ролевая адекватность; уважение и эмоциональное принятие супругами друг друга, а также удовлетворенность работой; разделение домашнего труда; совместное принятие основных семейных решений; совместное проведение супругами свободного времени [2; 3; 6; 7; 8].

Т.А. Гурко попытался систематизировать полученные в разных исследованиях факторы удовлетворенности браком:

- социально-демографические и экономические характеристики семьи. Сюда вошли такие показатели, как величина совокупного семейного дохода, возраст супругов, число детей в семье;

- характеристики внесемейной сферы жизнедеятельности супругов – профессиональная сфера, взаимоотношения супругов с ближайшим социальным окружением;

- установки и поведение супругов в основных сферах семейной жизнедеятельности – распределение хозяйственно-бытовых обязанностей и совпадение установок в этой сфере семейной жизни, организация досуга;

- характеристики межсупружеских отношений – эмоционально-нравственные ценности (чувство любви и уважения к партнеру, общие взгляды и интересы, супружеская верность) [5].

Несмотря на разносторонние исследования фак-

торов, влияющих на удовлетворенность браком, вне области изучения оказалась проблема рассогласованности оценок Я-реального и Я-идеального супругов, а также оценок реального и идеального супруга (супруги) высокоудовлетворенных и низкоудовлетворенных браком женщин (мужчин).

Цель исследования: изучение межличностных отношений супругов с разным уровнем удовлетворенности браком.

Изложение основного материала исследования. В опросе приняли участие 40 молодых семей со стажем брака от 1 до 5 лет, проживающие в г. Гродно (Республика Беларусь). На первом этапе нашего исследования мы изучили удовлетворенность семейными отношениями посредством тест-опросника «Удовлетворенность браком» (В.В. Столиным, Т.Л. Романовой, Г.П. Бутенко).

Понятие удовлетворенности браком является интегративным качественным показателем семейной системы. В нашем исследовании в целом различия в удовлетворенности браком между супругами можно признать незначительными. Тем не менее необходимо отметить, что мужчины имеют средний показатель удовлетворенности браком немного выше, чем женщины, которые характеризуются более дифференцированным подходом к оценке своего брака.

Женщины более ориентированы на семью, но менее удовлетворены ею, мужчины же, наоборот, менее ориентированы на семью, но более ею удовлетворены [3]. Ю.Е. Алешина отмечает, что как отечественные, так и зарубежные исследования показывают уменьшение удовлетворенности браком после рождения ребенка [2].

Исследования удовлетворенности браком позволили нам выделить высокоудовлетворенных (77%) и низкоудовлетворенных (23%) браком мужчин и высокоудовлетворенных (70%) и низкоудовлетворенных (30%) супружескими отношениями женщин.

В целях изучения межличностных отношений супругов мы воспользовались «Методикой диагностики межличностных отношений Т. Лири», предложив супругам описать свое реальное и идеальное «Я», а затем – дать оценку реальной жене (мужу) и идеалу жены (мужа). Рассогласование идеала с актуальным образом оцениваемого лица представляет значительный интерес для исследования межличностных отношений при изучении семейных проблем.

Сравнительный анализ оценок Я-реального и Я-идеального, а также оценок реального и идеального супруга (супруги) высокоудовлетворенных и низкоудовлетворенных браком женщин (мужчин) позволил выявить следующие тенденции:

Высокоудовлетворенные мужчины оценили себя как неподозрительных, неагрессивных, независимых с низким уровнем подчиняемости, альтруистичных супругов, их Я-реальное характеризуется ответственностью, сверхобязательностью, готовностью помогать окружающим. Исследуемые высокоудовлетворенные мужчины стремятся к большей альтруистичности во взаимоотношениях с женами.

Исследуемые высокоудовлетворенные браком женщины охарактеризовали себя как авторитарных и стремящихся к еще большей авторитарности, альтруистичных и стремящихся к еще большей альтруистичности во взаимоотношениях с супругом.

Высокоудовлетворенные мужчины оценивают своих реальных жен как авторитарных, дружелюбных и альтруистичных. Идеальную жену высокоудовлетворенные браком мужчины характеризуют как менее авторитарную и более альтруистичную.

Исследуемые женщины с высоким уровнем удовлетворенности браком, охарактеризовали своего реального мужа, как дружелюбного, альтруистичного и

зависимого. В идеале высокоудовлетворенные браком женщины хотели бы видеть своих мужей менее зависимыми и более альтруистичными.

Я-реальное низкоудовлетворенных браком мужчин характеризуется высоким уровнем агрессивности и подозрительности; а исследуемые низкоудовлетворенные браком женщины оценили себя как авторитарных и эгоистичных жен.

На следующем этапе эмпирического исследования мы осуществили сравнительный анализ среднего значения рассогласований Я-реального и Я-идеального у высокоудовлетворенных и низкоудовлетворенных браком мужчин и женщин. С целью проверки статистической значимости установленных различий был проведен сравнительный анализ изучаемых показателей по U-критерию Манна-Уитни.

Среднее значение рассогласований Я-реального и Я-идеального (оценка себя как мужа) более значительны у низкоудовлетворенных браком мужчин. Значимые различия между рассогласованностью оценок Я-реального и Я-идеального высокоудовлетворенных и низкоудовлетворенных мужчин, выявлены по всем параметрам (авторитарность, эгоистичность, агрессивность, подозрительность, подчиняемость, зависимость, дружелюбие и альтруистичность).

Среднее значение рассогласований Я-реального и Я-идеального (оценка себя как жены) более значительны у низкоудовлетворенных браком женщин. Значимые различия между рассогласованностью оценок Я-реального и Я-идеального высокоудовлетворенных и низкоудовлетворенных женщин, выявлены по следующим параметрам: авторитарность, эгоистичность, агрессивность, подчиняемость, зависимость, дружелюбие и альтруистичность.

Оценки жены реальной и жены идеальной у низкоудовлетворенных супружескими отношениями мужчин в наибольшей степени характеризуются рассогласованностью по таким параметрам как альтруистичность, подчиняемость и дружелюбие. Среднее значение рассогласований оценок жены-реальной и жены-идеальной более значительны у низкоудовлетворенных браком мужчин. В мужской выборке выявлены значимые различия между рассогласованностью оценок реальной и идеальной жены по всем параметрам: авторитарность, эгоистичность, агрессивность, подозрительность, подчиняемость, зависимость, дружелюбие и альтруистичность.

Оценки мужа реального и мужа идеального у низкоудовлетворенных женщин наиболее рассогласованы по таким параметрам, как эгоистичность и зависимость. Среднее значение рассогласований оценок мужа-реального и мужа-идеального более значительны у низкоудовлетворенных браком женщин. Значимые различия между рассогласованностью оценок мужа-реального и мужа-идеального выявлены у высокоудовлетворенных и низкоудовлетворенных жен-

щин по следующим параметрам: авторитарность, эгоистичность, агрессивность, подозрительность, подчиняемость и альтруистичность.

Выводы. Анализ результатов исследования межличностных отношений в молодой семье с разным уровнем удовлетворенности браком позволил установить, что у высокоудовлетворенных супружескими отношениями женщин и мужчин реальный партнер в целом соответствует идеалу, а у низкоудовлетворенных – существенно отличается от идеала. Высокоудовлетворенные супружескими отношениями как женщины, так и мужчины, оценивая себя в роли супруги (супруга), в большей степени соответствуют собственному идеалу. Однако, у мужчин рассогласование между реальным и идеальным представлением о супруге выражено в меньшей степени, как среди удовлетворенных, так и среди неудовлетворенных браком. Таким образом, с точки зрения мужей, их жены более соответствуют идеалу семейной женщины, чем с точки зрения жен, их мужья – идеалу семейного мужчины.

На основании полученных данных можно сформулировать ряд рекомендаций для работы психологов, занимающихся проблемами семьи. В работе практикующих семейных психологов необходимо учитывать рассогласование оценок Я-реального и Я-идеального молодых супругов, а также рассогласование оценок реального и идеального супруга (супруги) как для улучшения проводимой психодиагностики, так и для коррекции уровня удовлетворенности браком супругов в молодой семье. Выявленные закономерности могут быть использованы в качестве инструмента для выбора психотерапевтической стратегии при работе с супружеской парой.

Литература:

1. Аргайл М. Психология счастья / М. Аргайл. – М. : Прогресс, 1990. – 394 с.
2. Алешина Ю.Е. Цикл развития семьи: исследования и проблемы / Ю.Е. Алешина // Вестник Московского университета. – 1987. – № 2. – С. 60–71. – (Сер. 14. Психология)
3. Андреева Т.В. Психология современной семьи : монография / Т.В. Андреева. – СПб. : Речь, 2005. – 436 с.
4. Голод С.И. Стабильность семьи: социологический и демографический аспект / С.И. Голод. – Л. : Наука, 1984 – 136 с.
5. Гурко Т.А. Влияние добрачного поведения на стабильность молодой семьи / Т.А. Гурко // Социологические исследования – 1982. – № 2. – С. 88–93.
6. Криченко Е.В. Психологические аспекты качества семейно-брачных отношений / Е.В. Криченко, В.А. Терехин // Прикладная психология. – 1999. – № 5. – С. 63–73.
7. Обозов Н.Н. Три подхода к исследованию психологической совместимости / Н.Н. Обозов, А.Н. Обозова // Вопросы психологии. – 1981. – №6. – С. 98–101.
8. Олейник Ю.Н. Исследование уровней совместимости в молодой семье / Ю.Н. Олейник // Психологический журнал. – 1986. – № 2. – С. 59–67.

УДК 159.923

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ТРЕНІНГ РОЗВИТКУ ПРОФЕСІЙНО ЗНАЧИМИХ ЯКОСТЕЙ ФЕРМЕРА: АНАЛІЗ РЕЗУЛЬТАТИВНОСТІ

Крупенко О.В., викладач кафедри філософії і соціології
Таврійський державний агротехнологічний університет

Розглянута проблема застосування соціально-психологічного тренінгу з метою покращення професійно важливих якостей представників агропромислового комплексу. Представлені результати участі фермерів в програмі тренінгу «Розвиток професійно значимих якостей фермера», основними цілями якого було підвищення професійної компетентності, управлінського потенціалу, комунікативних й організаційних здібностей.

Ключові слова: соціально-психологічний тренінг, фермер, професійна компетентність, управлінський потенціал, комунікативні та організаційні здібності.

Рассмотрена проблема применения социально-психологического тренинга с целью улучшения профессионально важных качеств представителей агропромышленного комплекса. Представлены результаты участия фермеров в программе тренинга «Развитие профессионально значимых качеств фермера», основными целями которого было повышение профессиональной компетентности, управленческого потенциала, коммуникативных и организационных способностей.

Ключевые слова: социально-психологический тренинг, фермер, профессиональная компетентность, управленческий потенциал, коммуникативные и организаторские способности.

Krupenko O.V. SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL TRAINING OF PROFESSIONAL QUALITIES MEANINGFUL FARMERS: ANALYSIS OF EFFECTIVENESS

The problem of the use of socio-psychological training to improve professionally important qualities of representatives of agriculture. The results of farmers' participation in the training program «Development of professionally significant qualities of the farmer», the main purposes of which was to improve the professional competence, managerial capability, communication and organizational skills.

Key words: social and psychological training, farmer, professional competence, management skills, communication and organizational skills.

Постановка проблеми. Соціальна значимість поки що нечисленної та несформованої спільноти сільських підприємців набагато вище її частки в складі населення та ролі у виробництві продовольства. Фермерство також є резервом майбутнього середнього класу, що поступово формується в Україні. Нестабільність економічного, соціального, політичного і виробничого середовища, стрімкий розвиток науково-технічного прогресу, високий рівень конкуренції та ризику ставить фермера і колектив організації перед необхідністю адаптації до умов господарської та управлінської діяльності.

Збільшення інтенсивності, емоційної напруженості праці сучасного фермера та вимоги ефективного функціонування структури організації, грамотного відбору і розстановки співробітників, створення ефективних робочих команд, привели до того, що підприємницька та управлінська діяльність сучасного фермера все більше потребує науково-психологічних знань у вигляді соціально-психологічного супроводу професійної діяльності. У зв'язку з цим для теорії і практики психології управління стає актуальною проблема забезпечення успішності діяльності фермерів та керівників сільськогосподарських підприємств в нових умовах, а для психологічної науки – виявлення і вивчення соціально-психологічних чинників детермінуючих результативність діяльності і особливості функціонування особистості в умовах змін зовнішнього і внутрішнього середовища, розробка методичного інструментарію, що дозволяє підвищити ефективність праці фермера за допомогою психологічного супроводу його діяльності.

На сьогоднішній день професія фермера не є однією з самих престижних у сучасному українському суспільстві. Велика кількість молоді обирає для себе інший професійний шлях. При цьому на їх вибір впливає розмір заробітної платні, престиж та суспільне визнання.

Наразі жоден вищий навчальний заклад нашої країни не займається випуском фахівців за спеціальністю

«фермер», хоча ще у червні 2005 року перший заступник голови львівської обласної адміністрації Мирослав Сенік виступив із заявою стосовно того, щоб фермерську спеціальність вивчали у ВНЗ. Саме тому фермерами найчастіше стають за покликанням.

При цьому, незважаючи на очевидну зрозумілість цієї професії, при більш ретельному вивченні з'являється більше питань, ніж відповідей.

Для фермерів характерні великі емоційні і психологічні перевантаження, що заважають не лише у роботі, але й шкодять здоров'ю. Багато хто не в змозі справитися з таким навантаженням і їм доводиться змінювати свою діяльність чи зовсім переходити на іншу роботу.

Робота за цією спеціальністю також припускає наявність певних особистісних якостей, що просто необхідні для ефективного виконання: високий рівень професійної підготовки, загальнотеоретичні знання тощо.

Таким чином, багато молоді стикається з проблемою невідповідності своїх особистісних якостей до вимог, що пред'являють. Як показали дані соціологічного опитування, найчастіше фермерською діяльністю займаються люди 40-49 років. Щоб уникнути подібної ситуації, необхідно розробити програму підготовки майбутніх фахівців цієї галузі сільського господарства. Також під час навчання студентів в вищих аграрних закладах необхідно показати не тільки позитивні, але й негативні складові цієї професії, що можуть являти особливу складність під час майбутньої діяльності. Це сприятиме більш усвідомленому отриманню знань, бажанню працювати саме за цією спеціальністю.

Зі всього вищесказаного випливає, що дане питання доволі важливе й актуальне на сьогоднішній день. І якщо буде можливість з самого початку спрямовувати людей на ті спеціальності, що їм підходять найкраще, то можливо буде попередити не лише їх незадоволення та недовіра до неправильно обраної професії, але й значно поліпшити роботу всіх фермерських господарств, що так необхідно у наш час.

Мета дослідження. Звернути увагу на проблему професійної підготовки працівників сільського господарства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тренінг – це особливий різновид навчання через безпосереднє «проживання» і усвідомлення, виникає в міжособистісній взаємодії досвіду, яка не зводиться ні до традиційного навчання через трансляцію знань, ні до психологічного консультування або психотерапії. Іноді для його позначення використовується термін, що представляє собою «кальку» з англійської мови: «експерієнціальное навчання» (від англ. *Experience* – життєвий досвід). При такому навчанні той, хто цим займається, безпосередньо стикається з досліджуваною реальністю, а не просто думає про зустріч з нею або розмірковує про можливість «щось з нею зробити» (Барклі, Кейпл).

У широкому сенсі під соціально-психологічним тренінгом розуміється практика психологічного впливу, заснована на активних методах групової роботи. При цьому мається на увазі використання специфічних форм повідомлення знань, навчання навичкам і умінням у сферах спілкування, діяльності, особистісного розвитку [1, с. 36-38].

Різноманітність психологічних тренінгів велика. Терміни «психологічний тренінг», «соціально-психологічний тренінг» також досить складно піддаються однозначному визначенню. У широкому сенсі **соціально-психологічний тренінг** – це будь-яке активне соціально-психологічне навчання, що здійснюється з опорою на механізми групової взаємодії (на відміну, наприклад, від тренінгу розвитку пізнавальних процесів – уваги, пам'яті, мислення і т. д.). Так, Л.А. Петровська та Л.Ф. Анн позначають цим терміном практику психологічного впливу, засновану на активних методах групової роботи. (Іноді поняття «соціально-психологічний тренінг» виступає і як більш вузьке, що позначає тільки один різновид психологічних тренінгів, спрямованих на вдосконалення навичок спілкування за допомогою рольових ігор з елементами драматизації) [2, с. 56-57].

На сьогоднішній день ряд дослідників (М. Р. Бітякова, Г. І. Марасанов, Г.Н. Сартан та інші) виділяють певні групи соціально-психологічного тренінгу. Так, розглядаючи тренінг у контексті **системи відносин особистості, виділяють такі види тренінгів:**

- «Я – Я»: тренінги особистісного зростання, орієнтовані в першу чергу на внутрішньоособистісний контекст роботи учасників, систему відносин до самого себе, розвиток рефлексивних здібностей. У даній роботі група виступає засобом підтримки та джерелом зворотного зв'язку.

- «Я – інші люди»: тренінги комунікативних умінь і різних соціальних навичок. Група служить свого роду «полігоном» для відпрацювання відповідних умінь і навичок. Даний аспект роботи найбільш характерний для тренінгів спілкування.

- «Я – соціальна група»: тренінги згуртування команди, соціально-психологічної адаптації в конкретному колективі. Основним предметом роботи є якась соціальна спільність, а конкретні учасники тренінгу розглядаються як її члени.

- «Я – професія»: тренінги професійного самовизначення. Предмет роботи – система відносин людини до професійної діяльності, а також комунікативні навички, необхідні для становлення професіонала [1, с. 34-35; 3].

Виклад основного матеріалу і результати дослідження. Соціально-психологічний тренінг спрямований на оволодіння певними соціально-психологічними знаннями, розвиток комунікативних здібностей, рефлексивних навичок (здатності аналізувати ситуацію, поведінку й стан у цій ситуації, як членів групи,

так і свій власний), вміння адекватно сприймати себе й оточуючих. При цьому виробляються й корегуються норми особистісної поведінки й міжособистісної взаємодії, а також розвивається здібність гнучко реагувати на ситуацію, швидко перебудовуватися у різних умовах й різних групах [4, с. 93; 5, 6].

Організаційні й комунікативні вміння особистості є ведучими компонентами у структурі управлінської діяльності фермерів. Комунікативні вміння припускають встановлення продуктивних контактів з різними людьми у різних комунікативних ситуаціях. До них відносяться вміння фіксувати точки незрозумілого сенсу, прояснити сенс сказаного партнером, правильно будувати повідомлення, переконувати, критикувати, адекватно використовувати невербальні компоненти спілкування тощо. Організаційні вміння включають організацію взаємодії людей для ефективного виконання спільної діяльності. До даних вмінь відносяться: вміння відрізнити головне від другорядного, вміння концентрувати сили на вирішальному напрямку, власна воля, відповідальність й вимогливість, оптимальна мобільність у виборі продуктивного варіанту дій, раціональність в управлінні, вміння вийти за рамки непродуктивних стереотипів в організаційній діяльності [7].

У психологічній науці сьогодні існує проблема цілісного дослідження професійно значимих якостей фермера. Щонайперше, вона пов'язана із кількісною обмеженістю, надмірною об'ємністю та трудомісткістю психологічних методів відстеження рівня професійно значимих якостей. До того ж переважає більшість психотехнік спрямована на діагностику лише якоїсь однієї складової згаданого конструкта і не вирішує завдання комплексного вивільнення потрібного набору професійних якостей [8]. Як відомо, під професійно значимими якостями розуміють і індивідуальні якості суб'єкта праці, що впливають на ефективність професійної діяльності і успішність її засвоєння.

У запропонованому підході фундаментальний експеримент розуміється авторами [9; 10] як задіяння доволі обтяжної системи різноманітних засобів пізнання, поєднання різних пошукових методів (теоретичних і досвідних, проектних та організаційних, якісних і статистичних, діагностичних і прогностичних, мисленневих і модельних, природних і соціальних, технічних і психологічних, управлінських і самоорганізаційних), що дають змогу поетапно і комплексно змінювати [9; 10] якості фермера.

Формуючий експеримент складався з трьох етапів: підготовчого, основного та завершального. На підготовчому етапі відбувався аналіз даних, отриманих за двома анкетами. Завдяки цьому були отримані та проранжовані основні проблеми фермерів. На основному етапі відбувалася перевірка обраних методів супроводу та впливу на особистість. При цьому основний етап являв з себе соціально-психологічний експеримент з метою покращення дійсності (діяльності) і мав на меті змінити дванадцять особистісних якостей фермерів, які були виділені ще на підготовчому етапі.

Основним інструментом одержання нових фактів і об'єктивного наукового пізнання їх є експериментальний метод. На відміну від спостереження соціально-психологічний експеримент припускає можливість активного втручання дослідника в досліджувані ситуації для створення умов, що найбільш повно виявляють соціально-психологічну природу досліджуваного феномену.

Експериментальний метод лежить в основі величезного розмаїття конкретних методик дослідження. Їх число зростає з кожним днем. Існують, наприклад, методики вимірювання рівня домагань особистості; розроблені методики дослідження гру-

пової згуртованості, визначення рівня або ступеня адаптації особистості в колективі; відомі процедури, за допомогою яких можна порівняно легко і просто виділити серед оточуючих особистість людей коло найбільш значущих для неї осіб (референтну групу), знайдені способи фіксації таких складних особистісних утворень, як самооцінка, ціннісні орієнтації, установка тощо. Експериментальний метод ділять на два основних види: *лабораторний* і *природний*. Відмінності між ними в даний час досить умовні і не повинні бути абсолютизувати. Найчастіше ці методи використовують одночасно в рамках одного експерименту.

Для дослідження динаміки емоційного стану випробуваних у ситуації конфлікту думок з членами групи в лабораторному експерименті знайшли застосування варіанти балістоскардіографії, а при дослідженні сугестивності членів групи – аутокінетичний ефект (зорова ілюзія руху нерухомої крапки, що світиться в темряві).

Аутокінетичний ефект вперше був використаний в США в психологічному експерименті М. Шерифом. Його методика привернула загальну увагу, отримавши широке поширення. Взятий за основу той факт, що мерехтлива точка в темряві може здатися спостерігачеві блукаючою, М. Шериф, поміщаючи випробуваних у відповідну обстановку, просив їх, уважно стежачи за точкою, не пропустити той момент, коли вона, на думку спостерігача, почне рухатися. Поки індивідів досліджували поодиночі, їхні відповіді значно відрізнялися один від одного. Так, одному здавалося, що точка рухається «вгору і вправо», іншому – «тільки вправо», третьому – «вниз і вліво» тощо. Але як тільки випробувані виявлялися разом і отримували можливість обмінюватися думками, картина різко змінилася – зміст їх суджень почало зближуватися. З'ясувалося, що на відповідь випробуваного надає певний вплив думка інших, особливо в тих випадках, коли ці інші належали або до референтної групи чи індивіда мали найбільший статус.

Лабораторним експериментом були також дослідження з конформізму, проведені в США С. Ашем, Р. Крачфілдом, Д. Кречів, де випробуваним, наприклад, пропонувалося оцінити довжину декількох ліній в звичайних умовах, а потім в присутності підставний групи при її прямому тиску на особистість випробуваного (у варіанті, коли група давала завідомо неправдиві відповіді). Здатність особистості протистояти думку групи або прийняти її точку зору (всупереч власній думці) і розцінювалася американськими психологами як ознака стійкості особистості або схильності її до конформним реакцій. Модифікації методик С. Аша, Р. Крачфілда, Д. Кречів можна зустріти і в працях радянських психологів.

Проведення експерименту в соціально-психологічних дослідженнях завжди пов'язане з певними труднощами і вимагає від експериментатора не тільки чудового володіння технікою його проведення, але й особливої делікатності, такту, педантичності й обережності. Слід мати на увазі, що на достовірність та адекватність отриманих даних впливає особистість експериментатора, його вміння триматися з випробуваними, ступінь його сумісності з ними. Ось чому неодмінною умовою успішного проведення соціально-психологічного експерименту має бути неухильне виконання всіх положень і правил, пов'язаних з його постановкою і реалізацією [11]. Авторами був обраний соціально-психологічний тренінг як форма впливу на особистість фермера та основний етап формуючого експерименту, спрямований на оволодіння певними соціально-психологічними знаннями, розвиток комунікативних здібностей, рефлексивних навиків (здатності аналізувати ситуацію, поведінку й стан у цій ситуації, як членів групи, так і свій власний),

вміння адекватно сприймати себе й оточуючих. При цьому виробляються й корегуються норми особистісної поведінки й міжособистісної взаємодії, а також розвивається здібність гнучко реагувати на ситуацію, швидко перебудовуватися у різних умовах й різних групах [4, с. 93; 5; 6].

Організаційні й комунікативні вміння особистості є ведучими компонентами у структурі управлінської діяльності фермерів. Комунікативні вміння припускають встановлення продуктивних контактів з різними людьми у різних комунікативних ситуаціях. До них відносяться вміння фіксувати точки незрозумілого сенсу, проясняти сенс сказаного партнером, правильно будувати повідомлення, переконувати, критикувати, адекватно використовувати невербальні компоненти спілкування тощо. Організаційні вміння включають організацію взаємодії людей для ефективного виконання спільної діяльності. До даних вмінь відносяться відрізняти головне від другорядного, вміння концентрувати сили на вирішальному напрямку, власна воля, відповідальність й вимогливість, оптимальна мобільність у виборі продуктивного варіанту дій, раціональність в управлінні, вміння вийти за рамки непродуктивних стереотипів в організаційній діяльності [6].

У якості інструментарію вивчення професійної компетентності, комунікативних й організаційних здібностей та управлінського потенціалу фермерів до та після тренінгу використовувалися опросник «Якір кар'єри», «Експрес-оцінка управлінського потенціалу керівника», «КОС-2». В якості методів математичного й статистичного аналізу була використана програма обробки даних x7.2009.

Для реалізації задуму дослідження були створені дві групи по 10 чоловік (із них 17 чоловіків та 3 жінки віком від 25 до 54 років): контрольна та експериментальна, куди увійшли фермери з міста Мелітополя, Запорізької та Херсонської областей. В обох групах одночасно за допомогою діагностичних методик визначався сталий рівень сформованості професійної компетентності, управлінського потенціалу, комунікативних й організаційних здібностей фермерів. Потім в експериментальній групі проводився тренінг «Розвиток професійно значимих якостей фермера», після чого робилися повторні заміри в контрольній та експериментальній групах й співставлення емпіричної інформації.

Описуючи рівень професійної компетентності та управлінський потенціал фермерів контрольної й експериментальної груп при першому зрізі, можна сказати, що вони у середньому володіли однаковим рівнем її розвитку (ПК 5,5 та 5,4 відповідно, УП 11 та 11,2 відповідно) [12].

На початку експерименту рівень мотивації експериментальної групи складав – 7,4 бали, контрольної – 6,8 бали. Жодна група не знала, до якої саме категорії вона належить.

Отже, при порівнянні середніх значень за кожним показником ми спостерігаємо наступні відмінності: професійна компетентність у експериментальної групи складає 5,4 та 5,52 у контрольної (відмінність 0,12 балів); *менеджмент* – 8,2 та 7,07 відповідно (відмінність 1,13); *автономія* – 8 та 6,72 (відмінність 1,28); *стабільність роботи* – 8,4 та 7,24 (відмінність 1,16); *стабільність місця проживання* – 3,19 та 3,99 (відмінність 0,8); *служіння* – 8,3 та 7,6 (відмінність 0,7); *виклик* – 8 та 7,08 (відмінність 0,92); *інтеграція стилів життя* – 8,4 та 7,58 (відмінність 0,82); *підприємництво* – 8,4 та 8,15 (відмінність 0,25); *управлінський потенціал* – 11 та 11,2 (відмінність 0,2); *комунікативні схильності* – 12,6 та 11,3 (відмінність 1,3); *організаційні схильності* – 14,8 та 14,1 (відмінність 0,7). Отже обидві групи майже однакові за даними першого зрізу.

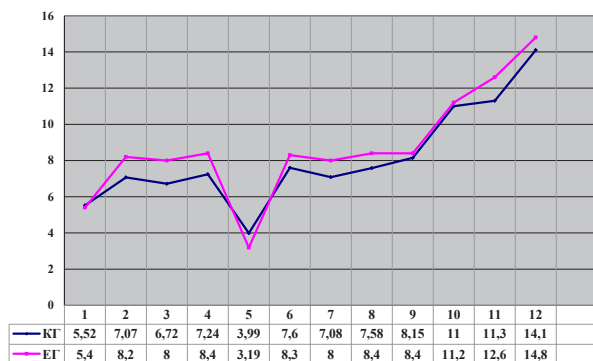

Після проведення першого зрізу був проведений семінар-тренінг розвитку професійно значимих якостей фермера, який складається з дванадцяти тематичних блоків відповідно назвам тих професійних якостей що діагностувалися на початку роботи.

Експеримент відбувався щосуботи протягом трьох місяців на базі Таврійського державного агротехнологічного університету з 02 жовтня 2010 по 25 грудня 2010 року. Загальна тривалість експерименту складає 48 годин, тобто по 4 години на кожен тематичний блок.

Описуючи рівень професійної компетентності та управлінський потенціал фермерів контрольної й експериментальної груп при першому зрізі, можна сказати, що вони у середньому володіли однаковим рівнем її розвитку (ПК 5,5 та 5,4 відповідно, УП 11 та 11,2 відповідно).

При порівнянні середніх значень за кожним показником ми побачили наступні відмінності: *професійна компетентність* у експериментальної групи складає 5,4 та 5,52 у контрольної (відмінність 0,12 балів); *менеджмент* – 8,2 та 7,07 відповідно (відмінність 1,13); *автономія* – 8 та 6,72 (відмінність 1,28); *стабільність роботи* – 8,4 та 7,24 (відмінність 1,16); *стабільність місця проживання* – 3,19 та 3,99 (відмінність 0,8); *служіння* – 8,3 та 7,6 (відмінність 0,7); *виклик* – 8 та 7,08 (відмінність 0,92); *інтеграція стилів життя* – 8,4 та 7,58 (відмінність 0,82); *підприємництво* – 8,4 та 8,15 (відмінність 0,25); *управлінський потенціал* – 11 та 11,2 (відмінність 0,2); *комунікативні схильності* – 12,6 та 11,3 (відмінність 1,3); *організаційні схильності* – 14,8 та 14,1 (відмінність 0,7). Отже обидві групи майже однакові за даними першого зрізу.

Мал. 1. Порівняння середніх показників експериментальної та контрольної груп

Висновки і перспективи подальших досліджень. При порівнянні отриманих показників по II зрізу ми побачили, що *професійна компетентність* у експериментальній групі зазнала змін (5,4-6,2) тобто зросла на 0,8 бали. Зважаючи на специфіку обраного тесту, можна зауважити, що обрані нами підвищили критичність погляду учасників групи на свої професійні здібності.

Така якість як *менеджмент* (8,2-7,46) також зазнала впливу. Відмінність між I та II зрізом складає 0,74 бали. На разі це можна охарактеризувати як показник того, що всі члени експерименту є сталими керівниками, які впевнені у своїх здібностях та вмінні знаходити спільну мову як з підлеглими так із іншими людьми.

У нашому випадку *автономія* змінилася з 8 балів до 5,65 (-2,35). Це свідчить про те, що фермери стали більш спокійно сприймати інформацію та ситуації, які як їм здавалося впливали на їх незалежність у прийнятті рішень. Отже, вони стали більше прислухатися до того що їм кажуть та намагатися віднайти там для себе щось корисне.

Стабільність роботи (8,4-8,66) навпаки стала більше на 0,26 балів. Це пояснюється тим, що фермери як і інші версти населення нашої країни залежать від економічної та політичної ситуації. Також накладається занепокоєння тенденцією зменшення кількості фермерських господарств протягом останніх років.

Стабільність місця проживання змінилася на 0,51 бал (3,19-3,7). З цього можна зробити висновок, що до нашої роботи з цією якістю наші респонденти практично не замислювалися над тим чи важливо для них де вони живуть. Тобто вони можуть доволі легко змінити своє нинішнє місце проживання на інше. Іншими словами соціальна мобільність наших фермерів є явною і носить горизонтальний характер.

Служіння (8,3-8,5) стало більше на 0,2 бали. Отже, наші фермери ще більше зміцнилися у думці щодо того що вони мають надавати якісні товари та послуги споживачам.

Така якість, як *виклик* (8-6,1), зазнала значних змін і знизилася на 1,9 бали. Це є показником того, що в експериментальній групі стали значно спокійніше сприймати конкуренцію та знизився рівень агресії під час так званої гри «покупець – продавець» та «підприємець – підприємець».

Інтеграція стилів життя (8,4-8,89) зросла на 0,49 бали. Тобто наші фермери як і раніше прагнуть поєднувати кар'єру, сім'ю, саморозвиток. І хочуть щоби всі сфери їх життя були збалансовані.

Підприємництво (8,4-8,01) змінилося на -0,39 бали. Це є показником того, що люди, які мають свою справу на жаль не прагнуть її захищати, хоча при цьому розуміють яке велике значення вона для них. Крім того це може бути показником зневіри у свої сили та ознакою втоми від постійного долання перешкод на своєму шляху.

Управлінський потенціал (11,2-14,9) виріс на 3,7 бали. Це свідчить про те, що наші респонденти стали більш впевнені у своїх управлінських здібностях, отримали потрібні їм знання та навички для більш ефективного керування своєю справою та підлеглими.

Комунікативні схильності (12,6-12,9) теж трохи зазнали змін. Вони виростили на 0,3 бали. Отже нам вдалося вплинути на здатність фермерів ще правильніше доносити свої думки, розуміти співбесідників та впевненість під час розмови.

Організаційні схильності (14,8-16,3) наразі стали ще вище (+1,5 бали). Тобто наші учасники експерименту значно покращили здібності щодо правильної організації своєї роботи та своїх працівників.

Після проведеної роботи з експериментальною групою такі якості як професійна компетентність (+0,59), менеджмент (+0,67), стабільність роботи (+1,29), служіння (+0,67), інтеграція стилів життя (+1,1), управлінський потенціал (+1,2), комунікативні (+1,4) та організаційні схильності (+2) значно підвищилися у порівнянні із середніми показниками контрольної групи.

А такі якості, як автономія (-1,21), стабільність місця проживання (-0,54), виклик (-0,87) та підприємництво (-0,29) стали менше.

Наразі ми маємо 66,7% успішності використання вправ у розробленій програмі семінару-тренінгу «Розвиток професійно значимих якостей фермера».

Література:

1. Бабайцева В.К. Особистісно-орієнтований тренінг. – М., 1997.
2. Єрмакова Л.А. Групи розвитку особистості. – М., 1994. – 118 с.
3. Вивчення ефективності соціально-психологічного тренінгу на прикладі роботи з підлітками, які виховуються в неблагополучних сім'ях. Дипломна робота [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://ua-referat.com/Вивчення_ефективності_соціально-психологічного_тренінгу_на_прим_2.

4. Шорохова Е.В. Некоторые методологические вопросы психологии. «Проблемы личности». Материалы симпозиума, т. I. – М., 1969. – С. 29–30.
5. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. – М., 1973. – С. 248.
6. Eysenck H. Dimension of Personality. London, 1947.
7. Meed M. Coming in Age Samoa. New York, 1963.
8. Ревасевич І.С. Психологічна структура і динаміка особистісної адаптованості учнів загальноосвітніх шкіл : дис. ... кандидата психол. наук : 19.00.07 / Ревасевич Ірина Степанівна. – Тернопіль, 2007. – 222 с.
9. Основы психологии профессиональной деятельности инжене-

ров–электриков : монография [Электронный ресурс] / С.А. Дружилов. – 2010. – Режим доступа : <http://www.rae.ru/monographs/83-2952>.

10. Евтихов О.В. Практика психологического тренинга. – СПб. : Издательство «Речь», 2007. – 256 с., с. 14–29.

11. Социальная психология коллектива : учебное пособие для студентов пед. ин-тов [Электронный ресурс] / Петровский А.В., Шпалинский В.В. – М., Просвещение. – 1978. – Режим доступа : <http://www.detskiysad.ru/ped/kollektiv11.html>.

12. Ральникова И.А. Социально–психологический тренинг развития коммуникативно–организаторских умений как способ психологического сопровождения / Психология обучения. – № 4. – 2009. – С. 92–98.

УДК 159.923.2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ УЯВЛЕНЬ ПРО МАЙБУТНЄ СІМЕЙНЕ ЖИТТЯ У ДІТЕЙ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ З РОДИН ТРУДОВИХ МІГРАНТІВ

Крупник І.Р., викладач кафедри загальної та соціальної психології
Херсонський державний університет

У роботі висвітлено особливості сімейних уявлень у дітей, батьки яких – трудові мігранти. Відсутність батьків протягом великого проміжку часу є депривуючим чинником, який впливає на розвиток особистості дитини. Проведено дослідження впливу сімейної депривації на уявлення образу майбутньої сім'ї у дітей трудових мігрантів.

Ключові слова: уявлення про майбутню сім'ю, діти трудових мігрантів, батьківська депривація.

В работе рассмотрены особенности семейных представлений у детей, родители которых – трудовые мигранты. Отсутствие родителей в течение большого промежутка времени является депривационным фактором, влияющим на развитие личности ребенка. Проведено исследование влияния семейной депривации на представление образа будущей семьи у детей трудовых мигрантов.

Ключевые слова: представления о будущей семье, дети трудовых мигрантов, родительская депривация.

Krupnik I.R. EMPIRICAL RESEARCH OF FEATURES OF IDEAS OF FUTURE FAMILY LIFE AT CHILDREN OF TEENAGE AGE FROM FAMILIES OF LABOR MIGRANTS

In work features of family representations at children, which parents – labor migrants are considered. Absence of parents during a wide interval of time, is the deprivational factor influencing development of the identity of the child. Research of influence of a family deprivation on representation of an image of future family at children of labor migrants is conducted.

Key words: ideas of future family, children of labor migrants, parental deprivation.

Постановка проблеми. Проблема трудової міграції має дуже багато аспектів, які впливають як на життя суспільства у цілому, так і на життя окремих особистостей. Ми пропонуємо розглянути вплив тимчасової відсутності батьків на становлення особистості дитини в сім'ї заробітчан. А саме – дослідити особливості уявлень про майбутнє сімейне життя дітей, чії батьки працюють за кордоном, в контексті впливу на особистість фактору депривації.

Аналіз останніх досліджень. Уявлення людини про себе, про своє місце в суспільстві є одним із наріжних каменів соціальної психології. Фундамент вивчення проблеми соціальних уявлень, до яких, безумовно, відносяться також і уявлення про майбутню сім'ю, заклали французькі соціальні психологи С. Московічі, Ж. Абрік, Д. Жоделе. Соціальні уявлення, на думку С. Московічі, формуються в результаті впливу, навіювання соціуму на особистість [4]. Вони дозволяють людині спрогнозувати результати своїх вчинків. Вітчизняні психологи дотримуються схожих поглядів. Зокрема, С.Л. Рубінштейн розглядав уявлення як образи, які виникають у свідомості і мають надзвичайне значення для свідомого психічного життя, оскільки вони, базуючись на особистому досвіді, надають людині змогу планувати своє майбутнє [6]. Таким чином, соціальні уявлення виконують функції адаптації до ситуацій, орієнтації поведінки. Уявлення особистості про своє майбутнє взагалі та сімейні уявлення зокрема вивчали: К.А. Абульханова-Славська, Г.М. Андреева, Т.В. Андреева, Т.А. Демидова, В.І. Зацепін, Л.М. Івлева, А.І. Донцов, Е.Г. Ейдемлер, Т.П.

Емельянова, А.О. Кацера, О.Б. Кізь, С.В. Ковалев, А.О. Колесова, Є.Б. Маценова, В. Д. Менделевич, Н.Л. Москвічева, М.І. Мушкевич, Т.І. Пухова, О.В. Рижкова, О.М. Родіонов, Ю.Р. Сидорик, С.О. Терьохіна, Н.І. Федотова, А.П. Чернов, В.В. Юстицький, Т.І. Юферова та інші. З точки зору вказаних дослідників моделі поведінки у родині, подружжі та батьківські, формують у дитини уявлення про побудову та взаємовідносини у своїй майбутній сім'ї [10]. На думку таких науковців як А.М. Бережною, Т.І. Димновою, М.О. Докторович, М.І. Мушкевич, С.О. Терьохіною та інших, виховання дитини у дисфункціональній родині несе вірогідність викривлень у її сімейних уявленнях [1; 2; 5; 9]. Тому у дітей з благополучних сімей та неблагополучних існує різниця в уявленнях на майбутню сім'ю. Вже у дітей дошкільного віку є відміни в образі родини (зокрема в уявленнях про батьківські функції) в залежності від того чи живуть вони в повній умовно психологічно благополучній сім'ї або в неповній родині, сім'ї яка знаходиться в кризовому стані, в дитячому будинку. Особливості у цій сфері зберігаються і у подальшому. Негативний, фемінний або аморфний образ чоловіка може утворитись у хлопчика-підлітка з неповної родини. Це веде спочатку до викривлень у ставтеворольовій ідентифікації, а в майбутньому призведе до відмінностей в уявленнях про власне батьківство, до фемінної моделі поведінки у родині, яка, скоріш за все, закріпиться у його нащадків чоловічої статі. Підлітки з розлучених родин та родин, що втратили батька рідше уявляють своє майбутнє подружжє життя, як щасливе, із дружніми стосунками. У просто-

рі неповної родини у дитини деформація торкається не тільки уявлень про майбутнє сімейне життя, а й уражає більш глобальне утворення – загальний образ світу, який теж має фрагментарний та несформований, нереалістичний характер з негативним емоційним фоном. Діти, які виховуються в повних родин, на відміну від дітей з неповних сімей мають більш реалістичний, цілісний образ майбутнього батьківства та є більш психологічно готовими до виконання ролі батьків. У дослідженні А.М. Бережної доведено різницю між уявленнями про майбутнього обранця у студенток педагогічного вузу з повних та неповних сімей. Для перших важливі риси партнера, які необхідні для якісного міжособистісного спілкування у родині, для інших – ділові якості. Різниця посилюється нестачею осіб протилежної статі в їх освітньому середовищі. Для студенток з неповних сімей типова несформованість або неадекватність уявлень про другу половину, що проявляються вузькості та несумісності особистісних якостей, котрі є на думку респондентом бажаними для майбутнього чоловіка. При цьому, незважаючи на причини, які привели до розпаду батьківської родини, у всіх дівчат мають місце відмінності в уявленнях про майбутнього чоловіка у порівнянні з вихідцями з повних родин. Хоча вони розрізняються і в залежності від типу неповної сім'ї. Зокрема, у дочок вдів превалює уявлення про чоловіка як про надійну опору, захисника. З розведених родин – ділові якості, які, з точки зору жінок, необхідні для турботи за родиною. Для дочок з сімей матерів-одиначок важливими є прояви поваги, любові, визнанні чоловіком сімейних цінностей за головні. На думку Л.В. Аргентової, зазначені відмінності обумовлені нестачею комунікації, збідненням, ненаповнюваністю сімейного простору соціальними уявленнями. На нашу думку, ці негативні тенденції при формуванні сімейних уявлень торкаються ще однієї групи сімей, а саме – родин трудових мігрантів. Це формально існуючі сім'ї, в яких виховний та соціалізуючий потенціал значно послаблений фактичною відсутністю батьків. У родині виникає деприваційна ситуація, яка вмикає могутній чинник психічної депривації, що має тотальний негативний вплив на всю психіку людини. Особливо травматичним він постає у період формування особистості. Така сім'я має низький рівень згуртованості, нестачу емоційних контактів та спільних видів діяльності, що призводить до погіршення взаємопорозуміння. Внаслідок цих характеристик вона відноситься до психологічно неблагополучних, функціонально неповних сімей. Родина трудових мігрантів – входить у категорію дистантних (відсутнє спільне проживання батьків протягом довгого часу внаслідок специфіки роботи: вахта, праця за кордоном), в якій може створитися деприваційна ситуація, внаслідок якої дитині важко задовольнити важливі психічні потреби. В результаті порушення структури сім'ї, вона не може виконувати свої функції, які стосуються дітей: виховну, емоційної підтримки, соціального контролю, духовну (культурну), рекреативну. Тому вважається функціонально неповною сім'єю. Сім'ї трудових мігрантів відносяться до групи ризику з точки зору як збереження сімейних відношень, так і соціалізації дитячої особистості. Коли в родині виникає критична психотравмуюча ситуація, наприклад, така, як смерть одного з членів, арешт, втрата важливої роботи, подружня зрада, розлучення, то як наслідок, постійного стресового стану її членів, в сім'ї порушується психологічна рівновага. Це важкі випробування для будь-якої родини, які супроводжуються емоційними та поведінковими розладами. Ми вважаємо, що до сімей, які знаходяться в стресовому стані, з розладом гомеостазу, слід віднести і сім'ї трудових мігрантів. Відомо вчена у галузі сімейної психології В. Сатир стверджує, що в благополучній сім'ї люди щасливо живуть

разом. За І.С. Коном, одним із головних критеріїв, яким повинна відповідати сім'я, є спільне проживання та ведення спільного господарства. Отже, розлучена з будь-яких причин родина вже відноситься до проблемних або дисфункціональних. Роз'єднання батьків та дітей відноситься до значних стресорів, яке веде до неблагополуччя родини. Навіть найменші зміни в сім'ї ведуть до змін в житті дитини, що відображається на її психіці, зрозуміло, які серйозні наслідки веде за собою раптова зміна структури сім'ї, її устрою. Для дитини будь-якого віку батьки залишаються дуже значущими особами. Для задоволення дитини потреби у спілкуванні із значимими дорослими, контакти з батьками повинні мати необхідну повторюваність, стійкість, глибину та інтенсивність. У дітей трудових мігрантів ці характеристики представлені в невеликому об'ємі внаслідок довготривалої відсутності батьків. Така сім'я не може повноцінно виконувати своє призначення у соціалізації та вихованні, оскільки повноцінно виконує тільки функцію матеріального забезпечення, а отже, є дисфункціональною за визначенням. Для більш повної характеристики дистантних родин наведемо результати дослідження ще однієї категорії дистантних родин – родин моряків дальнього плавання. Це сім'ї з невизначеною, аморфною структурою. Вони існують в своєрідному постійному режимі очікування. У.Я. Тарновська-Якобец зазначає специфічний непостійний «мерехтливий» режим функціонування таких сімей який впливає на всі сторони життєдіяльності родини. В тому числі і на виховання. У такій родині переважає жіночий тип виконання батьківських функцій, частіше з гіперопікою та емоційною залежністю відношень між матір'ю та дитиною. Внаслідок надлишкової опіки дитина недостатньо задіяна у домашніх справах, несамостійна та інфантилізована. Відсутня єдина лінія батьківського впливу, чоловік частіше виключений з виховного процесу, хоча його фігура при цьому може бути ідеалізована. У результаті характерної для цих сімей самоізоляції від суспільства діти не засвоюють повноцінно соціальні норми поведінки [8].

Потрапляючи в деприваційну ситуацію, діти мігрантів страждають від незадоволення багатьох психічних потреб (у повазі, любові, почутті захищеності, емоційної підтримки, потреби у спілкуванні з батьками тощо). Один із наслідків відсутності батьків – труднощі у повноцінному засвоєнні ролей батьків, чоловіка або дружини. Життєвий сценарій, моделі поведінки, в тому числі і сімейні, будуть складатися специфічно для даної категорії. Фізична відсутність батьків у просторовому сенсі унеможливує емоційний контакт. Нарощується нестача спілкування, що не дає змоги навчатися створенню довірливих відношень, що безумовно буде відобразитися і на майбутніх подружньо-батьківських відношеннях. Дане припущення з нашої точки зору можна підтвердити дослідженнями впливу сімейної депривації в інтернатах та дисфункціональних родин. Класичні дослідження Дж. Боулбі, Д.В. Віннікотта, Й. Лангмейєра, З. Матейчика, В.С. Мухіної, А.М. Прихожан, Н.Н. Толстих, І.А. Фурманова, Р. Шпіца та роботи сучасних науковців О.Г. Алексєєнкової, Я.О. Гошовського, О.Є. Девятової, О.С. Золоторьової, А.О. Кацєро, М.І. Лісіна, Г.М. Лялюк, О.Г. Максименко, П.П. Осьяма, Н.А. Палієвої, Є.А. Полякова, В.А. Пушкар, Н.В. Федорова, С.В. Шабас, І.В. Ярославцевої виявили, що саме дія батьківської депривації ускладнює та гальмує процес формування зрілої особистості, унеможливує її гармонійний розвиток у дітей, які виховуються у сиротинцях. Вчені, які вивчали формування особистості дітей поза родину, вважають, що саме дія психічної депривації ускладнює процес її гармонійного розвитку [3; 7; 11]. Діти стають надчутливими до вимог зовнішнього середовища, як наслідок гірше, ніж їх

однолітки з родин, витримують фізичне та психічне навантаження. Негативні особливості стосуються уявлень про себе (в тому числі затримка та відхилення уявлень про своє тіло, що проявляється в негативному відношенні до нього). Інтелектуальні, поведінкові, емоційні, особистісні відхилення, психосоматичні розлади, труднощі у між особистому спілкуванні які присутні у багатьох вихованців дитячих будинків, специфічно сформована направленість особистості не дають змоги будувати конструктивні, засновані на співробітництві міжособистісні відношення. В результаті дії батьківської депривації соціальна позиція підлітка серед ровесників може бути низькою та залежною. Вихованцям інтернатів також проблематично будувати взаємовідношення з дорослими, що веде до затримки розвитку почуття дорослості та засвоєнню ролі дорослого, труднощам у формуванні життєвого сценарію. Їм важко зрозуміти емоційний стан іншої людини, пристосуватися до вимог суспільства, адаптуватися у майбутньому до дорослого життя. Отже, вплив родинної депривації ускладнює подальше життя. На превеликий жаль, діти, які виховуються в дитячих будинках, в більшості своїй не можуть, незважаючи на велике бажання, збудувати повноцінну, благополучну для всіх її членів родину, бо не мають прикладів сімейного життя. А якщо і мають, то зрозуміло, що негативні.

Постає питання: як уявляють свою майбутню родину вихідці з родин трудових мігрантів? Та які на їх основі сформуєть вони сім'ї? Як вони стануть будувати відносини з партнером по шлюбу? Чи будуть міцні їх сім'ї, якими вони стануть батьками? Чи стануть їх родини повноцінними з точки зору виховання майбутнього покоління? З метою відповіді на поставлені запитання було проведено дослідження уявлень про майбутнє сімейне життя дітей підліткового віку з родин трудових мігрантів та повних функціональних родин.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Експериментальною базою дослідження були наступні навчально-виховні заклади: Козлівська ЗОШ I-III ступенів Тернопільської області, Сокирницька ЗОШ I-III ступенів Хустського району Закарпатської області та Херсонська ЗОШ I-III ступенів № 32. Таким чином, дослідницько-експериментальною роботою були задіяні як регіони відносно нещодавно охоплені міграційною епідемією (південь України), так і регіони, в яких трудова міграція більш поширена та має давню історію, хоча і з іншими реаліями, оскільки попередні міграційні хвилі у більшості, охоплювали родини цілком, а не окремих її членів. В дослідженні взяли участь діти підліткового віку (13-15 років), оскільки це період життя, в якому особистість вже достатньо зріла, щоб мати своє, унікальне бачення майбутньої сім'ї, і в той же час він є надчутливим до відсутності батьківської уваги.

З метою вивчення уявлень підлітків про сімейні уявлення була використана методика: опитувальник «Вимір установок у подружжя» Ю.Є. Альошиної, що допомагає виявити установки у таких важливих для благополуччя сімейного життя сферах: відношення до кохання, важливості ролі дітей, сімейного устрою, почуттів обов'язку та відповідальності за інших, розлучення, автономності або залежності у шлюбі, матеріальних питань (враховуючи вік досліджуваних, не використовувались шкали оцінки значення сексуальної сфери у сімейному житті та відношення до «заборонності теми сексу»).

Вибірка дітей з родин мігрантів складає 88 респондентів, кількість дітей з повних функціональних родин дорівнює 63.

Аналіз результатів та висновки дослідження. Середні значення по кожній шкалі представлені в таблиці:

Назва шкали	Діти мігрантів	Діти із звичайних родин	Критерії оцінювання
шкала позитивного відношення до людей	2,41	2,36	чим вище бал, тим більш оптимістичне уявлення про людей взагалі
шкала альтернативи між почуттям обов'язку та задоволення	2,73	2,75	чим вище бал, тим більше проявляється орієнтація на почуття обов'язку
шкала відношення до дітей	2,89	3,09	чим вище бал, тим більш вагомою уявляється роль дітей в житті родини
шкала орієнтації на спільну або відокремлену діяльність у родині	3,05	3,15	чим вище бал, тим більш виражена спрямованість на спільну діяльність у родині
шкала відношення до розлучення	2,75	2,63	чим вище бал, тим менш лояльне відношення до розлучення
шкала відношення до романтичного кохання	3,09	3,19	чим вище бал, тим виразніша орієнтація на традиційне романтичне кохання
шкала відношення до устрою родини (за патріархальним або егалітарним типом)	2,50	2,51	чим вище бал, тим менш традиційною уявляється роль жінки в родині
шкала відношення до грошей (рівень бережливості)	2,56	2,58	чим вище бал, тим більш ощадливе відношення до грошей

За результатами дослідження можна зробити деякі висновки. Частина значень досить близькі за значеннями. Але деякі результати у ключових показниках вказують на розбіжність у сімейних уявленнях у вибірках. Це показники по таким шкалам як: відношення до дітей, орієнтації на спільну або відокремлену діяльність у родині, відношення до кохання та відношення до розлучення. Роль дітей є більш вагомою на думку респондентів з повних функціональних родин. Зарано робити висновки, але, вірогідно, травматична ситуація відсутності власних батьків, знецінює ставлення до дітей як цінності. Це стосується і направленості на спільну діяльність – у дітей з родин мігрантів не надто багато прикладів об'єднаної діяльності батьків. Також важливий результат, стосовно відношення до розлучення. Менш лояльно до нього ставляться діти трудових мігрантів. Можливо, через те, що вони і так вже живуть майже в неповній родині, і як і діти з неповних сімей, відчувають нестачу батьківської уваги. Крім того, не все так однозначно і з максимально близькими результатами. Кожна шкала складається з чотирьох закритих запитань, які мають чотири варіанта відповіді. Респонденти можуть набрати однакову кількість балів, але з деякою різницею у самих відповідях. Так наприклад, у шкалі відношення до устрою родини (за патріархальним або егалітарним типом), на запитання «чи відповідають сучасні жінки істинному

ідеалу жіночності», обидві вибірки вважають у більшості, що відповідають. Але категоричне «ні» виказали тільки 3,7% школярів з родин, де батьки працюють у своїй країні, і 11,4% – діти мігрантів. У запитанні, чи будуть як зараз, так і в майбутньому обов'язки жінки пов'язані з домашньою роботою, менш беззаперечно виказались діти мігрантів. Повністю згодні – 34,9% дітей з повних функціональних родин та 23,9% дітей трудових мігрантів. Тобто існують відмінності у сімейних уявленнях, які не чітко виявляються при статистичній стандартній обробці, тому є доцільним подальше ґрунтовне дослідження цієї проблематики за допомогою інших психологічних методик.

Уявлення людини про майбутню сім'ю є генеральною схемою, планом будівництва своєї родини. Будь-які викривлення сімейних уявлень несуть в собі загрозу розбудові благополучної сім'ї. Розуміючи вагомий вплив уявлень про майбутню сім'ю на життя окремої людини, її родини та українського суспільства в цілому, питання сімейних уявлень у дітей з родин трудових мігрантів набуває все більшого теоретичного та практичного значення.

Література:

1. Докторович М.О. Неповна сім'я: Особливості роботи соціального педагога / М.О. Докторович. – К.: Шкільний Світ, 2010. – 128 с.
2. Дымнова Т.И. Зависимость характеристик супружеской семьи

от родительской / Т.И. Дымнова // Вопросы психологии. – 1998. – № 2. – С. 46–56.

3. Лангмейер Й. Психическая депривация в детском возрасте / З. Матейчик, Й. Лангмейер. – Прага: Мед. изд-во Авиценум, 2009. – 162 с.

4. Москвичи С. От коллективных представлений к социальным (к истории одного понятия) / С. Москвичи // Вопросы социологии. – 1992. – Т. 1, № 2. – С. 27–29.

5. Мушкевич М.І. Психологічні особливості впливу батьківської сім'ї на молоде подружжя: автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / М. І. Мушкевич. – Рівне, 2002. – 21 с.

6. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. – СПб.: Питер, 2000 – 712 с.

7. Соціально-педагогічна та психологічна робота з дітьми трудових мігрантів: навч.-метод. посібник / за редакцією Левченко К.Б., Трубавіної І.М., Цушка І.І. – К.: ФОП «Чальцев», 2008. – 384с.

8. Тарновська-Якобец У.Я. Особенности социализации детей с дистантным отцовством: на примере семей моряков и рыбаков дальнего плавания: дис. ... доктора пед. наук: 13.00.01 / Тарновська-Якобец Урсуля Ядвига. – М., 2006. – 354 с.

9. Терехина С.А. Образы родительской и будущей семьи у девочек-подростков с делинквентным поведением: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.13 / Терехина Светлана Алексеевна. – М., 2006. – 196 с.

10. Юферева Т.И. Образы мужчин и женщин в сознании подростков // Вопросы психологии. – 1985. – № 3.

11. Ярославцева И.В. Специфика иррегулярного развития депривированного подростка / И.В. Ярославцева // Развитие личности. – № 4. – 2004. – С. 138–141.

УДК 159.923

ВОЛОНТЕРСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КАК ПРОБЛЕМА ИССЛЕДОВАНИЯ СОЦИАЛЬНОЙ ПСИХОЛОГИИ

Перетятко В.А., аспирант кафедры общей и социальной психологии
Херсонский государственный университет

В статье описаны социально-психологические особенности человека, задействованного в разных объединениях, приведен краткий исторический обзор научных идей, касающихся взаимосвязи волонтерского движения и социально-психологических особенностей общества, человека.

Ключевые слова: волонтерская деятельность, социально-психологические особенности, толпа, организованная деятельность.

У статті представлено соціально-психологічні особливості людини, яка задіяна у різних об'єднаннях, наведено стислий історичний огляд наукових ідей, що стосуються взаємозв'язку волонтерського руху та соціально-психологічних особливостей суспільства, людини.

Ключові слова: волонтерська діяльність, соціально-психологічні особливості людини, натовп, організована діяльність.

Peretiatio V.A. VOLUNTEER WORK AS A PROBLEM OF SOCIAL STUDIES PSYCHOLOGY

The article describes the socio-psychological characteristics of a person involved in the different associations, give a brief historical overview of the scientific ideas concerning the relationship of the volunteer movement and the socio-psychological characteristics of society, man.

Key words: volunteering, social and psychological characteristics, the crowd, organized activities.

Постановка проблеми. Волонтерство сьогодні являється однією з головних форм проявлення соціальної активності і сознательності громадян світу. Во багатьох країнах державна молодіжна політика направлена на вовлечення людей в суспільне життя, розвиток і підтримку молодіжних ініціатив, сприяння привертанню громадян до добровільної діяльності заради іншого громадянина. Тем не менше відсоток привертання соціально активного населення до волонтерської діяльності становить близько 9%. Цифра досить мала для сучасного, демократичного державства, яке отримало незалежність не так давно і має багато соціальних проблем.

Зростає значущість волонтерства демонструє той факт, що Генеральною Асамблеєю ООН 2001 рік був провозглашений Міжнародним роком волонтерів. Основними цілями його проведення були визначені: популяризація ідей і цінностей волонтерства, підвищення рівня визнання волонтерської діяльності, допомога і соціальне втручання в її поширенні, створення мережі обміну інформацією і досвідом організації волонтерського руху.

В Україні волонтерський рух також активно поширюється. Збільшується кількість громадських об'єднань і організацій, діяльність яких направлена на надання со-

циальной помощи разным слоям населения. Примеры бескрыстной помощи касаются также экологии, чрезвычайных и разного рода кризисных ситуаций, волонтерское движение постепенно проникает в экономическую область.

Волонтерство (добровольная помощь) все чаще становится объектом исследования в области социологии, педагогики, психологии, правового регулирования волонтерской деятельности. Многочисленные работы о волонтерстве посвящены преимущественно феномену социализации посредством волонтерства, изучению мотивации, обучению социальных работников. Отечественные исследователи часто акцентируют внимание на содержании волонтерства, принципах и практическом опыте организации волонтерской деятельности, вопросах практической подготовки волонтеров к работе с разными категориями населения. Вопросы добродетельности и волонтерство в современной науке и практике исследовали О. Беспалько, М. Дейчаковский, А. Зинченко, И. Зверева, Н. Завериго, А. Капская, Н. Комарова, В. Назарук, И. Трубина, О. Яременко и др. [3; 4; 5; 8].

Однако научное осмысление волонтерства как объекта социально-психологических исследований пока еще является неполным. Недостаточно изучены психологические детерминанты возникновения и реализации волонтерской деятельности, в особенности необходимым является изучение ее влияния на развитие личности и формирование ценностных ориентаций волонтеров.

Активизации волонтерского движения, считаем, должны способствовать разного рода общественные организации, группы узкой направленности, другими словами говоря, общности, усилия которых направлены на реализацию единой цели, решение социальных проблем общества. То есть, очевидным является взаимосвязь между формированием добровольческого актива населения и социально-психологическими условиями формирования данного актива. Элементы социальной психологии четко просматриваются в главной цели волонтерства – формировании добровольческой активности, нацеленной на присвоение индивидом общественно значимых образцов поведения, социальных норм и ценностей альтруизма и гуманизма, утверждения принципов толерантности, милосердия и доброты.

Целью статьи является теоретический анализ волонтерства как социально-психологического феномена.

Изложение основного материала исследования. Обращаясь к истории, стоит заметить, что проблема взаимосвязи волонтерского движения и элементов социальной психологии в разных модификациях рассматривалась широким кругом ученых.

В частности, В. Франкл отмечал, что «истинный смысл жизни надо найти во внешнем мире, а не внутри человека и его собственной души, бытие человека всегда направлено к чему-то или кому-то иному, чем он сам – будь это смысл, который надо осуществить, или другой человек, с которым надо встретиться. Чем больше человек забывает себя – отдавая себя служению важному делу или любви к другому человеческому существу – тем более он человечен и тем более он реализует себя. То, что называют самореализацией, не должно быть целью, по той простой причине, что чем больше за ней гонишься, тем вернее ее можно упустить. Другими словами, самореализация возможна как побочный эффект «выхода за свои пределы» [9, с. 45-47]. Несомненно, нужно обратиться и к мнению Абрахама Маслоу, который утверждал, что человеку необходимо удовлетворить все биологические потребности, чтобы перейти к социальным и в итоге самоактуализироваться, что является высшей степенью развития человека и обре-

тения им самого себя. В так называемой пирамиде А. Маслоу данная степень развития человека является наивысшей и присуща человеку, способному жертвовать себя для блага других, склонному к служению высшей идее [6, с. 29-34].

Способствуя самореализации личности человека, волонтерство параллельно способствует определению смысла жизни человека. Поскольку человек, который здоров, как физически, так и психически, живет в хороших материальных условиях, с позитивной атмосферой в семье, успешен в учебе и профессиональной деятельности, не всегда может четко определить, что конкретно хочет получить от жизни, а соответственно не знает, какие усилия прикладывать и какой результат хотел бы в итоге получить. А это уже проблема, которая может привести к психическому дискомфорту.

Авторы многочисленных западных исследований в области социальной психологии эмпирически доказывают связь между волонтерской активностью и улучшением состояния психического и физического здоровья, удовлетворением жизнью, повышением самооценки, снижением уровня депрессии, стресса (Виллиген, Веллер, Моен) [8].

Важность общественной деятельности подчеркивал в свое время В.М. Бехтерев. В своей статье «Личность и условия ее развития и здоровья» он писал: «Важным фактором, приводящим к недостаточному развитию личности, является отсутствие общественной деятельности. Где нет общественной деятельности, там нет и полного развития личности. Без общественной деятельности личность останавливается на известной ступени своего развития, представляясь более или менее равнодушной к общественным потребностям; она является пассивным членом общества, лишенным той самодеятельности, которая служит залогом нормального развития общественной жизни...» [7, с. 54].

Анализируя возможности волонтерской деятельности, Е.Ю. Полетаева отводит ей важную роль воздействия на человека с разных уровней восприятия и понимания проблем. По ее мнению, программа развития волонтерского движения способствует повышению активности молодежи, созданию условий для функционирования добровольческой команд молодежи лидеров, изменению мотивов участия в общественно-полезной деятельности, достижению высокого уровня самостоятельности [10].

В добровольческой деятельности происходит самоутверждение личности, которое, по мнению Е.В. Андриенко выступает как атрибут личности и реализуется через общественно полезную деятельность. Основа самоутверждения – это та деятельность, которая дает человеку возможность реализовать свое «Я» и получить признание со стороны общества, способность внести социально значимый вклад в культуру других людей. Е.В. Андриенко дает характеристику процессуальной самоактуализации, которая трактуется как «использование (по возможности наиболее полное) талантов, способностей, возможностей; развитие всех потенциалов; максимальное развитие индивидуальных особенностей и полное развитие эмоциональной сферы; раскрытие и осознание человеком возможностей своей уникальной личности в деятельности». Такая самоактуализация вполне соответствует добровольческой деятельности.

Участие в волонтерском движении помогает молодежи в профессиональном самоопределении. Как отмечает М.С. Палехина, часто волонтерская деятельность – это прямой путь к оплачиваемой работе, здесь всегда есть возможность проявить и рекомендовать себя с лучшей стороны, попробовать себя в разных сферах деятельности и определиться с выбором жизненного пути. Согласно данной точке зре-

ния, добровольчество выступает не столько как трудовой ресурс, сколько как кузница кадров. Во многих организациях человек начинает работать в качестве добровольца. Многие волонтеры со временем начинают создавать свои собственные НПО (неприбыльные организации), реализовывать свои авторские социальные проекты. Волонтерство для юноши – это возможность набрать опыт общения, взаимодействия, партнерства, это возможность познакомиться с педагогической и социальной деятельностью, получить рекомендации для дальнейшего продвижения и карьерного роста [4].

Е.С. Азарова в своей диссертационной работе, посвященной изучению психологических детерминант и эффектов добровольческой деятельности, исследовала индивидуально-типологические особенности занимающихся добровольческой деятельностью, выделила и описала психологические детерминанты ее возникновения и реализации, а также показала динамику личностных характеристик в ходе реализации добровольческой деятельности, охарактеризовала ее психологические эффекты. Автор утверждает, что реализация добровольческой деятельности связана с наличием определенной системы индивидуально-психологических характеристик, выступающих ее психологическими детерминантами. Основными компонентами данной системы выступают альтруистическая направленность, социальная экстраверсия и коммуникативная компетентность. Особенности добровольческой деятельности определяют закономерности личностной динамики в ходе ее реализации, ее позитивные эффекты в нравственном и социальном развитии. В работе Азаровой представлено научное осмысление добровольческой деятельности как системы, обладающей собственными функциями, содержанием, структурой, и особенностями. Также автором были установлены психологические особенности людей, реализующих добровольческую деятельность: эмпатия, толерантность, уверенность в себе, общительность, социальная смелость, творческий потенциал, гибкость и высокая нормативность поведения, ответственность, внутренний локус контроля, лидерские качества. Кроме того были выявлены и классифицированы психологические детерминанты добровольческой деятельности: личностные (индивидуально-психологические свойства личности, система мотивов, потребность в заботливости, смысловые образования, ценностно-нормативная система, интересы, направленность личности, эмоции и эмоциональная гибкость, социальная компетентность); коммуникативно-деятельные (успешность деятельности, содержание и процесс обучения добровольчеству, руководство добровольческой деятельностью) и социально-психологические (влияние общественного мнения, общественное признание, социально-психологический климат добровольческой организации, система поощрения, содержание и стратегическое планирование добровольческой деятельности). В данном исследовании обоснованы возможность, роль и значимость добровольческой деятельности для развития личности. Установлены ее психологические эффекты: социальная компетентность, интеллектуальная и социальная активность, умение действовать в нестандартных жизненных ситуациях. Особенности добровольческой деятельности выступают факторами личностной динамики. Участие в добровольческой деятельности приводит к возникновению психологических эффектов: позитивное изменение коммуникативного сознания и коммуникативных умений, развитие эмпатии, творческого потенциала личности, формирование социальной активности, направленной на изменение и преобразование окружающей действительности [3].

Российский психолог Н.А. Потапова в своем ис-

следовании, посвященном групповым и личностным факторам социально-психологического климата волонтерских объединений, рассматривала вопрос ценностных ориентаций личности. По мнению автора, личность осваивает групповые ценности посредством социальной идентификации. Автор дифференцирует такие понятия, как социальная идентификация и социальная идентичность личности. Под социальной идентификацией в психологии понимается процесс, посредством которого человек осваивает нормы и ценности, господствующие в окружающем мире с помощью отождествления себя с другими людьми или социальной ролью. Процесс социальной идентичности представляет собой механизм, который способствует субъективному освоению личностью социальной действительности. Таким образом, по мнению автора, процесс усвоения ценностей в группах волонтеров происходит посредством механизма социальной идентификации.

По мнению российского психолога Л.Е. Никитиной, личность волонтера характеризует альтруистическая направленность. Под направленностью автор понимает важную сторону личности, которая определяет качество социальных и нравственных ценностей. Направленность выражается в таких элементах личности, как ценностные ориентации, потребности, установки, цели и идеалы. Данные элементы личности также являются естественными побудителями личности к какой-либо деятельности.

С точки зрения российского психолога Л.И. Анцыферовой, альтруистическая направленность личности формируется обществом и социальными нормами, господствующими в данной культуре. С точки зрения автора, общество предъявляет личности определенную систему ценностных ориентаций, которые личность в процессе своего становления интериоризирует, делая ее достоянием своей личности. Таким образом, автор считает, что альтруистическая направленность личности волонтера обусловлена общественными морально-этическими ценностями, которые способствуют добровольческой деятельности субъекта [2].

Таким образом, исторический опыт и теоретический анализ проблемы в работах ученых разной специализации убеждает в том, что достижения и разработки социальной психологии в развитии волонтерства имеют большую ценность и прямо влияют на психическое благополучие людей. Поскольку психология дает знания, которые связаны со смыслом жизни, а волонтерство – дает еще один способ его достижения.

Поэтому считаем целесообразным рассмотреть социально-психологические особенности волонтерства. В первую очередь, стоит заметить, что волонтерская активность – работа с уязвимыми слоями населения (инвалидами, людьми преклонного возраста, маргиналами, детьми-сиротами); выполнение разного вида общественных работ (строительство дорог, уборка территорий, организация субботников); организация и проведение общественно-полезных мероприятий (благотворительных концертов, сбора средств в поддержку нуждающихся, митингов, акций); работа в рамках неформального образования; социально-экологическая защита.

Интересным является замечание Г. Андреевой, которая утверждает, что в условиях социальной стабильности, которой больше не существует, сегодняшняя социальная психология должна осмыслить новую социальную реальность. Экономические и политические изменения, происходящие в современном демократичном и быстроразвивающемся обществе, вызывают необходимость углубления знаний о психологических особенностях людей, занятых в организациях различного типа, поскольку действие

универсальных социально-психологических механизмов различно в разных социальных контекстах [1, с. 345].

Для примера позитивного влияния организованной деятельности на психологическое здоровье человека приведем сравнительную характеристику относительно такого же человека, но действующего по законам толпы. Для поведения человека из толпы свойственно:

- снижение самоконтроля (интернальности). Интернальность состоит в выработке независимости от толпы, в осознанном следовании влиянию большей группы людей. Таким образом, возрастает экстернальность поведения человека и резко снижается способность к произвольной регуляции собственного поведения;

- деиндивидуализация поведения: индивидуальный стиль поведения человека постепенно утрачивается, при этом характерным становится аналогичность в поведении с другими индивидами, что не позволяет человеку проявлять творчество, отстаивать собственное мнение;

- неспособность удерживать внимание на одном и том же объекте. Толпа, в отличие от составляющих ее индивидов, взятых вне толпы, в целом проявляет сниженные интеллектуальные качества. Характерной особенностью становится нескритичность мышления, переключаемость внимания, зависимость от внешних условий;

- характерные особенности переработки информации. Человек в толпе легко воспринимает разнообразную информацию, быстро перерабатывает ее и распространяет, при этом совершенно произвольно искажая, трансформируя воспринятую информацию, то есть порождая слухи;

- повышенная внушаемость. Человек в толпе легко верит в любую информацию, следует невероятным и нередко даже абсурдным призывам, лозунгам;

- нетипичность, необычность поведения. В толпе человек может проявить неожиданные формы поведения, не свойственные ему в обычном процессе жизнедеятельности. Поэтому поведение человека становится непредсказуемым, как и толпы в целом.

В противовес описанному выше приводим психологические особенности поведения человека, задействованного в организованной деятельности:

- информированность является одним из основных условий сознательного поведения человека в соответствии с его целями и состоянием организации труда. От уровня информированности членов организованной деятельности зависят результаты работы;

- дисциплина – это установленный порядок поведения людей, отвечающий существующим в об-

ществе, организации или объединении нормам морали и права. Способствует согласованию действий внутри организованной группы волонтеров. Дисциплинированность личности в данном случае – это показатель высокой степени социального развития и ответственности человека, его отношения к исполняемым обязанностям;

- активность – деятельность, которая отличается свободой самовыражения. Это стремление личности к труду, познанию себя и окружающего мира;

- организованность состоит в четком определении и упорядочении функций, прав и обязанностей человека в организованной деятельности;

- сплоченность – это специфическое образование, которое объединяет людей в их совместной деятельности. Это мера тяготения участников организованной общественной деятельности друг к другу.

Выводы. Таким образом, резюмируя написанное выше, легко прийти к выводу, что любая организованная деятельность преобладает своей результативностью над движением толпы. То же самое касается и волонтерского движения. Его сила состоит в том, что, затрагивая разного рода объединения, группы или отдельно взятых людей, волонтерство приводит их к единой социальной цели, для достижения которой прилагаются усилия всех членов волонтерского движения.

Литература:

1. Андреева Г. Социальная психология. – М. : Аспект-пресс, 2003. – 364 с.
2. Анцыферова Л.И. Сознание и действия личности в трудных жизненных ситуациях / Л.И. Анцыферова // Психологический журнал, 1991. – Т. 12. – № 1. – С. 23–31.
3. Бондаренко З.П. Організація волонтерської роботи майбутніх соціальних педагогів в умовах вищого навчального закладу : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / З.П. Бондаренко. – К., 2008. – 16 с.
4. Волонтерський рух в Україні: тенденції розвитку [Комарова Я.М., Вайнова Р.Х., Капська А.Й. та ін.]. – К., 1999. – 124 с.
5. Капська А.Й. Підготовка волонтерів до соціальної роботи: Навч.-метод. посібн. / А.Й. Капська, О.Г. Карпенко, Н. М. Комарова. – К. : Держсоцслужба, 2005. – 312 с.
6. Маслоу А. Мотивация и личность. – СПб. : Евразия, 1999. – 478 с.
7. Овчаренко В.И. Бехтерев Владимир Михайлович // Российские психоаналитики (электронная версия книги). – М. : Академический Проект, 2000. – 280 с.
8. Підготовка волонтерів та їх роль у реалізації соціальних проєктів / І. Зверева, Г. Лактіонова. – К. : Науковий світ, 2001. – 172 с.
9. Франкл В. Человек в поисках смысла. – М., 1991. – 235 с.
10. Теоретичні аспекти і практичні шляхи залучення волонтерів до соціальної роботи: Звіт тимчасового творчого колективу / Український інститут соціальних досліджень. – К., 1998. – С. 109.

УДК 159.9

СОЦІАЛЬНІ СТЕРЕОТИПИ І СТЕРЕОТИПІЗАЦІЯ: АНАЛІЗ СУЧАСНИХ ТЕОРЕТИЧНИХ ПІДХОДІВ

Самкова О.М., викладач кафедри практичної психології
Херсонський державний університет

У статті автор розглядає історіографічний огляд досліджень стереотипів, різні погляди на складові цього питання. Наводить аналіз теоретичних підходів до вивчення стереотипів та механізму стереотипізації.

Ключові слова: *стереотип, стереотипізація, гендерні стереотипи, маскуліність, фемінність.*

В статье автор рассматривает анализ исследованных стереотипов, разные взгляды на составляющие этого вопроса. Раскрывает анализ теоретических подходов, изучающих стереотипы и механизмы стереотипизации.

Ключевые слова: *стереотип, стереотипизация, гендерные стереотипы, маскулинность, феминность.*

Samkova O.M. SOCIAL STEREOTYPES: ANALYSIS OF MODERN THEORETICAL APPROACHES

In the article the author examines historiographic review of research stereotypes, different views on the components of this issue. Results the analysis of the theoretical approaches to the study of stereotypes and mechanism of stereotyping.

Key words: *stereotype, stereotyping, gender stereotypes, masculinity, femininity.*

Постановка проблеми. Дослідження соціальних стереотипів потрібне в першу чергу щоб пояснити особливості розвитку і функціонування механізмів регуляції соціальної поведінки, а це неможливо без знання і розуміння природи, сутності, якостей і ролі стереотипів у суспільстві.

Соціальний стереотип – особливе суспільно значиме утворення свідомості і поведінки людей, в якому проявляється звичний (шаблонний) спосіб їх відношення до різних ситуацій. За допомогою соціальних стереотипів люди формують стійкі оціночні уявлення один про одного, вони є необхідним засобом регуляції спільної діяльності людей в суспільстві.

Проблема вивчення стереотипів неодноразово привертала увагу вчених. Свідченням тому є роботи В.С. Агеева, О.О. Бодальова, В.М. Куніциної, І.С. Кона, В.М. Панфьорова, В.Ф. Петренка та ін. При цьому зазначалося, що соціально-психологічна природа виникнення й функціонування стереотипів як форми суспільної та індивідуальної свідомості, а також механізми стереотипізації як чинники впливу на свідомість є однією з найскладніших та недостатньо вивчених проблем сучасної науки (Л.О. Кияшко, О.Ю. Сивендяєва, Т. Теждфел, В.О. Ядов та ін.).

Мета статті – проаналізувати сучасні дослідження функціонування соціальних стереотипів, механізми стереотипізації, виокремити основні напрямки цих досліджень.

Щоб отримати відповіді на поставлені запитання, доцільно буде розглянути, що являє собою поняття стереотип, тому спочатку ми зробимо аналіз наукової літератури по проблемі стереотипів і стереотипності.

У західно-європейській і американській науковій літературі існує багато напрямків, які розробляють соціально-біхевіористські (У. Ліппман, Р. О'Хара), психологічні (Т. В. Адорно, М. Хоркхаймер), символічно-інтеракціоністські (Т. Шибутані, Д. К. Девіс, С. Дж. Беран) теорії в дослідженні стереотипів.

Виклад основного матеріалу. Поняття стереотип вперше в науку було введено відомим американським журналістом Уолтером Ліппманом в 1922 р. в праці «Суспільна думка», де він визначає стереотип як спрощену, раніше сформовану уяву, яка не є особистим досвідом людини. Тобто: «Нам кажуть про світ до того, як ми пізнаємо його з досвіду». У. Ліппман стверджував, що стереотипи спочатку виникають спонтанно, бо це «неминуча потреба в економії уваги». Стереотипи впливають на формування традицій, звичок. За допомогою стереотипів формується новий емпіричний досвід: «Вони наповнюють нове сприйняття старими образами і накладаються на той світ,

який ми сприймаємо в своїй пам'яті» [4]. Стереотипи – це в більшій мірі неадекватні образи об'єктивної реальності.

Разом з тим У. Ліппман висловлював ідею про те, що стереотипи є неминучими, є об'єктивною функцією взаємодії людини і оточуючої її дійсності і проекцією на світ власних почуттів, цінностей людини [4].

«Стереотип однозначний; він поділяє світ на дві категорії – на «знайоме» і «незнайоме». Знайоме асоціюється з поняттям «добре», а незнайоме – з поняттям «погано».

За час дослідження проблеми стереотипів були запропоновані різні теорії, в яких можна виділити основні підходи за певною класифікацією.

Дуже цікавим є підхід Г. Теждфела, який розглядав стереотипи і стереотипізацію з точки зору когнітивного підходу, а також трактував стереотипи в рамках міжгрупових відносин і теорії конфлікту. Г. Теждфел виділяв соціальні функції стереотипу. Він вважав, що люди легко дають оцінки групам людей, такі характеристики є стабільними на протязі довгого часу. Зміна стереотипів можлива лише через зміну міжгрупових відносин [5].

Людина для того, щоб розглядати кожну групу як унікальну, спирається на стереотипи, які вже є носіями необхідної інформації. Тому представники когнітивного підходу вважають, що стереотипність пов'язана з процесом пізнання: акцент робиться на процесах сприйняття і категоризації (Г. Теждфел, Д. Гамільтон, Д. Тейлор і інші).

В соціальній психології існує теорія, яка непрямим чином пояснює процес стереотипізації – це теорія ролей. Дана теорія при описанні стереотипів поняттю «соціальна роль» відводить центральне місце. Поняття ролі введено в соціальну психологію американським психологом Дж. Г. Мідом. Він вважає, що роль – це: «соціально санкціонована і соціально значима функція, яка виконується в відповідності з загальноприйнятим соціальним стандартом». З точки зору прибічників теорії ролей (Дж. Г. Мід, Я. Морено, Р. Лінтон), кожна людина – сукупність ролей. Будь-яка людина об'єднує більшу або меншу кількість ролей.

Кожна роль складається з окремих, що характерні для неї, дій, а всі дії людини в сукупності утворюють стійку систему. Згідно з теорією ролей, кожна людина формується в суспільстві як особистість, яка засвоює знання про права і обов'язки осіб певної статі. У індивіда розвивається уявлення про характерні для нього форми поведінки. Вступаючи у взаємодію з іншою особистістю і співвідносячи її по певним признакам до визначеної групи, він може на основі знання прав

і обов'язків, характерних для цієї групи, сформулювати уявлення, що дана людина всіма своїми наступними діями і вчинками не буде відходити від еталонів поведінки, що характерні для цієї групи в ситуації, що виникла.

О.О. Бодальов, займаючись проблемами сприйняття однієї людини іншою, вважав, що системи ролей, формуючись у суспільстві, створюють «еталони» ролей і обов'язкові їх атрибути. О.О. Бодальов також вважає, що «у людей, які живуть в одному суспільстві, уявлення про зміст і форму дій носія даної ролі може стати і стає настільки міцним, що вони з окремих компонентів поведінки і зовнішності людини з більшою впевненістю припускають, носієм якої ролі в даному випадку є ця людина, і що він у даній обстановці буде робити далі. Це і не дивно, оскільки роль розглядається як стереотипний ряд завчених дій, відтворених в соціальній ситуації, зокрема в ситуації взаємодії людей один з одним» [2].

Таким чином, прихильники теорії ролей прирівнюють всіх людей до якогось типового суб'єкту. Вони не враховують індивідуальності людини, його неповторно своєрідний досвід праці, пізнання та спілкування. У кожній людині під впливом суспільства, членом якого він є, формуються загальні морально-естетичні вимоги до інших людей і утворюються які втілюють ці вимоги більш-менш конкретні еталони, користуючись якими він дає оцінку оточуючим його людям.

Таке явище, як присвоєння особистості певних якостей на основі віднесення її за побаченням в ній окремих якостей до певного «класу» осіб, було добре вивчено Г. Келлі, і С. Ешом, які досліджували факт «неусвідомленого структурування особистості». Це явище отримало у вчених, що його досліджували назву «стереотипізація», а якості, які людина приписує пізнаваному її особистості, відповідно були названі «оцінними стереотипами».

З точки зору американського соціального психолога Т. Шибутані, стереотип – це «популярне поняття, що означає приблизне угруповання людей з точки зору якоїсь легко помітної ознаки, підтримуване широко поширеними уявленнями щодо властивостей цих людей». Вчений вважає, що соціальні стереотипи формуються шляхом виділення найбільш яскравих форм поведінки групи людей, які певним чином, і стверджував, що виживають ті стереотипи, які підтверджуються реальністю. На ступінь їх стійкості впливає узгодженість з уявленнями інших людей. Ті, хто об'єднується в один стереотип, часто самі себе ідентифікують один з одним як істоти одного роду. Зовнішнім вираженням стереотипів Т. Шибутані вважає «певний об'єкт, спосіб дії, слово, по відношенню до якого люди діють так, як якщо б це було щось інше» [1].

Вчені А. Адлер, Е. Фромм, К. Хорні пов'язують процеси персоніфікації з процесами стереотипізації. Вони стверджують, що персоніфікації – це індивідуальний образ самого себе чи іншого. Він представляє комплекс почуттів, відносин, уявлень, що виникають на базі досвіду, пов'язаного із задоволенням потреб або тривогою. Вчені відзначають, образи що виникли в голові людини не завжди відповідають реальності. Спочатку образи формуються для побудови відносин в абсолютно ізольованій міжособистісній ситуації, але, одного разу сформовані, звичайно закріплюються і впливають на ставлення до інших людей. Виходячи з цього, вчені вважають, що персоніфікації, що розділяються багатьма людьми, називаються стереотипами. Під стереотипами вчені розуміють «подання, щодо яких існує однаковість, тобто ідеї, що одержали широке поширення в суспільстві і передаються з покоління в покоління».

На думку соціального психолога Р. Таджурі, стереотип – це «схильність сприймаючого суб'єкта легко

і швидко укладати сприйманого людини в певні категорії в залежності від його віку, статі, етнічної приналежності, національності і професії, і тим самим приписувати йому якості, які вважаються типовими для людей цієї категорії» [1].

Соціальний психолог Ш. Берн під стереотипами розуміє «думки про особистісні якості групи людей». В. Дуаз в рамках соціально-психологічної теорії розглядає стереотипізацію як «процес приписування схожих характеристик різним членам однієї і тієї ж групи без достатнього усвідомлення можливих відмінностей між ними».

Дослідження стереотипу в емоційно-оцінному аспекті нерозривно пов'язане з дослідженням соціальної установки, або «аттитюда». Розглянемо кілька визначень установки, в яких фіксуються основні її властивості і особливості, які мають відношення до досліджень стереотипу. Одне з перших визначень установки в сфері соціальної науки було дано У. Томасом і Ф. Знанецьким. Вони визначали установку за допомогою поняття «цінність», під яким мався на увазі будь-який об'єкт, що володіє, піддається визначенню змістом і значенням для членів соціальної групи. В.М. Куніцина вказує, що під соціальною установкою або аттитюдом вони розуміли «стан свідомості індивіда щодо певної соціальної цінності» [3]. Як видно з цих слів, установка була визначена ними на підставі її змістовного елемента. Після відкриття феномену аттитюда почався своєрідний «бум» у його дослідженні.

У 1935 р. В. Оллпорт написав оглядову статтю з проблеми дослідження аттитюда, в якій нарахував сімнадцять дефініцій цього поняття. З цих сімнадцяти визначень були виділені ті риси аттитюда, які відзначалися всіма дослідниками. В остаточному, систематизованому вигляді вони виглядали так. Аттитюд усіма розумівся як:

- певний стан свідомості та нервової системи;
- виражає готовність до реакції;
- організоване;
- на основі попереднього досвіду;
- надає направляюче і динамічний вплив на поведінку.

Дещо інший підхід до поняття установки спостерігається у Д. Каца – представника західної соціальної психології. Дослідник намагається включити у визначення установки її зв'язок із спостережуваними проявами. Так, на думку Д. Каца, «установка є схильність індивіда до оцінки будь-якого об'єкта (його символу або аспекту), його світу як позитивного чи негативного. Думка є вербальним вираженням установки. Але установки можуть виражатися і в невербальній поведінці. Установки включають як афективний (основне почуття приязні чи неприязні), так і когнітивний (переконання) елементи, які відображають об'єкт установки, його характеристики, його зв'язки з іншими об'єктами».

Розглянувши поняття установки, варто прояснити питання про взаємозв'язок стереотипи та установки. В науці існує декілька відповідей на це питання. Вчений Л. Дууб говорить про стереотип як «когнітивний елемент однієї конкретної установки – етнічного забобону». З цієї точки зору, стереотип є виразом установки у свідомості (когнітивної структури людини).

Джерелом формування соціальних стереотипів є як особистий досвід людини, так і вироблені суспільством норми. Механізм стереотипізації – необхідний і корисний інструмент соціального пізнання. Він дозволяє досить швидко і надійно спрощувати соціальне оточення людини, робити його зрозумілим, тобто прогнозованим. Таким чином, селекція і категоризація великої маси соціальної інформації, що діє на людину, є когнітивною основою стереотипізації.

Складовими елементами механізму формування стереотипів є й інші когнітивні процеси. На думку Д.

Мацумото, стереотипи базуються на таких психологічних процесах, як вибірка увага, оцінка, формування понять і категоризація, атрибуція, емоції і пам'ять. Ще додати можна схематизацію як один із головних когнітивних процесів, що лежать в основі формування стереотипу, а також процеси засвоєння індивідом уже сформованих стереотипів в процесі соціальної ідентифікації і конформізму.

Стереотип є невід'ємним елементом пізнання і свідомості в сучасному суспільстві. Щодня людина стекається з величезною кількістю інформації, яку стереотип спрощує і схематизує, і цей процес – необхідний і корисний для психологічної регуляції діяльності. З іншого боку, таке спрощення і схематизація соціальної реальності робить мислення однотипним, стандартним, неоригінальним. Людина засвоює готові соціальні, етичні, естетичні та інші стереотипи поведінки з дитинства, не усвідомлюючи цього, набуває відповідні ціннісні установки, мотиви, які входять у вигляді складових частин в соціальні відносини, об'єднують групу індивідів у єдине ціле, формують масову свідомість.

Поведінка людей заснована на стереотипах, нормах, стандартах, які виступають як покажчики, які допомагають індивіду орієнтуватися серед схвалюваних суспільством моделей поведінки і мислення. Необхідно відзначити, що вивчення соціального стереотипу неможливо провести з урахуванням тільки психодинамічних процесів, що відбуваються в свідомості індивіда. Слід враховувати роль соціальної спільності в процесі формування, функціонування стереотипів і їх засвоєння особистістю.

Спроби визначити стереотип без застосування понять «соціальна група», «соціальний символ» і т. п. сьогодні досить рідкісні. Навіть у тому випадку, коли визнається значення психодинаміки, це визнання супроводжується вказівкою на не меншу роль соціальної групи. Залежно від теоретичної орієнтації вчених на перший план ними висувуються відповідні аспекти цього соціально-психологічного явища.

Вивчаючи процеси стереотипізації, В.М. Куніцина характеризує стереотип як «духовне утворення, сформоване у свідомості людей, емоційно забарвлений образ, що передає значення, в яких є елемент опису, оцінки і розпорядження» [3].

Р. Мокшанцев соціальним стереотипом вважає «відносно стійкий і спрощений образ соціального об'єкта – групи, людини, події, явища й т. п. загальні думки про розподіл тих чи інших рис в групах людей». На думку вченого, стереотип складається зазвичай в умовах дефіциту інформації як результат узагальнення особистого досвіду і уявлень, прийнятих у соціумі, дуже часто упереджених. Соціальний стереотип не завжди точний.

Виникаючи в умовах обмеженої інформації про об'єкт, стереотип може виявитися помилковим і виконувати консервативну, а то і реакційну роль, спотворюючи знання людей і серйозно деформуючи міжособистісні взаємодії.

О.О. Бодальов, обговорюючи проблему стереотипізації, вважає, що «в стереотипах завжди знаходить вираз запас теоретичних і практичних знань, якими володіє людина про кожен народ, про кожного з суспільних класів, про вік, професії» [2]. Вчений у своєму дослідженні дотримується тієї точки зору, що досвід спілкування кожної людини детермінований його належністю до певного народу, суспільного класу, статі, вікової групи, професії. А оціночні стереотипи представників різних демографічних і соціальних груп поряд з рисами подібності можуть включати в себе дуже суттєві та характерні відмінності. Явище стереотипізації, на думку О.О. Бодальова, «розгортається після того, як пізнаючи іншу людину суб'єкт встановить його приналежність до певної соціальної спільності, ви-

значить його соціальну роль, статус. Виявлення приналежності пізнаваного людини до певного «класу», «типу», «категорії» людей тягне за собою створення у пізнанні особою установки на подальшу фіксацію в людині – об'єкті пізнання певних якостей» [2].

При розгляді соціального стереотипу не можна обійти увагою і вивчення його властивостей. В науці існує проблема виявлення властивостей стереотипу, на основі яких можна виділити його як особливий вид знання. Відповідь на це питання дає дослідник стереотипу У. Вайнекі, специфіку стереотипу як особливого класу понять він намагається виявити, аналізуючи процес формування уявлень про об'єкт в якому, на його думку, необхідно розрізнити уявлення про інтенціональних і екстенціональних властивостей об'єкта. Інтенціональні властивості, згідно з У. Вайнекі, суть властивості об'єкта, що виділяються суб'єктом, які мають для нього в конкретній ситуації специфічне, особисте значення, яке може відрізнитися від значень, що надавалися об'єкту іншими людьми. Екстенціональні ж властивості мають загальне, однакове значення, і щодо цих властивостей між всіма нормальними людьми існує єдина думка. Стереотип, на думку У. Вайнекі, це таке поняття, яке може формуватися на основі як інтенціональних, так і екстенціональних властивостей (на відміну від наукових понять, які складаються лише на основі екстенціональних властивостей). Іншими словами, стереотип відрізняється, згідно з цією концепцією, від інших видів знання тим, що співвідноситься головним чином не з відповідним об'єктом, а зі знаннями інших людей про нього. Стереотип – знання стандартне, в цьому мабуть його головна відмінна особливість. Він не обов'язково повинен бути при цьому об'єктивно «гносеологічно» істинним або хибним, головне в стереотипі не істинність змісту, а відношення (переживається як віра, переконаність) до цієї істинності.

Така точка зору найбільш чітко виражена Г.В. Оллпортом. Головну роль в системі упереджень, на його думку виконує категорія – «взбірка (зв'язка, група) асоційованих ідей, в цілому володіє властивістю керувати повсякденним пристосуванням». Стереотип незалежно від його знака (позитивного або негативного), на думку Г.В. Оллпорта, є «перебільшене переконання, пов'язане з категорією».

Сучасні дослідники також дотримуються думки про існування властивостей стереотипу. Так, Р. Мокшанцев при дослідженні стереотипу виділяє кілька його властивостей: – вони здатні впливати на прийняття людиною рішення, нерідко самим нелогічним чином; – в залежності від характеру установки (позитивної або негативної) стереотипи ледь не автоматично «підказують» одні доводи у відношенні певної події, явища і витісняють зі свідомості інші, протилежні першим; – стереотип володіє вираженою конкретністю. Стереотипи виконують і ряд функцій, найважливіші з яких: – підтримка ідентифікації особистості та групи; – виправдання можливих негативних установок по відношенню до інших груп; – регулятор соціальних взаємин; – задоволення агресивних тенденцій; – спосіб виходу групової напруги. У науці прийнято вважати, що іноді стереотипізація допомагає. Особливо легко люди покладаються на стереотипи при: – дефіциті часу; – надмірній зайнятості; – втомі; – емоційному збудженні; – у дуже молодому віці, коли людина ще не навчилася розрізняти різноманіття буття.

Доцільним буде розглянути проблеми гендерних стереотипів, що вони собою являють, як це впливає на відносини між чоловіками і жінками і на соціальні відносини взагалі. На вивчення гендерних стереотипів направлені праці закордонних, перш за все американських, дослідників – феміністок, що в значній мірі вплинули на розвиток теорії стереотипів.

Гендер – одна із важливих категорій суспільного

життя людини, що проявляється в щоденному житті. До представників однієї статі висувається особливий набір поведінкових норм і очікувань, що значно відрізняється від вимог до іншої статі. Для цього використовуються спеціальні терміни і слова, які характеризують дівчат та хлопців, чоловіків та жінок.

Гендерні стереотипи – стандартизовані уявлення про моделі поведінки, риси характеру, що відповідають поняттям «чоловіче» і «жіноче» [5]. Гендерні стереотипи вивчаються не так давно, але напрацьована досить велика кількість наукових робіт, в яких розглянута ця тема і актуальним буде звернути увагу на те, як функціонують гендерні стереотипи в нашому суспільстві.

Розглядаючи питання про формування стереотипних уявлень про маскуліність та фемінність ми співвідносимо це з визначенням гендерних стереотипів. Маскуліність – нормативне уявлення про соматичні, психічні і поведінкові якості, характерні для чоловіків. Фемінність – нормативне уявлення про соматичні, психічні і поведінкові якості, характерні для жінок.

Розглядаючи визначення поняття «гендерні стереотипи», варто звернути увагу на визначення в якому враховуються різні аспекти гендерних відносин: «Гендерні стереотипи – це соціально побудовані категорії «маскуліність» і «фемінність», які підтверджуються різною в залежності від статі поведінкою, різним розподілом чоловіків і жінок всередині соціальних ролей і статусів, які підтримуються психологічними потребами людини вести себе в соціально-приємній манері і відчувати свою цілісність і не протиріччя» [5]. Це визначення, по-перше, фіксує природу гендерних стереотипів, їх соціально скон-

струйований характер, по-друге, воно охоплює соціальні уявлення про жіночі і чоловічі якості, а також поведінку, заняття і соціальні ролі, що притаманні чоловікам і жінкам в суспільстві і сім'ї. Також дане визначення відображає роль гендерних стереотипів в ідентичності особистості.

Висновки. Вивчення соціальних стереотипів потребує розгляду їх як з традиційної позиції: в взаємозв'язку з іншими явищами соціальної психології, такими як соціальна установка, соціальні уявлення, імідж, так і з позиції несвідомих структур індивідуальної і колективної психіки. Враховуючи різні погляди на вивчення даної проблеми, дослідники визначають механізм стереотипізації в наділленні індивідів характеристиками на основі їх групової належності, а стереотип – як набір уявлень про характеристики групи людей.

Література:

1. Агеев В.С. Психологические исследования социальных стереотипов / В.С. Агеев // Вопросы психологии. – 1986. – № 1.
2. Бодалев А.А., Куницина В.Н., Панферов В.Н. О социальных эталонах и стереотипах и их роли в оценке личности / Бодалев А.А., Куницина В.Н., Панферов В.Н. // В сб.: Человек и общество (Ученые записки НИИКСИ, вып. IX). – Л., 1971. – С. 151–160.
3. Куницина В.Н. Социальные стереотипы – условие и продукт социализации / Куницина В.Н. // В сб.: Человек и общество (Ученые записки НИИКСИ, вып. IX). – Л., 1971. – С. 184–193.
4. Lippman W. Public opinion. – N.Y., 1922. – 422 с.
5. Рябова Т.В. Стереотипы и стереотипизация как проблема гендерных исследований / Т.В. Рябова // Личность. Культура. Общество. Т.V. – 2003. – № 1–2. – С. 120–139.

УДК 159.923

ДОВІРА ЯК АСПЕКТ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ ОСОБИСТОСТІ

Штуца О.В., старший лаборант кафедри педагогіки і психології
Херсонський національний технічний університет

У статті зроблено спробу провести теоретичний аналіз дослідження поняття довіри як соціально-психологічного явища, визначено необхідність існування довіри як умови психологічного благополуччя особистості.

Ключові слова: довіра, функції довіри, соціально-психологічне благополуччя особистості.

В статье сделана попытка провести теоретический анализ исследования понятия доверия как социально-психологического явления, определена необходимость существования доверия как условия психологического благополучия личности.

Ключевые слова: доверие, функции доверия, социально-психологическое благополучие личности.

Shtutsa O.V. THE TRUST AS THE ASPECT OF SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL PROSPERITY OF THE PERSON

Conduct a theoretical analysis of the concept of trust as a study of social and psychological phenomenon is attempted in the article, the need of the trust feeling as a condition of psychological prosperity of the person is considered.

Key words: trust, functions of trust, social and psychological prosperity of the person.

Постановка проблеми у загальному вигляді.

Довіра є умовою цілісної взаємодії людини зі світом, яка покликана виконувати функцію поєднання людини і світу в єдину цілісну систему. Існування цього явища допомагає злиттю минулого, сьогодення і майбуття в цілісний акт людської життєдіяльності, створює ефект комплексного, непорушного буття, дає можливість для виникнення ефекту цілісності особистості, встановлює міру співвідношення поведінки людини.

Соціально-психологічні функції довіри, а саме: функція самовиховання, функція саморозвитку; адаптаційна функція є засобом гармонізації відносин людини одночасно зі світом і з самою собою [1].

З огляду на соціально-психологічні функції довіри можна стверджувати, що довіра є однією із складових психологічного благополуччя особистості, соціально-психологічним явищем, що впливає на умови психологічного благополуччя особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Нині вченими розробляється ряд підходів соціально-психологічного напрямку до розуміння конструкту психологічного благополуччя особистості. Аналізуючи існуючі підходи до поняття психологічного благополуччя, П. Фесенко пропонує розглядати цей конструкт як достатньо складне переживання задоволеності власним життям, що відображає одночасно як актуальні, так і потенційно можливі аспекти життя особистості [2].

Поняття довіри як психологічного феномену перебувало в центрі уваги багатьох дослідників таких, як О. Вільямсон, М. Дойч, Е. Еріксон, М. Занна, Р. Левицький, Дж. Ремпел, Дж. Холмс, В. Сафонова, Т. Скрипкіна, М. Стівенсон, Є. Хорошилова. Вчені у своїх працях вивчали наслідки прояву довіри та недовіри. Зокрема, В. Сафонова, Є. Хорошилова розглядали соціально-психологічні функції феномена довіри, Е. Еріксон розглядає довіру як важливу умову здоров'я особистості, М. Занна, Дж. Ремпел, Дж. Холмс як основу міжособистісних стосунків, у дослідженні М. Дейч, Р. Левицького, М. Стівенсона довіра визначається як центральний аспект при проведенні переговорів і вирішенні конфліктів.

Т. Скрипкіна головною функцією довіри вважає адаптаційну. Вчена визначає особливість цього підходу у поєднанні в єдине ціле довіри до себе і довіри до світу та наполягає на необхідності їх обов'язкової відповідності та взаємозв'язку. Вивчали міжособистісні прояви довіри та її функції вчені В. Агеев, М. Обозов, А. Хараш, зокрема у їхніх працях обґрунтовано, що довіра посідає значне місце саме у формуванні міжособистісних відносин, а також виконує формувальну функцію розвитку особистості [1]. У своїх дослідженнях В. Зінченко наголошує на важливості існування довіри упродовж саморозвитку.

Ф. Василюк зазначає, що довіра виконує функцію самовиховання. Адже самовиховання – це шлях до пізнання свого внутрішнього світу, розвитку самосвідомості та самовдосконалення [3]. А дослідження вчених П. Дегоя, Р. Крамера, Д. Левіса, Д. Макалістера, Т. Тайлера дозволяють розглядати довіру як складне, багатоаспектне психологічне явище, що включає емоційні й мотиваційні компоненти.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Проведений теоретичний аналіз дозволяє визначити те, що вченими переважно розглядається сутність та зміст феномену довіри та недовіри. В дослідженнях вчених соціально-психологічного спрямування довіра розглядається як почуття, стан, очікування, установка, процес соціального обміну й передачі інформації, особистісна й групова якість і т. д. Існування феномену довіри та його формування вивчається досить тривалий час, проте більш детального розгляду та аналізу потребує аспект соціально-психологічного благополуччя особистості.

Формування цілей статті. Метою статті є теоретичний аналіз дослідження феномену довіри як аспекту соціально-психологічного благополуччя особистості.

Виклад основного матеріалу. Людина не може жити без довіри – без неї вона втрачає зв'язок зі світом, що є загрозою виникнення негативного світосприйняття. Західні психологи обґрунтували, що довіра є «стрижневим елементом соціального-психологічного благополуччя індивіда у соціумі» [3]. Вивчення означеного питання дозволяє стверджувати, що довіра є важливим соціально-психологічним явищем, функції, які вона виконує, стосуються не тільки процесу взаємодії людей одне з одним, але і людства в цілому.

Довіра є фундаментальною умовою взаємодії людини зі світом, і в цій взаємодії полягає її найголовніша функція. Двоєка спрямованість психіки людини вимагає наявності довіри до світу (умова взаємодії з ним) і довіри до себе (умова активності особистості). Довіра до світу завжди пов'язана з довірою до себе, інакше бути не може. У випадку, коли довіра до світу і довіра до себе не взаємопов'язані, відбувається розпад системи «людина і світ». З розглянутого можна зазначити, що головною соціально-психологічною функцією довіри є моделювання цілісності буття людини, у випадках коли такого моделювання немає, у людини починає виникати образ недовіри до світу, до

оточення. Люди у яких сформована базисна довіра до світу, незважаючи на те, що у дорослому віці можуть зустрічатися з проявами підступності та обману, все ж вміють зберігати позитивне світосприйняття і здатні насолоджуватися життям. Особистості, у котрих від народження не сформовано базової довіри до світу, постійно відчувають депресію, тривогу, страх, ворожість до оточення, вони не довіряють знайомим, друзям, близьким, а часом і самим собі.

Якщо поглянути на ці дві групи людей з точки зору процесу соціалізації та адаптації до суспільних норм і правил поведінки, то люди із сформованою базисною довірою до світу швидко і без особливих ускладнень пройдуть ці процеси, а люди з базисною системою недовіри – навпаки. Саме останнім буде набагато складніше подолати процес соціалізації, а адаптація їх відбуватиметься з ускладненнями і протиріччями, а може й взагалі не відбутися або відбутися частково.

Соціально-психологічні функції довіри пов'язані з тим, щоб встановлювати міру співставлення своєї поведінки, прийнятого рішення, цілей і поставлених завдань – світові й самому собі. Відомо, що людина прагне гармонії зі світом і самою собою, але не все так просто, як здається на перший погляд. Гармонія зі світом і самим собою можлива лише за умови рівноваги рівня довіри до себе і світу. Така ситуація існує лише при вже відомих, засвоєних людиною видах діяльності і поведінки. Співвідношення рівня довіри до світу і рівня довіри до себе має перебувати у стані рухомої рівноваги. Ситуація нерівноваги може виникати тому, що людина постійно потрапляє в нове для себе середовище, в якого умови і вимоги розходяться з її власними інтересами, прагненнями і можливостями. Саме в такій ситуації людині необхідно зробити вибір – довіритися умовам, вимогам, які висуває світ, або власним бажанням, потребам, інтересам, можливостям. Отримати рівновагу можливо лише за умови збільшення рівня довіри до світу і до себе. На шляху до цього особистості важливо дотримуватися умов, котрі висуває світ, керуватися власними інтересами, потребами і бажаннями – одним словом, виходити з власної суб'єктності.

Соціально-психологічні функції довіри полягають у тому, що саме довіра допомагає цілісно сприймати модуси часового існування, а саме минуле, теперішнє і майбутнє, при якому формується континуальне світосприйняття. Ці процеси відбуваються завдяки розвитку та збільшенню рівня довіри як до себе, так і до світу, що у сьогоденні визначається минулим досвідом успіхів і невдач, котрі людина враховує, здійснюючи вибір і плануючи майбутню діяльність.

Особистість не може жити без віри у правильність і здійсненність вчинків, що прогнозуються чи плануються. Якщо проєктоване майбутнє повністю відривається від власного досвіду, який допомагає оцінити можливість людини, то її цілі будуть лише ілюзією, а їх досягнення стане взагалі неможливим. Зазначене вище є спробою розглядати довіру як можливість пізнавати світ і змінювати власне світосприйняття.

Довіра є аспектом розвитку, зміни та перевтілення людини, вона дозволяє ризикувати і випробувати себе та свої можливості.

Довіра є важливим фактором міжособистісної комунікації в соціумі і соціальних інститутах, а саме: сім'ї, школі, вищих навчальних закладах, на виробництві тощо. Вона набуває вагомого значення упродовж формування взаємовідносин між батьками і дітьми, у шлюбно-сімейних відносинах, у взаєморозумінні вчителів і учнів, лікаря і хворого, керівника і підлеглого тощо [1].

На сучасному етапі вченими розробляється низка підходів до розуміння особистісного конструкту психологічного благополуччя. Одними з основних підходів до проблеми психологічного благополуччя

можна визначити гедоністичний та евдемоністичний підходи. З погляду представників підходу гедонізму, шлях людини до психологічного благополуччя лежить перш за все через успішну соціальну адаптацію – пристосування до конкретних життєвих умов і обставин, запитів соціального оточення. Щаслива людина в першу чергу та, що відповідає прийнятим в сучасному суспільстві еталонам благополуччя, тобто успішне коло ділових і особистісних соціальних контактів, можливість не обмежувати себе в придбанні і споживанні.

З погляду представників евдемоністичного підходу, психологічне благополуччя презентує перш за все здатність людини реалізовувати власну індивідуальність, бути суб'єктом, творцем власного життя через включення в певну професійну діяльність, виконання певних соціальних ролей [2].

Основними складовими здатності людини пристосовуватися до соціальних умов, що змінюються, є позитивне мислення (оптимістичний, раціональний погляд на події життя, самого себе) і позитивна соціальна поведінка (прояв добровільної активності на роботі, допомагаючої поведінки в сім'ї, подачі соціальної підтримки), які забезпечують досягнення соціально значущих результатів. Соціальна активність людини, її включення в різні види діяльності неможливе без явища довіри до оточення. Саме довіра впливає на позитивне мислення людини, на її ставлення до оточення, а відповідно, і на успішність особистості у суспільстві.

Соціальні функції довіри полягають у здатності допомогти людині зробити висновок стосовно ситуаційної значимості об'єкта довіри та оцінити цей об'єкт як безпечний для себе. В. Ворожбит, у своїх дослідженнях, визначає такі функції довіри як адаптаційну, комунікаційну, розвивальну і пізнавальну. Розглянемо їх зміст більш детально:

- адаптаційна функція довіри полягає у тому, що людина завжди прагне співвідносити себе зі світом, тому при порушенні співвідношення вона робить вибір: або збільшити міру довіри до світу, або збільшити міру довіри до себе, чим і визначається стратегія поведінки. Співвідношення рівня довіри до себе і рівня довіри до світу – основа вже засвоєних форм поведінки і діяльності. Відповідно, збільшення довіри до світу є основою адаптивних форм поведінки. У таких людей процес адаптації відбувається швидше й ефективніше, ніж у тих, у кого збільшився рівень довіри до себе. Саме останнім буде складніше пережити процес адаптації – він може затягнутися й відбуватися з ускладненнями;

- комунікативна функція довіри полягає в тому, що кожному актові людського спілкування завжди притаманна відповідна кількість чи міра довіри, без якої спілкування буде лише транслюванням якогось змісту; довіра є також ключовою умовою формування позитивних міжособистісних відносин. Якщо проаналізувати зміст адаптаційної та комунікативної функції довіри, то можна припустити, що саме ці функції є ключовими в процесі навчання і виховання [3]. Без комунікації неможливе навчання і виховання. Адже процес комунікації вимагає активного пошуку осіб, яким можна довіритися. В ході комунікації людина починає

звикати до кола особистостей, з якими спілкується; в результаті цього звикання розпочинає працювати адаптаційна функція довіри, яка, у свою чергу, допомагає людині пристосуватися до оточення;

- розвиваюча функція довіри визначається в здатності людини «виходити за межі себе», не вступаючи з собою у протиріччя. Ця здатність гарантує, з одного боку, відносну стійкість, цілісність, а з іншого – є умовою розвитку особистості;

- функція пізнання та самовдосконалення особистості – одна з головних соціально-психологічних функцій довіри. Сутність її полягає у розкритті довіри до себе як рефлексивного та суб'єктивного утворення, самопідтримці, самоповазі, самоприйнятті, самокерівництві, інтернальності у сфері досягнень, що, у свою чергу, впливає на самоспостереження і самовдосконалення слабких особистісних рис.

Саме ця функція, зазначає вчений, дозволяє поглянути на себе з іншого боку та повірити у власні сили, повірити, перш за все, в самого себе, а це є головним, бо тільки тоді, коли людина впевнена в собі, вона може досягти позитивного результату.

Суттєвий вплив на психологічне благополуччя має рівень сформованості системи саморегуляції особистості. Ю. Олександров під поняттям саморегуляції розуміє системний процес інтеграції мотиваційної сфери особистості відповідно до цілісного «Я» та наявних можливостей, сукупність засобів ініціації, побудови програми та контролю дій по втіленню цих продуктів мотиваційної інтеграції у життя [4].

Отже, розглянуті функції, підходи до визначення довіри як аспекту соціально-психологічного благополуччя особистості дозволяють більш повно уявити досліджуваній конструкт для успішного існування особистості у цілому, зокрема у соціумі.

Висновки з даного дослідження. Проведений аналіз дозволяє визначити, що довіра є одним із аспектів соціально-психологічного благополуччя особистості. Почуття довіри необхідне для впевненості у безпеці життя у суспільстві, впливає на психологічне благополуччя людини, формує позитивно налаштовану особистість, сприяє продуктивній діяльності і самореалізації.

Перспективи подальших розвідок. Подальшого розгляду потребують особливості довіри в різних видах дружніх стосунків між людьми та вивчення взаємозв'язку довіри із співробітництвом.

Література:

1. Ворожбит С. Соціально-психологічні функції явища довіри [Електронний ресурс] / С. Ворожбит // Український центр політичного менеджменту – Режим доступу : <http://www.politik.org.ua/>.
2. Карсканова С.В. Опитувальник «Шкали психологічного благополуччя» К. Ріфф: процес та результати адаптації / Карсканова С.В. // «Практична психологія та соціальна робота» – № 1 (142) – 2011 р.
3. Купрейченко А.Б. Концептуальные основы исследования феноменов доверия и недоверия / Купрейченко А.Б. // «Практична психологія та соціальна робота» – № 5 (146) – 2011 р.
4. Олександров Ю. М. Саморегуляція і психологічне благополуччя особистості [Електронний ресурс] / Ю. М. Олександров // Восьма Міжнародна науково-практична інтернет-конференція «Сучасна наука XXI століття». – Режим доступу : <http://intkonf.org/oleksandrov-yum-samoregulyatsiya-i-psiologichne-blagopoluchchya-osobistosti/>.

СЕКЦІЯ 4 ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ

УДК 159.923

ПСИХІЧНЕ ЗДОРОВ'Я ЛЮДИНИ ЯК ПРЕДМЕТ КОМПЛЕКСНОГО МІЖДИСЦИПЛІНАРНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Казібекова В.Ф., к.психол.н., доцент кафедри практичної психології
Херсонський державний університет

У статті висвітлюється сучасний стан проблеми здоров'я особистості і здоров'я суспільства, принципи і структура здорового способу життя.

Ключові слова: здоров'я, здоровий спосіб життя, психічне здоров'я, духовне здоров'я.

В статье освещается современное состояние проблемы здоровья личности и здоровья общества, принципы и структура здорового образа жизни.

Ключевые слова: здоровье, здоровый образ жизни, психическое здоровье, духовное.

Kazibekova V.F. MENTAL HEALTH AS A SUBJECT OF COMPLEX INTERDISCIPLINARY STUDIES

The article deals with the current state of health problems of the individual and public health, principles and structure of a healthy lifestyle.

Key words: health, healthy lifestyle, mental health, spiritual health.

Постановка проблеми. Останнім часом, коли стало зрозуміло, що сама тільки медицина не може не тільки запобігти, але й впоратися з безперервним поширенням патології, інтерес до здорового способу життя привертає все більш пильну увагу і фахівців, і широких кіл населення. Це не в останню чергу зумовлено усвідомленням істинності і серйозності стародавнього вислову: щоб оволодіти мистецтвом продовжувати життя, необхідно володіти мистецтвом не вкорочувати його.

Виклад основного матеріалу дослідження. Зараз все більше зрозуміло, що хвороби сучасної людини зумовлені насамперед її способом життя і повсякденною поведінкою. У даний час здоровий спосіб життя розглядається як основа профілактики захворювань. Підтверджується це, зокрема, тим, що у США зниження показників дитячої смертності на 80% і смертності всього населення на 94%, збільшення очікуваної середньої тривалості життя на 85% пов'язують не з успіхами медицини, а з поліпшенням умов життя і праці та раціоналізацією способу життя населення. Разом з тим в нашій країні 78% чоловіків і 52% жінок ведуть, на жаль, нездоровий спосіб життя [9].

Життєдіяльність людини багато в чому детермінована сформованими протягом тривалого часу культурними традиціями соціального середовища, в якому зростає і виховується індивід і в якому жили попередні покоління. Комплекс культурних традицій суспільства представлений національною, етичною та релігійною специфікою етнічної спільноти.

Ці традиції формувалися, розвивалися і змінювалися протягом всього культурно-історичного процесу під дією різних ендегенних і екзогенних чинників. У результаті утворилися різноманітні за формою і функціями культурні нормативи, виражені у вигляді традицій, звичаїв, ритуалів та ін., які впливають практично на всі сфери людської життєдіяльності.

У будь-якій соціальній практиці, що має пряме або непряме відношення до здоров'я людини, спеціалісту неминуче доводиться зіткнутися з фундаментальними питаннями: що таке здоров'я і яке саме загальне визначення хвороби? Проблема в тому, що будь-які уявлення про здоров'я і хворобу завжди відносні, історичні, як і соціокультурні норми і стереотипи, які зумовлюють їх.

Намагаючись визначити здоров'я і хворобу, ми починаємо оперувати вже фіксованими в культурі поняттями і критеріями оцінки або звертаємося до усталених наукових шаблонів; іншими словами, при осмисленні такого загальнозначущого феномену, як здоров'я людини, нам не уникнути соціокультурної детермінації. Як би ми не прагнули до неупередженості, оцінюючи стан здоров'я у конкретних випадках, ми волею-неволею спираємося на загальноприйняті нормативи, тому характеристики «здоровий» і «нормальний» сприймаються найчастіше як синоніми.

Проте виключно нормоцентрований підхід в науковому відношенні мало продуктивний і обмежений, оскільки виявляє в якості показників здоров'я лише ті риси і властивості особистості, які можуть сприяти виконанню певних соціальних функцій, але не охоплюють весь діапазон психічних явищ. Тому ідентичні феномени душевного життя трактуються по-різному в контексті різних соціально-історичних умов. Наприклад, те, що представляється сучасному лікарю-психіатру системою марення або параноїальним розладом, на більш ранніх історичних етапах розвитку суспільства могло розцінюватися як прояв божественного дару, харизми або геніальності. Там, де західний фахівець-психіатр безпомилково визначить стан кататонічного ступору, людина сходу побачить стан глибокої медитації, шляхом до Просвітлення. Часом важко провести чітке розмежування між творчою продукцією суб'єкта і продуктивними психічними розладами, бо духовні осяяння і геніальні відкриття можуть за формою своєї маніфестації нагадувати надцінні або нав'язливі ідеї. Все це доводить, що ніяка норма не може служити універсальним, надійним і стійким критерієм оцінки таких явищ, як здоров'я і хвороба, що для їх наукового осягнення потрібно історичне і культурологічне дослідження, що розширює контекст і долає вплив нав'язаних нам соціальних стереотипів. Орієнтація на певну норму має наслідком те, що явища, які неминуче потрапляють в розряд «ненормальних» (тобто не вписуються в межі, встановлені даною нормою), розцінюються як «неповноцінні» і «злоякісні». Подібна оцінка заважає їх поглибленому дослідженню і осмисленню, в них бачать помилку природи, нісенітницю чи зло, яке слід

усунути, не вникаючи в його сутність. Така позиція навряд чи конструктивна, бо передбачає страх і агресію по відношенню до того, що не вкладається в побудовану нами картину світу [11].

Спираючись на звичні шаблони, ми припиняємо замислюватися про сенс фундаментальних понять і продовжуємо ігнорувати все, що порушує стереотип, обмежуючись негативною поверхневою оцінкою. Нормоцентрований погляд на явища душевного життя не обходиться без поляризації, розмежування «позитивного» і «негативного», що суперечить суто науковій дослідницькій установці, оскільки наука завжди «по той бік добра і зла». Віра в непорушність і абсолютність засвоєних нами норм і безжалісне використання тих проявів нашої душевної організації, які ми в даний момент вважаємо негативними, ненормальними, відводять нас від справжнього розуміння своєї людської природи. Можливо, схильність виявляти у себе всіляку патологію пояснюється небажанням відповідати шаблоном, протестом проти нормування, а ігнорування проблем здоров'я є наслідком того, що ми схильні постійно ототожнювати здоров'я з абстрактною середньостатистичною нормою, яка нав'язана нам і не наповнена для нас особистісним змістом.

На відміну від жорстко закріпленої і однозначної соціальної норми здоров'я не може перешкоджати, воно якраз, навпаки, сприяє творчій еволюції людини. «Здоров'я» і «хвороба» відносяться до числа тих діалектичних, взаємодоповнюючих понять, які в принципі не можуть бути однозначно визначені, і їх постійне осмислення, переоцінка призводить до становлення нового знання, до формування більш цілісного погляду на феномен людини.

В силу тієї обставини, що будь-які уявлення про здоров'я детерміновані певним соціокультурним контекстом, в якому вони формуються, і тому не можуть бути абсолютними, виникає сумнів: чи коректно взагалі робити предметом наукового розгляду таке відносно і невизначене поняття, як здоров'я? У цьому зв'язку пригадується відомий вислів Ф. Ніцше: «Здоров'я як такого не існує» [5, с. 12]. При такому підході проблема здоров'я в психології аналогічна проблемі істини у філософії. Однак, хоча жодна з філософських шкіл не дала універсального визначення істини, істина залишається найвищою цінністю і еталоном, без якого філософія взагалі не могла б існувати як така. Більше того, неможливість остаточної відповіді не виключає методології верифікації істинності суджень, яка забезпечує пізнання надійними науковими критеріями достовірності. Те ж саме не менш справедливо і по відношенню до здоров'я: неможливість універсально визначити його не виключає перспективності створення наукових моделей здорової особистості, які допоможуть практикуючому психологу зорієнтуватися в його щоденній роботі.

Отже, здоров'я не може бути зведене до «нормальності», яка розуміється як проста відповідність історично сформованим соціальним нормам; крім того, неправомірно визначати здоров'я за принципом «від протилежного», обравши в якості системи відліку психопатологію і розраховуючи на те, що прояснення основних її закономірностей дозволить одночасно встановити більш певні межі здорового, повноцінного існування. Всілякі порушення душевного здоров'я нескінченно варіюються, а їх класифікації постійно переглядаються в психіатрії, в той час як ми не наближаємося до розуміння самої суті дихотомії «здоров'я – хвороба» [10].

Здоров'я – явище самостійне і багатоаспектне, що вимагає глибокого, неупередженого дослідження. Вже Ібн Сіна (Авіценна) підкреслював необхідність не тільки вивчення і лікування хвороб, а й наукового осягнення основ здоров'я, ретельного

дослідження «режиму (способу життя) здорових людей». Він виділив у медичній науці дві частини – теоретичну і практичну. Остання, у свою чергу, також включає дві складові. Це, по-перше, «вивчення режиму здорових тіл» – розділ, присвячений питанням збереження здоров'я або «наука збереження здоров'я». І, по-друге, «знання режиму хворого тіла» – дисципліна, яка вказує «шлях повернення до здорового стану» і позначена як «наука лікування». Так, багато століть тому феноменологія здоров'я знайшла статус самостійної і автономної області емпіричного дослідження [2, с. 63].

За визначенням ВООЗ, здоров'я – це стан повного фізичного, душевного і соціального благополуччя, а не тільки відсутність хвороб і фізичних вад. В цьому визначенні здоров'я розглядається як протиставлення хвороби: або людина здорова, або вона знаходиться у хворобі [7, с. 41].

Існують різні класифікації поняття здоров'я. Наприклад, виділяється «здоров'я населення» як статистичне поняття, що характеризується комплексом демографічних показників: народжуваністю, смертністю, рівнем розвитку, захворюваністю, середньою тривалістю життя, а також різними соціально-біологічними показниками.

Поняття «громадського здоров'я» розглядається як здоров'я груп (статево-вікових, соціальних, професійних та ін.) населення, що проживає на певній території, в різних країнах, регіонах. Громадське здоров'я є результатом соціально опосередкованих дій, які виявляються через спосіб життя людини, групи населення.

Поняття «здоров'я популяції» розглядає процес соціально-історичного розвитку психосоціальної та біологічної життєдіяльності населення в ряду поколінь, підвищення працездатності та продуктивності суспільної праці, вдосконалення психофізіологічних можливостей людини.

Міжвідомча комісія з охорони здоров'я населення України визначила здоров'я «як провідний системотворчий чинник національної безпеки». Комісія вважає здоров'я еквівалентом і виразом свободи діяльності людини. Під національною ж безпекою розуміється захищеність життєво важливих інтересів країни від внутрішніх і зовнішніх загроз: агресії, екологічного спаду, екологічних катастроф тощо. Якщо ж здоров'я популяції, середовище проживання, зниження народжуваності, зростання смертності виходять з-під контролю, то не може бути і безпеки.

У визначенні поняття здорового способу життя необхідно враховувати два відправних чинника – генетичну природу даної людини та її відповідність щодо конкретних умов життєдіяльності. Здоровий спосіб життя є спосіб життєдіяльності, відповідний генетично зумовленим типологічним особливостям даної людини, конкретним умовам життя і спрямований на формування, збереження і зміцнення здоров'я та на повноцінне виконання людиною її соціально-біологічних функцій [12, с. 24].

У наведеному визначенні здорового способу життя акцентується індивідуалізація самого поняття, тобто здорових способів життя має бути стільки, скільки існує людей. У встановленні здорового способу життя для кожної людини необхідно враховувати як її типологічні особливості (тип вищої нервової діяльності, морфофункціональний тип, переважаючий механізм вегетативної нервової регуляції й т. ін.), так і статево-вікову приналежність і соціальну обстановку, в якій вона живе (сімейний стан, професію, традиції, умови праці, матеріальне забезпечення, особливості побуту тощо). Важливе місце у вихідних посилках повинні займати особистісно-мотиваційні особливості даної людини, її життєві орієнтири, які самі по собі можуть бути сер-

йозним стимулом до здорового способу життя і до формування його змісту і особливостей.

Відзначимо ряд ключових положень, що лежать в основі здорового способу життя:

1. Активним носієм здорового способу життя є конкретна людина як суб'єкт і об'єкт своєї життєдіяльності і соціального статусу.

2. В реалізації здорового способу життя людина виступає в єдності своїх біологічного і соціального начал.

3. В основі формування здорового способу життя лежить особистісно-мотиваційна установка людини на втілення своїх соціальних, фізичних, інтелектуальних і психічних можливостей і здібностей.

4. Здоровий спосіб життя є найбільш ефективним засобом і методом забезпечення здоров'я, первинної профілактики хвороб і задоволення життєво важливої потреби у здоров'ї [3].

Таким чином, програма і організація здорового способу життя для даної людини повинні визначитися наступними основними тезами:

- індивідуально-типологічними спадковими чинниками;
- об'єктивними соціальними умовами і суспільно-економічними чинниками;
- конкретними умовами життєдіяльності, в яких здійснюється сімейно-побутова та професійна діяльність;
- особистісно-мотиваційними чинниками, зумовленими світоглядом і культурою людини, також ступенем їх орієнтації на здоров'я та здоровий спосіб життя.

Структура здорового способу життя – принципова єдність всіх сторін матеріально-побутового, природного, соціокультурного та духовного буття людини, що реалізується через структурний, енергетичний та інформаційний канали. Зазначені канали забезпечення здорової життєдіяльності людини відрізняються двома важливими особливостями:

1. Будь-який засіб діє на організм людини в цілому, а не на одну якусь окрему систему. Так, структурний аспект вимагає у своїй реалізації участі генетичного апарату всіх клітин організму, ферментних систем, травної системи, дихального апарату, терморегуляції і т. ін. Таке ж положення складається й щодо двох інших каналів забезпечення буття людини.

2. Будь-який засіб забезпечення життєдіяльності реалізується практично через всі три канали. Наприклад, їжа несе в собі і структурний, і енергетичний, і інформаційний потенціал; рух виявляється умовою активізації пластичних процесів, регулює енергетичний потік і несе важливу для організму інформацію, що загалом забезпечує відповідні структурні перебудови [6].

Отже, уклад життя людини має враховувати складність організації організму людини і різноманіття її взаємин з навколишнім середовищем, а сама людина повинна керуватися наступними характеристиками:

- фізичним станом, визначеним за гомеостатичними показниками; фізичним розвитком як процесом і результатом зміни у становленні природних морфологічних і функціональних властивостей і параметричних характеристик організму впродовж життя;
- фізичною підготовленістю як інтегративною складовою фізичної досконалої людини;
- психомоторикою як процесом, який об'єднує, взаємопов'язує психіку з її вираженням – м'язовим рухом;
- психічним станом – складним і різноманітним, відносно стійким явищем, що підвищує або знижує життєдіяльність у конкретній реальній ситуації;
- психологічними властивостями особистості людини як дієздатного члена суспільства, який усвідомлює свою роль і відповідальність у ньому;

- соціальним утворенням реальності як продукту суспільного розвитку і як суб'єкта праці, спілкування та пізнання, детермінованого конкретно-історичними умовами життя суспільства;
- духовністю.

Виходячи із зазначених передумов, структура здорового способу життя включає наступні складові: оптимальний руховий режим; тренування імунітету і загартовування; раціональне харчування; психофізіологічну регуляцію; психосексуальну і статеву культуру; раціональний режим життя; відсутність шкідливих звичок; валеологічна самоосвіта.

Природно, що шлях кожної людини до здорового способу життя відрізняється своїми особливостями, але це не має принципового значення, адже важливий кінцевий результат. Ефективність же здорового способу життя для даної людини можна визначити за такими біосоціальними критеріями:

1. Оцінка морфофункціональних показників здоров'я:
 - рівень фізичного розвитку;
 - рівень фізичної підготовленості.
2. Оцінка стану імунітету:
 - кількість простудних та інфекційних захворювань упродовж певного періоду;
 - за наявності хронічного захворювання – динаміку його перебігу.
3. Оцінка адаптації до соціально-економічних умов життя:
 - ефективність професійної діяльності;
 - активність виконання сімейно-побутових обов'язків;
 - широта і ступінь прояву соціальних і особистісних інтересів.
4. Оцінка рівня валеологічних показників:
 - ступінь сформованості установки на здоровий спосіб життя;
 - рівень валеологічних знань;
 - рівень засвоєння практичних знань і навичок, пов'язаних з підтримкою і зміцненням здоров'я;
 - вміння самостійно побудувати індивідуальну траєкторію здоров'я та програму здорового способу життя [1].

Висновки. Підсумовуючи дані про ефективність переходу до здорового способу життя, можна вважати, що він:

- позитивно і результативно знижує або усуває вплив факторів ризику, захворюваність і як результат – зменшує матеріальні витрати на лікування;
- сприяє тому, що життя людини стає більш здоровим і довготривалим;
- забезпечує хороші взаємини в сім'ї, здоров'я і щастя дітей;
- є основою реалізації потреби людини в самоактуалізації та самореалізації, забезпечує високу соціальну активність і соціальний успіх;
- зумовлює високу працездатність організму, зниження втоми на роботі, високу продуктивність праці і на цій основі – високий матеріальний достаток;
- дозволяє відмовитися від шкідливих звичок, раціонально організувати і розподіляти час з обов'язковим використанням засобів і методів активного відпочинку;
- забезпечує життєрадісність, гарний настрій і оптимізм.

У життєдіяльності людини не може бути жодної обставини, жодного показника, які не позначалися б на тій чи іншій стороні здоров'я. Ось чому сам перелік таких аспектів життєдіяльності може бути практично нескінченним. Крім загально визначених фізичного, психічного та соціального компонентів, слід враховувати сексуальний, емоційний, біоенергетичний, інформаційний та багато інших складових здоров'я. При цьому в оцінці здоров'я виключно

важливе значення мають морально вольові та ціннісно-мотиваційні характеристики. Не можна недооцінювати і особистісно-психологічний, властивий лише людині компонент (у вигляді навіювання та самонавіювання).

При переході людей до здорового способу життя відбувається наступне:

- змінюється світогляд, пріоритетними стають духовні цінності, зникає екзистенційний вакуум, з'являється сенс життя;
- зникає фізіологічна і психічна залежність від алкоголю, тютюну, наркотиків;
- хороши настрої формуються «гормонами радості» – ендорфінами, які утворюються в організмі людини;
- збільшується життєва ємність легенів, серце працює більш економно, тому воно більш довговічне;
- статевая зрілість підлітків настає пізніше, що сприяє зближенню за часом статевої та соціальної зрілості [8].

Для переходу до здорового способу життя корисно переорієнтування свідомості та психіки людини з хвороби на здоров'я, бо хвороба – це результат досягнення не стільки фізичної, скільки духовної неспроможності людини.

З точки зору сучасної науки, існують кілька основних умов правильного, здорового способу життя (ЗСЖ) і це, перш за все, соціальна зрілість особистості (духовність) – вищий рівень розвитку і саморегуляції зрілої особистості, коли основними орієнтирами її життєдіяльності стають неминущі людські цінності, що базуються на християнській етиці та світосприйнятті [4].

Література:

1. Агарков В.І. Макроорганізаційні принципи формування ринкових відносин у громадській охороні здоров'я [Текст] / В.І. Агарков, С.В. Грищенко В.В. Ніколаско та ін. // Вісник соціальної гігієни та організації охорони здоров'я України. – 2006. – № 4. – С. 71–75.
2. Виноградов О.В. Роль сімейної медицини в стратегії державного управління реформуванням системи охорони здоров'я [Текст] / О.В. Виноградов // Главный врач. – 2007. – № 8. – С. 62–67.
3. Голяченко О.М. Українська здоровоохорона: як вийти із кризи / О.М. Голяченко. – Тернопіль : Лілея, 2002. – 98 с.
4. Кундієв Ю. З висоти – стрімголов, або чому реформи охорони здоров'я є неефективними? / Ю. Кундієв // Дзеркало тижня. – 2008. – № 1. – С. 15.
5. Лисицын Ю.П. Общественное здоровье и здравоохранение : [учебник] / Ю.П. Лисицын. – М. : ГЭОТАР-МЕД, 2002. – 520 с.
6. Лях В.В. Моделирование та впровадження програм щодо здорового способу життя / В.В. Лях, Т.Л. Лях [за загальною редакцією І. Звереві, Г. Лактіонової]. – К. : Науковий світ, 2002. – 179 с.
7. Психология здоровья : учебник для вузов [под ред. Г.С. Никифорова]. – СПб. : Питер, 2006. – 607 с.
8. Роль засобів масової інформації та інших джерел у формуванні здорового способу життя / [Уклад. О. Ярошенко, О. Балакірєва, Н. Бутенко та ін.]. – К. : Науковий світ, 2000. – 118 с.
9. Стеценко Г.С. Хто і коли відповідатиме за хвороби і передчасне вимирання українців? / Г.С. Стеценко // Ваше здоров'я. – 2007. – № 47.
10. Тимофієва М.П. Психология здоров'я : навчальний посібник / М.П. Тимофієва, О.В. Двіжона. – Чернівці : Книги – XXI, 2009. – 296 с.
11. Яременко О. Формування здорового способу життя молоді: проблеми і перспективи / О. Яременко, О. Балакірєва, О. Вакулєнко та ін. – К., 2000. – 203 с.
12. Яременко О. Формування здорового способу життя : навчальний посібник для слухачів курсів підвищення кваліфікації державних службовців / О. Яременко, О. Вакулєнко, Л. Жаліло та ін. – К., 2000. – 251 с.

СЕКЦІЯ 5 ОРГАНІЗАЦІЙНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК. 159.9:331.101.3

ПРОФЕСІЙНА САМООЦІНКА ЯК ЕЛЕМЕНТ СТРУКТУРИ ПРОФЕСІЙНОЇ «Я-КОНЦЕПЦІЇ»

Одінцова В.М., старший викладач кафедри загальної та соціальної психології
Діброва Л.В., магістр психології, практичний психолог
Херсонський державний університет

У даній статті викладено результати дослідження професійної самооцінки держслужбовців різного віку. Узагальнено різні погляди на професійну самооцінку, визначено її компоненти та структурні взаємозв'язки, що мають вікову специфіку.

Ключові слова: «Я-концепція», професійна самооцінка, операційно-діяльнісний, інтерактивний та особистісний аспекти професійної самооцінки, самооцінка результату та потенціалу.

В данной статье изложены результаты исследования профессиональной самооценки госслужащих разного возраста. Обобщены взгляды на профессиональную самооценку, определены ее компоненты и структурные взаимосвязи, которые имеют возрастную специфику.

Ключевые слова: «Я-концепция», профессиональная самооценка, операционно-деятельностный, интерактивный и личностный аспекты профессиональной самооценки, самооценка результата и потенциала.

Odintsova V.M. PROFESSIONAL SELF-ESTEEM AS AN ELEMENT OF PROFESSIONAL «SELF-CONCEPT»

In the given article are presents results of a study of professional self-government employees of different ages. General outlook for professional self-esteem, defined its components and structural relationships which are age-appropriate.

Key words: «self-concept», professional self-esteem, operational-activity, the interactive aspects of the professional and personal self-esteem, self-assessment results and potential.

Постановка проблеми. Професійний розвиток особистості в період ранньої та середньої дорослості має дуже велике значення і є досить тривалим і багаторівневим процесом, від якого залежить подальше професійне і особистісне благополуччя людини. Воно певною мірою залежить від того, як людина оцінює власні можливості, зокрема свій потенціал у професійній сфері.

Вивченню самооцінки та «Я-концепції» приділяється досить багато уваги, але переважають дослідження підліткового та юнацького віку і мало уваги приділяється такому віку, як рання та середня дорослість. Адже цей етап є досить тривалим періодом життя, в якому людина розвивається як професіонал, буде власну родину, визначає свої життєві цілі.

У сучасному динамічному суспільстві виникають нові професійні вимоги до людини, що може призводити до зміни інтересів, захоплень, уподобань, можливі зміни і у власному відношенні до себе, як професіонала та особистості. Тобто важливо в теоретичному та прикладному аспектах вивчати не просто недиференційовану самооцінку, а конкретні її складові і їх зв'язок з іншими якостями особистості. Саме з самооціночними паттернами пов'язані пояснювальні механізми професійної успішності й динамічність професійного розвитку особистості. Це, у свою чергу, впливає на оцінку власних можливостей та благополуччя у всіх сферах життя особистості.

Ми вважаємо, що між компонентами професійної самооцінки та окремими професійно важливими якостями існують структурні взаємозв'язки, які мають вікову специфіку.

Мета дослідження полягає у вивченні професійної самооцінки як важливого елемента професійної «Я-концепції» держслужбовців різного віку.

Основна частина. Важливим аспектом професійного розвитку особистості, а також її самореалізації є свідоме планування професійного шляху. Критеріями її успішності є задоволеність життєвою ситуаці-

єю і соціальний успіх. Найважливішою детермінантою професійного шляху людини є її уявлення про свою особистість – так звана професійна «Я-концепція». Для будь якої людини характерна певна особистісна концепція спонукання, мотиви і цінності, якими вона не може поступитися здійснюючи вибір кар'єри. Минулий життєвий досвід формує певну систему ціннісних орієнтацій, соціальних установок відносно кар'єри взагалі. Тому в професійному плані суб'єкт діяльності розглядається і описується через систему його диспозицій, ціннісних орієнтацій, соціальних установок, інтересів і тому подібних соціально обумовлених спонукань до діяльності.

Дослідження професійної самооцінки як елемента в структурі професійної «Я-концепції» проводилося серед держслужбовців віком від 23 до 55 років. Ці вікові кордони були обрані перш за все тому, що приблизно відповідають періоду життя людини від початку активної професійної діяльності до виходу на пенсію. Такий довгий віковий період досить складно характеризувати, тому скориставшись періодизацією А.А.Реана, Г.Крайг, згідно якого 20-40 років – рання дорослість, 40-60 років – середня дорослість, ми сформувавши наші вибірки: I вибірка чоловіки та жінки у віці від 23 до 39 років; II вибірка чоловіки та жінки у віці від 40 до 55 років.

У ході дослідження професійної самооцінки було використано такі методики:

1) Тест на самоефективність М. Шеер та Дж. Мадукс для встановлення загальної самоефективності – одна із методик дослідження сфери самосвідомості. Є.О. Клімов відмічає «образи самосвідомості людини – необхідна умова саморегуляції його трудової діяльності і взаємодії з оточуючими людьми, так як така взаємодія суттєво визначається тим, як людина розуміє своє місце серед людей, що думає про те, як виглядає в очах оточуючих» [1, с. 118].

За результатами тесту встановлюється рівень суб'єктивної оцінки досліджуваним свого потенціалу

в сфері предметної діяльності та в сфері спілкування, котрим він (досліджуваний) може реально скористатися. За допомогою поняття самоефективності можна оцінити, наскільки люди усвідомлюють свої здібності і якій мірі вони готові до їх використання оптимальним способом. Самоефективність – заснована на знаннях і минулих переживаннях впевненість людини в її здібності досягти високих результатів. Чим самоефективність вища, тим більших результатів здатна досягти людина.

2) методика на встановлення рівня суб'єктивного контролю – РСК, дозволяє швидко і ефективно оцінити сформований рівень суб'єктивного контролю над різними життєвими ситуаціями. І. Н. Морозова відзначає: «Існує зв'язок між високою інтернальністю та позитивною самооцінкою, з більшою узгодженістю образів реального і ідеального «Я»» [3, с. 157].

Ми теж спробуємо дізнатися чи є зв'язок між складовими професійної самооцінки й інтернальністю в період ранньої дорослості (23-39 років) та середньої дорослості (40-55 років). Тобто дана методика дозволяє встановити в якій мірі людина відчуває себе активним суб'єктом власної діяльності (внутрішній, інтернальний локус контролю), чи пасивним об'єктом діяльності інших людей і зовнішніх обставин (зовнішній, екстернальний локус контролю).

3) Опитувальник «Мотивація кар'єри» Р. Ное, Е. Ное, Дж. Бахубер в адаптації Е.А. Могільовкіна [2, с. 265-267] встановить виразність трьох компонентів сприяючих розвитку професіонала. Високий рівень кар'єрної інтуїції характерний для працівників, реально оцінюючих свої сили та перспективи, які якщо не свідомо, то хоча б на інтуїтивному рівні розуміють свої сильні та слабкі сторони у відношенні професійного розвитку та просування по професійних сходах. Цей рівень відповідає адекватній професійній самооцінці. Відповідно, низький рівень кар'єрної інтуїції відповідає неадекватній професійній самооцінці та присутній у людей недостатній ефективності використання своїх особистісних ресурсів.

Високий рівень кар'єрної стійкості – характерний людям, здатним адаптуватися до мінливих професійних умов та ефективно вирішувати труднощі і проблеми в ході виконання професійної діяльності. Для працівників з низькою кар'єрною стійкістю досить складно зберегти високу продуктивність праці в проблемних ситуаціях, вони менш схильні проявляти ініціативу, не досить наполегливі у вирішенні проблем, що гальмує їх професійний розвиток.

Висока кар'єрна причетність характерна для людей здатних працювати понаднормово та з максимальною віддачею для досягнення цілей організації. Низький рівень розвитку кар'єрної причетності характерний для людей, які реалізують передусім власні цілі, не враховуючи інтереси організації. Такі співробітники переважно реалізують свою активність в інших сферах діяльності.

Для аналізу результатів дослідження в першу чергу увага буде звертатися на показник кар'єрної інтуїції як характеристику реальної оцінки власних сил та перспектив працівника в період ранньої дорослості (23-39 років) та середньої дорослості (40-55 років).

4) «Анкета працівника», складена самостійно. Її побудова відповідає структурі метода опитування. За змістом питання анкети відображали 2 аспекти: збір додаткової інформації про опитуваного та оцінка власного професійного розвитку.

Для аналізу результатів дослідження професійної самооцінки як елементу структури професійної «Я-концепції» нами використана структура професійної самооцінки А.А. Реана [5]. Ми проаналізували такі складові професійної самооцінки:

а) операційно-діяльнісний аспект самооцінки, який пов'язаний з оцінкою себе як суб'єкта професійної діяльності і появляється в оцінці свого професійного

рівня і рівня компетентності – головним показником цього аспекту ми виділили оцінку самоефективності в сфері предметної діяльності, яку оцінювали за шкалою методики «Тест на самоефективність» М. Шеер та Дж. Мадукс.

б) інтерактивний аспект професійної самооцінки – оцінка людиною свого інтерактивного потенціалу як необхідної умови ефективного саморегуляції, взаємодії з оточуючими людьми в процесі трудової діяльності, професійного та кар'єрного розвитку – показник цього аспекту шкала соціальної самоефективності за «Тестом на самоефективність».

в) особистісний аспект професійної самооцінки – оцінка особистісних професійних якостей – основним критерієм ми взяли питання анкети про оцінку власного професійного розвитку як професіонала у своїй сфері діяльності.

г) самооцінка результату – пов'язано з оцінкою досягнутого і відображає задоволеність досягненнями – аналізуватиметься за допомогою питання анкети «Чи задоволені Ви своїми професійними досягненнями».

д) самооцінка потенціалу – пов'язана з оцінкою своїх професійних можливостей і визначає віру в себе і впевненість у своїх силах – аналізуватиметься за основним показником – шкалою кар'єрної інтуїції опитувальника «Мотивація кар'єри».

Отримані результати обчисленні за допомогою критерію рангової кореляції Спірмена, для встановлення сили та напрямку кореляційного зв'язку між двома профілями ознак.

Аналіз операційно-діяльнісного аспекту самооцінки: У I вибірці (23-39 р.) рівень операційно-діяльнісного аспекту самооцінки пов'язаний із рівнем інтернальності (0,605, $r = 0,56$, при $p = 0,01$), з рівнем кар'єрної стійкості (0,625, $r = 0,56$, при $p = 0,01$), з рівнем інтернальності в сфері досягнень (0,443, $r = 0,44$, при $p = 0,05$), з рівнем інтернальності в сімейних стосунках (0,772, $r = 0,56$, при $p = 0,01$), з оцінкою свого розвитку (0,52, $r = 0,44$, при $p = 0,05$).

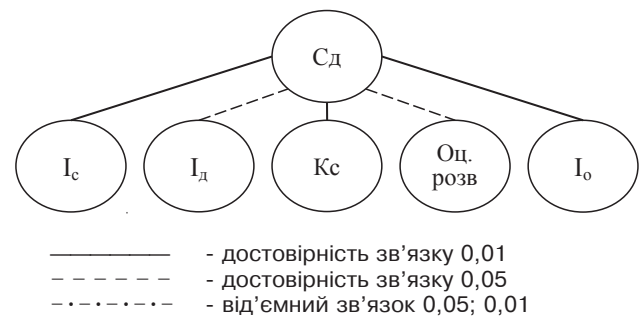

Рис. 1. Кореляційна плеяда вибірки I від 23 до 39 років

Головними завданнями віку є – професійний розвиток та творення сім'ї [4, с.239], тому можна припустити, що інтернальність в сімейних стосунках пов'язана з оцінкою себе як суб'єкта професійної діяльності. Від цього рівня залежатиме кого людина вважатиме відповідальним за стосунки в її сім'ї. Логічним є пояснення і наступних фактів таких, наприклад, як те що у I вибірці операційно-діяльнісний аспект самооцінки пов'язаний з загальним рівнем інтернальності та рівнем інтернальності в сфері досягнень, так як досліджувані намагаються успіхи приписувати собі, а свої невдачі іншим, як в сімейних стосунках так і в професії. Від того наскільки досліджувані відчуватимуть власну відповідальність за ті чи інші події, чи будуть вважати їх результатом випадку, залежатиме самооцінка операційної діяльності, що в свою чергу впливатиме на загальну професійну самооцінку від якої буде визначатися віра в свої можливості і розвиток, досягнення результатів певного рівня.

Також не менш важливим є процес професійної адаптації, який, як ми встановили, пов'язаний з операційно-діяльнісним рівнем самооцінки, тобто якщо людина гідно оцінює власні можливості професійної діяльності, тим вона краще і швидше зможе адаптуватися до умов професії та вимог організації.

У II вибірці (40–55 р.) рівень операційно-діяльного аспекту самооцінки пов'язаний з інтернальністю у виробничих відносинах ($r = 0,61$ при $p = 0,05$) та оцінкою свого розвитку ($r = 0,58$ при $p = 0,05$).

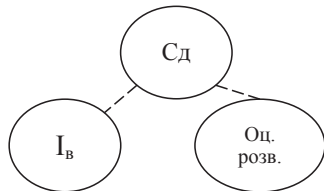

Рис. 2. Кореляційна плеяда вибірки II від 40 до 55 років

Чим вище досліджувані оцінюють операційну діяльність тим вищою буде оцінка власного розвитку і інтернальність в сфері виробничих відносин.

Тобто наскільки людина оцінює власну операційну діяльність залежатиме кого вона вважатиме відповідальним за організацію своєї професійної діяльності та наскільки високо оцінюватиме власний професійний розвиток, від якого залежатиме успішність професійної діяльності та передача певного досвіду наступникам, що є тривожним для особистості, бо усвідомлюється майбутнє неминуче завершення професійного шляху.

Аналіз особистісного аспекту професійної самооцінки – оцінка особистісних професійних якостей. У I вибірці рівень оцінки особистісних професійних якостей пов'язаний з оцінкою самоефективності в операційно-діяльній сфері ($r = 0,52$ при $p = 0,05$), загальною інтернальністю ($r = 0,79$ при $p = 0,01$), інтернальністю в сфері досягнень ($r = 0,45$ при $p = 0,05$) та невдач ($r = 0,52$ при $p = 0,05$), сфері сімейних ($r = 0,46$, при $p = 0,05$), виробничих ($r = 0,58$ при $p = 0,05$), міжособистісних відносин ($r = 0,61$ при $p = 0,01$).

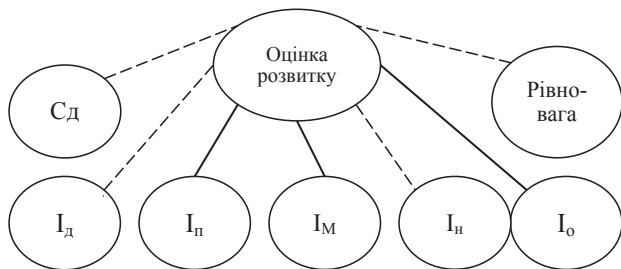

Рис. 3. Кореляційна плеяда вибірки I від 23 до 39 років

Чим вища оцінка особистісних професійних якостей тим вища: оцінка самоефективності в операційно-діяльній сфері, загальна інтернальність, інтернальність в сфері досягнень та невдач, сфері сімейних, виробничих міжособистісних відносин, тобто можна сказати, що чим вище людина оцінює особистісні професійні якості тим в більшій мірі людина відчуває себе активним суб'єктом власної діяльності. Можливо такий зв'язок існує тому, що від локусу контролю залежить впевненість у своїх здібностях, рівновага, реалізація намірів, що підтверджується в літературі [3 с.157]. Так як для даного віку основними є розвиток у професійній та сімейній сферах життєдіяльності, тому оцінка особистісних професійних якостей пов'язана з тим кого людина вважає відпо-

відальним за досягнення та невдачі, події, котрі трапляються в сімейних і виробничих відносинах.

У вибірці 40 – 55 років рівень оцінки особистісних професійних якостей пов'язаний з оцінкою самоефективності в операційно-діяльній сфері ($r = 0,58$ при $p = 0,05$) та інтернальністю в сфері виробничих відносин ($r = 0,58$ при $p = 0,05$).

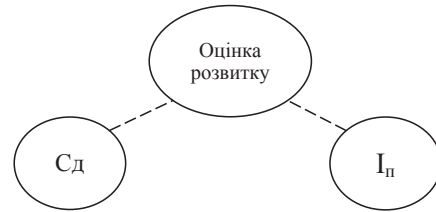

Рис. 4. Кореляційна плеяда вибірки II від 40 до 55 років

Чим вища оцінка особистісних професійних якостей тим вище: оцінка самоефективності в операційно-діяльній сфері, інтернальність в сфері виробничих відносин. Тобто, як людина оцінюватиме особистісні професійні якості залежатиме кого вона вважатиме відповідальним за організацію та виконання власної професійної діяльності.

Аналіз інтерактивного аспекту професійної самооцінки – оцінка людиною свого інтерактивного потенціалу, як необхідної умови ефективною саморегуляції взаємодії з оточуючими людьми в процесі трудової діяльності, професійного та кар'єрного розвитку. Оцінка досліджуваними свого інтерактивного потенціалу пов'язана з кар'єрною стійкістю ($r = 0,72$ при $p = 0,01$), загальною інтернальністю ($r = 0,47$ при $p = 0,05$), інтернальністю в сфері сімейних стосунків ($r = 0,46$ при $p = 0,05$) та досягненні рівноваги між роботою і позаробочою активністю ($r = 0,53$ при $p = 0,05$).

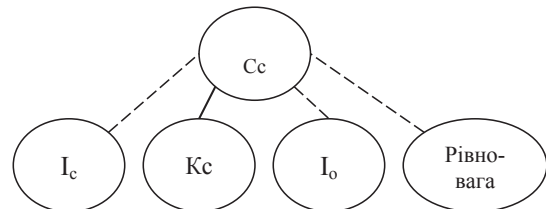

Рис. 5. Кореляційна плеяда вибірки I від 23 до 39 років

Чим вища оцінка інтерактивного потенціалу, тим вище кар'єрна стійкість, загальна інтернальність, інтернальність в сфері сімейних стосунків, досягнення рівноваги між роботою і позаробочою активністю. Тобто від того, як досліджувані оцінюють свій інтерактивний потенціал в професійній сфері залежатиме наскільки вони професійно адаптуються, кому належатиме відповідальність за результати власної діяльності, наскільки будуть відповідальними за події в сімейному житті та досягненні рівноваги між роботою і позаробочою активністю. Можливо, такий зв'язок існує тому, що в період ранньої дорослості людина вважає, що від того, які в тебе будуть стосунки з колегами, залежатиме адаптація в колективі та нові «корисні зв'язки» допоможуть у подальшому пересуванні по професійній кар'єрі.

Якщо людина високо оцінює власний інтерактивний потенціал, вона зможе прийняти власну відповідальність за результати своєї діяльності та відносини у сім'ї, так як зможе легко порозумітися з колегами та членами сім'ї. Оцінка досліджуваними свого інтерактивного потенціалу у II вибірці немає зв'язку ні з однією характеристикою, котрі були виділені в нашо-

му дослідженні. Можливо, це пов'язано з тим, що у досліджуваних цієї вибірки переважає реалістичне відношення до себе та основні сили спрямовуються на самоактуалізацію, а самооцінка стає більш незалежною.

Аналіз самооцінки результату – пов'язано з оцінкою досягнутого і відображає задоволеність досягненнями. У I вибірці задоволення своїм досягнутим професійним рівнем зворотно пропорційне перевазі роботи ($r = -0,7$ при $p=0,01$).

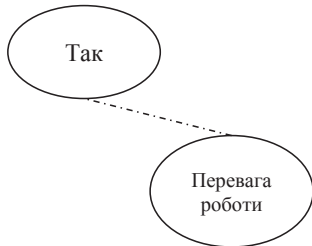

Рис. 6. Кореляційна плеяда вибірки I від 23 до 39 років

Чим більше людина задоволена своїм розвитком, тим менше робота має перевагу над сім'єю та відпочинком. Можливо це свідчить про те, що досліджувані задоволені власним професійним рівнем не відчувають тривоги за власну професійну діяльність і тому більше уваги приділяють іншій діяльності, знаючи що в професійній сфері вони вже досить успішні. Навпаки, ті, хто сумнівається у своєму професійному рівні, більше уваги приділяють роботі, намагаючись покращити становище. Про це свідчить зв'язок сумніву в оцінці власного професійного розвитку із рівнем переваги роботи ($0,51$, $r = 0,44$, при $p=0,05$).

У II вибірці задоволення своїм досягнутим професійним рівнем пов'язане із кар'єрною інтуїцією ($r = 0,56$ при $p = 0,05$), кар'єрною причетністю ($r = 0,58$ при $p = 0,05$) та кар'єрною стійкістю ($r = -0,65$ при $p = 0,05$).

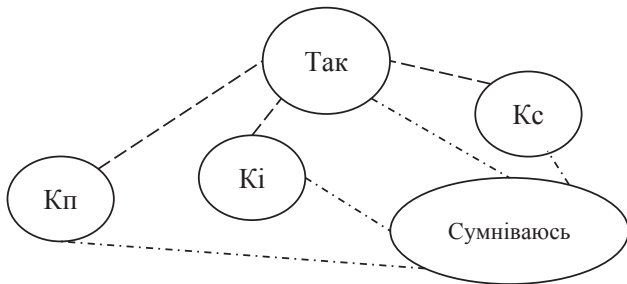

Рис. 7. Кореляційна плеяда вибірки II від 40 до 55 років

Ці компоненти Е.А. Могільовкін виділяє, як ті, що сприяють професійному розвитку. Можливо зв'язок задоволеності своїм професійним рівнем з кар'єрною інтуїцією, адаптацією та стійкістю існує тому, що у віці 40-45 років характерна консолідація сил та активна реалізація кар'єрних цілей, якісне виконання роботи. І навпаки, ті, хто сумнівається в оцінці власного розвитку, мають обернений зв'язок із кар'єрною інтуїцією ($-0,56$, $r = 0,55$ при $p=0,05$), кар'єрною причетністю ($-0,58$, $r = 0,55$ при $p = 0,05$) та кар'єрною стійкістю ($-0,65$, $r = 0,55$ при $p = 0,05$).

Аналіз самооцінки потенціалу, який пов'язаний з оцінкою своїх професійних можливостей і визначає віру в себе і впевненість у своїх силах.

У I вибірці самооцінка потенціалу пов'язана з інтернальністю в сфері виробничих відносин ($r = 0,518$ при $p = 0,05$).

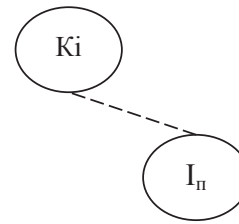

Рис. 8. Кореляційна плеяда вибірки I від 23 до 39 років

Чим вище досліджувані оцінюють власний потенціал, тим вище інтернальність в сфері виробничих відносин. Можливо, це пов'язано з тим, що люди, які спроможні вище цінити власні можливості, несуть відповідальність за свої дії в професійній діяльності, вважають їх важливим фактором в організації роботи та професійному сходженні.

У II вибірці самооцінка потенціалу пов'язана з кар'єрною причетністю ($r = 0,57$ при $p = 0,05$), задоволеністю власним професійним рівнем ($r = 0,56$ при $p = 0,05$).

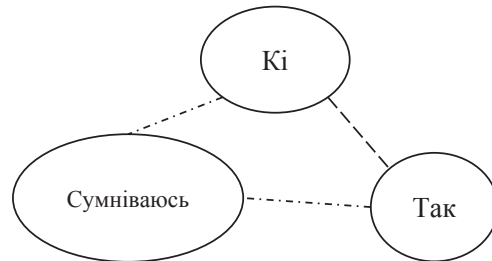

Рис. 9. Кореляційна плеяда вибірки II від 40 до 55 років

Тобто люди, які високо цінують власні можливості і більше працюють з максимальною віддачею, частіше задоволені власним професійним рівнем, що сприяє професійному розвитку. Також існує зв'язок: ті досліджувані, що сумніваються в оцінці власного розвитку ($-0,56$, коли при $p=0,05$, $r = 0,55$), в значно меншій мірі оцінюють власний професійний потенціал.

Отже, порівнявши дві вибірки, можна зазначити, що і в тому, і в іншому віці оцінка власної ефективності в сфері предметної діяльності пов'язана із самооцінкою свого розвитку. Можливо, досліджувані обох вибірок характерно пов'язувати рівень ефективності в предметній професійній діяльності з оцінкою свого розвитку, тобто при успішній діяльності власний професійний розвиток оцінюється як високий і навпаки, що впливатиме на загальну професійну самооцінку, яка, в свою чергу, – на відношення людини до себе і до власної справи, що допоможе досягти більших успіхів. Але відмінність у тому, що у вибірці 40-55 р. оцінка професійно-діяльничого аспекту пов'язана лише з інтернальністю в сфері професійних відносин, а у вибірці 23-39 з загальним рівнем інтернальності, рівнем інтернальності в сферах сімейних та професійних відносин, а також професійною адаптацією. Можливо, цей зв'язок існує тому, що ці сфери найбільш актуальні в період ранньої дорослості і тісно пов'язані між собою.

У віці ранньої та середньої дорослості чим вище людина оцінює особистісні професійні якості, тим в більшій мірі вона відчуває себе активним суб'єктом власної діяльності. Можливо, такий зв'язок існує тому, що від локусу контролю залежить впевненість у своїх здібностях, рівновага, реалізація намірів, що підтверджується в літературі.

Від того, як людина у віці ранньої дорослості оцінюватиме свій інтерактивний потенціал в професійній сфері, залежатиме, наскільки вона професійно адаптуватиметься, кому припише відповідальність за результати власної діяльності, наскільки буде відповідальною за події в сімейному житті та досягненні рівноваги між роботою і позаробочою активністю.

У вибірці 23-39 років задоволення своїм досягнутим професійним рівнем зворотно пропорційне перевазі роботи, над іншою активністю, а у віці 40 – 55 років задоволення своїм досягнутим професійним рівнем пов'язане з кар'єрною інтуїцією, кар'єрною адаптацією та кар'єрною стійкістю як компонентами, котрі сприяють професійному розвитку.

У віці від 23-39 років чим вище людина оцінює власний потенціал тим більше вона вважає свої дії важливим фактором в організації професійної діяльності. У віці ж від 40-55 років оцінка власних можливостей пов'язана з рівнем кар'єрної причетності і задоволеністю власним професійним рівнем, що сприяє професійному розвитку.

Отже, зв'язки компонентів професійної самооцінки у віці 23-39 років відрізняється від зв'язків компонентів професійної самооцінки 40 – 55 років. У віці від 45 до 55 самооцінка стає більш самостійною (незалежною), що проявляється в значно меншій кількості зв'язків з іншими якостями порівняно з самооцінкою у віці від 23 до 39 років.

Висновки. Як складова структури «Я-концепції» професійна «Я-концепція» має такі ж характеристики: вона є оцінно-пізнавальною системою, складається з «Я-реального» та «Я-ідеального», а також Я-діючого та Я-відображеного.

Професійна «Я-концепція» – уявлення особистості про себе як про професіонала, представника професійної спільноти, носія професійної культури, що є умовою його розвитку й обумовлює інтереси, звички, особливості поведінки.

Професійна самооцінка – це узагальнена оцінка себе як професіонала. Роль самооцінки в забезпеченні оптимальної саморегуляції діяльності зростає з мірою ускладнення діяльності і росту професіона-

лізму. Професійна самооцінка є складовою самооцінки особистості, та відображає судження людини про міру наявності у неї професійних якостей і властивостей у співвіднесенні їх з певними професійними еталонами, котрі представляють собою систему професійних цінностей тієї професійної спільноти, до якої суб'єкт самооцінки відноситься та з якою себе ідентифікує.

Узагальнюючи різні погляди на професійну самооцінку, ми визначили її компоненти та підбрали кожному з них емпіричний показник.

Зв'язки компонентів професійної самооцінки держслужбовців 23 – 39 років відрізняються як комбінацією, кількістю так і характером зв'язків від компонентів професійної самооцінки держслужбовців 40-55 років. У віці середньої дорослості самооцінка стає більш самостійною (незалежною), що проявляється в значно меншій кількості зв'язків з іншими якостями порівняно з самооцінкою у віці ранньої дорослості. У віці 23-39 років компоненти професійної самооцінки найчастіше пов'язані з загальним рівнем інтернальності, рівнем інтернальності в сферах сімейних та професійних відносин, а також професійною адаптацією. У віці 40-55 з компонентами котрі сприяють професійному розвитку та з інтернальністю в сфері професійних відносин. В обох випадках оцінка власної ефективності в предметній діяльності пов'язана із самооцінкою свого розвитку.

Література:

1. Климов Е.А. Введение в психологию труда. – Москва. – 1998. – С. 118.
2. Могилевкин Е.А. Карьерный рост: диагностика, технологии, тренинг: монография. – СПб.: Речь, 2007. – 336 с.
3. Морозова И.Н. Эффективный сотрудник. Технологии подбора персонала / И.Н. Морозова. – Ростов н/Д.: Феникс, 2005. – 188, [1] с. – (Профессиональное мастерство).
4. Мучинский П. Психология, профессия, карьера. – 7-е изд. – СПб.: Питер, 2004. – 539 с.: ил. (Серия «Мастера психологии»).
5. Реан А.А. Психология личности. Социализация, поведение, общение. – СПб.: «пройм-ЕВРОЗНАК», 2004. – 416 с.

УДК 159.9.072.432

ВПЛИВ СІМ'Ї НА ПРОФЕСІЙНЕ САМОВИЗНАЧЕННЯ СТАРШОКЛАСНИКІВ (ГЕНДЕРНИЙ АСПЕКТ)

Танасійчук О.М., асистент кафедри практичної психології
Херсонський державний університет

Стаття присвячена вивченню теоретичних та емпіричних проблем професійного самовизначення старшокласників в залежності від таких факторів, як тип дитячо-батьківських відносин та гендерних особливостей. На основі теоретично-емпіричного аналізу цієї проблематики автор приходить до висновку про значний вплив на професійне самовизначення саме типу дитячо-батьківських відносин.

Ключові слова: професійне самовизначення, гендерні особливості, тип дитячо-батьківських відносин.

Статья посвящена изучению теоретических та эмпирических проблем профессионального самоопределения старшекласников в зависимости от таких факторов, как тип детско-родительских отношений и гендерных особенностей. На основе теоретико-эмпирического анализа этой проблематики автор приходит к выводу о значительном влиянии на профессиональное самоопределение именно типа детско-родительских отношений.

Ключевые слова: профессиональное самоопределение, гендерные особенности, тип детско-родительских отношений.

Tanasiichuk O.M. INFLUENCE OF THE FAMILY ON THE SELF-DETERMINATION OF THE INDIVIDUAL PROFESSIONAL (GENDER ASPECT)

The article is devoted to the study of theoretical and empirical problems of professional determination, depending on such factors as the type of parent-child relations and gender characteristics. On the basis of theoretical and empirical analysis of this issue, the author comes to a conclusion that the type of parent-child relationships has significant impact on the professional self-determination.

Key words: professional self-determination, gender characteristics, the type of parent-child relationships.

Постановка проблеми. Професійне самовизначення особистості є визначальним етапом у житті кожної людини. В залежності від того, яким є цей вибір, так будуватиметься майбутнє життя дитини. Дуже важливим є те, щоб цей вибір був адекватно співвіднесений з особистісними та професійними якостями особистості, з урахуванням її потреб та інтересів. На жаль, значний вплив на професійне самовизначення у нашій країні здійснюється з боку батьків та суспільства.

Для старшого юнацького віку гендерні проблеми набувають значущості, оскільки на них впливають очікування суспільства з приводу того, яку роботу повинні виконувати чоловіки, а яку – жінки. Статеворольові стереотипи сприяють тому, що юнаки виявляють цікавість до науково-технічних дисциплін, а дівчата більш схильні до сфери мистецтва та обслуговування.

Вибір майбутньої професії безпосередньо залежить від уявлень, думок, цінностей батьків. Вони, спираючись на власний досвід та вік, вважають, що мають у всьому рацію і мають право вирішувати за свою дитину. Це негативно відбивається на професійному самовизначенні особистості старшокласника.

Актуальність дослідження. Сучасні психологічні дослідження займаються вивченням таких проблем у сфері професійної орієнтації старшокласників: теоретичні розробки з питань професійної орієнтації та профконсультування (М.С. Валітов, Н.Ф. Гейжан, Є.А. Клімов, Н.С. Пряжніков); дослідження самовизначення особистості (Є.І. Головаха, М.Р. Гінзбург, В.Ф. Сафін) та професійного самовизначення (Г.С. Костюк, Є.О. Клімов, І.П. Манюха); наукові праці з проблем психологічного консультування (Ф.Є. Василюк, С.В. Васильовська, П.П. Горностай); соціально-ціннісною обумовленістю процесу вибору професії (В.А. Андріяшин, В.В. Зворський, В.В. Юженко); дослідженням життєвої перспективи та можливостей професійного самовизначення молоді (Є.І. Головаха, В.В. Яценко).

Формулювання мети статті. Дослідити особливості вибору професії старшокласниками в залежності від статевої ролі стереотипів та основних характеристик дитячо-батьківських відносин.

Виклад основного матеріалу. Основні теорії професійного самовизначення. Більшість сучасних зарубіжних теорій професійного самовизначення особистості можна узагальнити до п'яти основних: диференційно-діагностичний, психоаналітичний, теорія рішень, типологічний, теорія розвитку. Він передбачає, що професійний вибір вирішується взаємодією, взаємовпливом двох структур: особистості і структури професійних вимог; психоаналітичний напрям – професійний вибір і професійну діяльність розуміли як пряме або непряме задоволення потреб і як процес сублімації; в теоріях рішень професійний вибір виступає як аналіз системи орієнтирів у різноманітних професійних альтернативах, що дає змогу прийняти остаточне рішення щодо тієї чи іншої професії; типологічна теорія або «теорія професійного оточення» була запропонована Д. Голландом. Згідно з цією теорією, людина обирає вид професійної діяльності, який найбільше відповідає типові її особистості; теорія розвитку розглядає професійне становлення та професійне самовизначення в контексті онтогенетичного розвитку особистості. Професійний вибір розглядається як довготривалий процес (тривалість понад 10 років) і містить у собі низку взаємопов'язаних рішень (Е. Гінзберг) [8, с. 201].

Таким чином, автори зарубіжних теорій розглядають процес професійного самовизначення, враховуючи індивідуально-психологічні особливості особистості, вимоги професії до психологічної сфери суб'єкта вибору, особливості особистісного розвитку тощо. Основна відмінність полягає у спрямованості своєї уваги на різні складові елементи процесу про-

фесійного самовизначення особистості, що зумовлюється традиціями психологічних шкіл, до яких вони відносяться.

Проте існують і інші точки зору. В.Ф. Сафін, Є.О. Клімов, Б.О. Федоришин розглядають професійне самовизначення як форму життєвого, особистісного самовизначення, що передбачає узгодження особистістю своїх потреб, можливостей та вимог оточення [7, с. 66].

З аналізу поглядів різних учених, які намагалися теоретично вирішити проблему професійного вибору, випливає, що професійне самовизначення – це не лише процес прийняття рішень щодо вибору професійної діяльності, але й одна з форм активності особистості, за якої вона виступає суб'єктом власної життєдіяльності. І тому сміливість, сила волі, розум, професійна спрямованість для неї є особистісною цінністю. Як наслідок цього, професійне самовизначення є засобом реалізації суб'єктивних властивостей особистості, стилю її життя. Таким чином, успіх професійного самовизначення багато в чому залежить від власної активності суб'єкта, від його життєвої позиції, що дозволяє молодій людині цілеспрямовано, усвідомлено, активно, докладаючи зусиль, здійснювати вибір професійної діяльності та підготувати до неї.

Поняття про статевої ролі стереотипи. З кожним роком суспільство стає все більш фемінізоване, все частіше піднімаються питання в різних сферах життя про рівність статей. Знання особливостей стереотипізації і соціальних стереотипів має велике значення для рівного співіснування двох половин, і також їх продуктивної і безконфліктної взаємодії, а вивчення гендерних стереотипів стає час з часом все більш актуальним [4, с. 63].

В сучасних дослідженнях доведено, що безперечний вплив на вибір професії мають статевої ролі стереотипи. Уявлення про жіночі та чоловічі професії – один із найбільш яскравих прикладів прояву гендерних стереотипів.

Методологічною основою дослідження є концепції вітчизняних та зарубіжних вчених про сутність явища стереотипізації та процесу професійного самовизначення особистості. Теоретичною основою є роботи таких вчених, як Д. Майєрс, В.В. Рубцов, С. Форвард, Д. Торрес, Р.І. Мокшанцев, К. Хартлі, І.В. Грошев [2-6] та інші, які зробили великий внесок щодо вивчення проблеми формування і становлення статевої ролі стереотипів у сучасному суспільстві.

Характеристика вибірки і методик дослідження. Емпіричне дослідження проводилося на базі гімназії № 20 Херсонської міської ради. Участь брали учні 10-х класів у віці 16-17 років, а також їх батьки. Всього брало участь в дослідженні 50 старшокласників: 25 дівчат і 25 юнаків. Саме в цьому віці гостро ставиться питання вибору професії та подальшому навчанні за обраною спеціальністю, оскільки професійне самовизначення є новоутворенням цього вікового періоду.

У дослідженні використовувалися наступні методики:

- «Опитувальник професійних переваг» (модифікація тесту Д. Голланда) – дає можливість визначити професійну спрямованість особистості і ступінь її вираженості з урахуванням інтересів і здібностей особистості;

- методика «Діагностика батьківського ставлення» (Г.Я. Варга, В.В. Століна) – спрямована на визначення особливостей ставлення батьків по відношенню до дітей;

- анкета «Хто впливає на ваш вибір професії?» (авторська) – дослідження суб'єктивного сприйняття старшокласників власної самостійності і впливу з боку батьків.

Результати дослідження. У ході вивчення й обробки отриманих результатів ми дійшли висновку, що 32% дівчат і 69% юнаків мають невизначений статус професійного самовизначення відповідно до методики «Опитувальник професійних переваг» (модифікація тесту Д. Голланда). Крім того за цією методикою дівчата вибирають такі типи професійної спрямованості як:

- Артистичний – 53%
- Підприємницький – 34%
- Соціальний – 13%

Рис. 1. Результати за методикою «Опитувальник професійних переваг» дівчат

Юнаки обирають такі типи, як:

- Реалістичний – 13%
- Підприємницький – 33%
- Досліджуваний – 20%
- Артистичний – 27%
- Соціальний – 7%

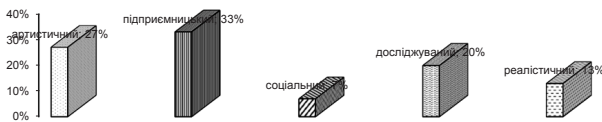

Рис. 2. Результати за методикою «Опитувальник професійних переваг» юнаків

Отримані результати свідчать про те, що вплив статеворольових стереотипів як на юнаків, так і на дівчат досить значний, оскільки 66% як юнаків, так і дівчат обирають тип професії, що відповідає уявленню суспільства про «чоловічі» (досліджуваний, реалістичний та підприємницький типи) та «жіночі» (артистичний та соціальний типи) спеціальності.

Другий фактор, який був досліджений, це вплив батьків на старшокласників. За результатами методики діагностики батьківського відношення (Г. Я. Варга, В. В. Століна) можна говорити про те, що вплив з боку батьків дуже значний, оскільки спостерігається високий рівень контролю за життям дитини. Ми отримали такий розподіл результатів:

Таблиця 1
Розподіл результатів рівня авторитарної гіперсоціалізації батьків по відношенню до дітей

Рівень авторитарної гіперсоціалізації	Дівчата	Юнаки
Високий	68%	96%
Середній	24%	-
Низький	8%	4%

Крім того, дитина сприймається батьками як слабка і ні на що не здатна, проявляється з боку батьків прагнення до інфантилізації дитини, особливо дівчат:

Таблиця 2
Розподіл результатів рівня інфантилізації дітей батьками

Рівень інфантилізації	Дівчата	Юнаки
Високий	60%	44%
Низький	40%	56%

Важливо зазначити також отримані результати за анкетною «Хто впливає на ваш вибір професії?». Юнаки відчують значний вплив батьків (64%), хоча значають, що стали самостійними ще в середньому шкільному віці (80%). Дівчата менш відчують вплив батьків (лише 36%).

Таблиця 3
Показники суб'єктивного відчуття старшокласників щодо періоду, коли вони стали самостійними

Шкільний період, коли стали самостійними	Дівчата	Юнаки
Молодший	20%	-
Середній	64%	80%
Старший	12%	20%
		-

Досить рано	4%	-
-------------	----	---

Висновки:

1. В результаті проведеного психодіагностичного дослідження підтверджується наявність явища стереотипізації по відношенню до професійної спрямованості на сьогоdnішньому етапі розвитку суспільства. Отримані результати свідчать, що статеворольові стереотипи впливають на вибір професії і юнаків, і дівчат. 66% дівчат і 66% юнаків обирають професії, які відповідають уявленням суспільства, і лише 34% дівчат і 34% юнаків вільні у своєму виборі від гендерних уявлень. На жаль, в гендерних стереотипах проявляються статеворольові переваги, які детермінуються під впливом соціокультурних, естетичних та інших чинників. Проте з іншого боку, статеворольові стереотипи дозволяють дитині зрозуміти цінності та норми існуючого суспільства та адаптуватися в ньому без будь-яких ускладнень.

2. Вплив батьків досить значний і є вирішальним при професійному самовизначенні старшокласників, про що свідчить високий рівень авторитарної гіперсоціалізації і інфантилізації дітей, які проявляються в прагненні захистити дітей від життєвих проблем, направляючи їх на той шлях, який вони вважають правильним, крім того батьки приписують ознаки соціальної незрілості дітям. Через такі уявлення батьки рідко враховують бажання та інтереси дитини, спираючись на власний досвід, престиж і можливості кар'єрного росту в тій чи іншій професії. Необхідно в першу чергу при профорієнтації старшокласників працювати з їхніми батьками.

Література:

1. Гинзбург М.Р. Психологическое содержание личностного самоопределения [Текст] / М.Р. Гинзбург // Вопросы психологии. – 1994. – № 3.
2. Грошев І.В. Гендерні образи у рекламі [Текст] / І.В. Грошев // Питання психології. – 2000. – № 6. – С. 38–49.
3. Дружинин В.Н. Психология семьи [Текст] / В.Н. Дружинин. – М.: КСП, 1996. – 160 с.
4. Кльоцина І.С. Від психології статі – до гендерних досліджень у психології. [Текст] / І.С. Кльоцина // Питання психології. – 2003. – № 1. – С. 61–78.
5. Кльоцина І.С. Теоретичні проблеми гендерної психології [Текст] / І.С. Кльоцина // Світ психології. – 2001. – № 4. – С. 162–178.
6. Масачутов Р.М. Гендерні відмінності у виявах аутоагресії у підлітків [Текст] / Р.М. Масачутов // Питання психології. – 2003. – № 3. – С. 35–42.
7. Никонов Г.П. Психологический аспект самоопределения [Текст] / Г.П. Никонов, В.Ф. Сафин // Психологический журнал. – 1984. – № 4. – С. 65–74.
8. Пряжнікова Е.Ю. Профорієнтація [Текст] / Е.Ю. Пряжнікова, Н.С. Пряжніков. – М.: Академія, 2008. – 496 с.

СЕКЦІЯ 6 МЕДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.9:61

ГРАНИЦІ ТІЛЕСНОСТІ ЯК ПАРАМЕТРИ ПСИХОСОМАТИЧНОГО ФУНКЦІОНУВАННЯ

Шебанова В.І., к.психол.н., доцент,
докторант факультету психології кафедри психодіагностики та клінічної психології
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Шебанова С.Г., к.психол.н., доцент кафедри практичної психології
Херсонський державний університет

Статтю присвячено актуальній проблемі медичної психології – аналізу феноменологічної специфіки внутрішньої тілесності.

У статті узагальнено різні погляди на поняття «схема тіла» та «образ тіла». Проведений узагальнюючий аналіз досліджень границь тілесності: зовнішньої та внутрішньої. Виокремлені особливості внутрішньої тілесності.

Ключові слова: психологія тілесності, схема тіла, образ тіла, границі тілесності, внутрішня тілесність.

Статья посвящена актуальной проблеме медицинской психологии – анализу феноменологической специфики внутренней телесности.

В статье обобщены разные взгляды на понятия «схема тела» и «образ тела». Проведен обобщающий анализ исследований границ телесности: внешней и внутренней. Выделены особенности внутренней телесности.

Ключевые слова: психология телесности, схема тела, образ тела, границы телесности, внутренняя телесность.

Shebanova V.I., Shebanova S.H. THE BOUNDARY OF PHYSICALITY AS PARAMETERS OF PSYCHOSOMATIC FUNCTIONING

The article is devoted to the burning issue of medical psychology – analysis of phenomenological specificity of internal physicality.

Different views on the concept of "body chart" and "body image" are summarized in the article. A generalizing analysis of researches on internal and external boundaries of physicality was conducted. The features of internal physicality are marked out.

Key words: psychology of physicality, body chart, body image, boundaries of physicality, internal physicality.

Постановка проблеми.

Вступ. Проблема нормального й патологічного психосоматичного функціонування давно перебуває у сфері наукових інтересів психології та медицини, однак «тіло» як об'єкт дослідження тривалий час залишалося фактично за межею психологічної науки, якщо й потрапляючи у фокус дослідницького інтересу, то в якості або повністю натурального, чисто фізичного субстрату або у вигляді виключно абстрактного утворення. Необхідність вивчення «тіла» як інтегрального феномену обумовлена, насамперед, диференціацією наукової психології, розумінням того, що психологія не може обмежуватися вивченням лише тільки «психологічних феноменів», і що тіло людини не менш «психологічно», ніж пам'ять, увага або емоції.

Наш дослідницький інтерес до проблеми «тілесності» («тіла») обумовлений збільшенням числа людей із зайвою вагою та розладами харчової поведінки (гіперфагією, анорексією, булімією, ожирінням), що по визначенню ВООЗ досягло розмірів епідемії [4]. На наш погляд, вивчення харчових розладів необхідно розглядати з погляду порушення психосоматичного функціонування тіла. Це обумовлює дослідження не тільки тіла-організму, скільки тілесності як інтегрального психофізичного феномена, що дозволить виявити особливості структури тілесності, характеристики тілесного досвіду при порушенні психосоматичного розвитку (в осіб з розладами харчової поведінки).

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Інтерес до тіла як об'єкта експериментального дослідження прийшов у психологічну науку з фізіології й неврології. Але цей інтерес обмежувався спочатку одним з аспектів тілесності: здатністю тіла до рухів та дій. Відповідними концептуальними схемами стали поняття рефлексу й схеми тіла (Г. Хед, О.П. Лурія, М.О.

Бернштейн, Р. Federn, J. Lhermitte). Уявлення про схему тіла стало базою для формування усе більш складних та диференційованих моделей образу тіла.

Р. Schilder, що використовував поняття «схема тіла», розширив його, включивши суб'єктивне переживання тіла, психічний просторовий образ, що складається в міжособистісній взаємодії. У 1935 році у своїй роботі «Образ і зовнішній вигляд людського тіла» він вводить поняття «образ тіла», що значно вплинуло на розвиток психології тілесності. У своїх психоаналітичних роботах Р. Schilder постулював, що образ тіла є центральним компонентом особистості й має соціальну природу. Його будова побудова починається з асиміляції образів чужих тіл, зі спостереження за ними, він завжди знаходиться у динаміці, має певну незавершеність, завжди «відкритий» (за Г.Є. Рупчевим) [6]. Іншими словами, «образ тіла» на відміну від схеми тіла (структури досить стабільної) диференціюється в більш пізньому періоді онтогенезу й змінюється протягом життя. Подібний підхід прослідковується в роботах Д. Чанліпа, який характеризував образ тіла теж у системі співвідношення з іншими, але у іншому аспекті: «як уявлення індивіда про те, як його тіло сприймається іншими» (за О.Т. Соколовою та О.М. Дорожєвцевим) [7].

Перехід до уявлень про тіло як про деяку інтегративну структуру здійснився в концепції F. Shontz, який запропонував рівневу будову «образу тіла» [13]. У цій концепції «схема тіла» стала розглядатися як нижній рівень у структурі «образу тіла», який є інтеграцією сприйняття, установок, оцінок, символів, пов'язаних з тілом і його функціями. Автор виділяє рівні будови образу тіла (схема тіла, рівень тілесного Я, рівень тілесних фантазій, і рівень концепції тіла), які є одночасно рівнями уявлення й пізнання індивідом свого тіла. Ба-

гаторівнева модель «образу тіла» значно розширює саме поняття й вводить у коло розгляду нові, більш складні феномени, пов'язані з тілесністю, самосвідомістю, саморегуляцією, особистістю.

На пострадянському просторі наукова праця вела-ся в основному у напрямку вивчення «образу фізичного Я» як частини образу Я, аспекту самосвідомості, що включає афективні й когнітивні компоненти (Б.В. Зейгарнік, В.В. Столін, О.Т. Соколова). В роботах О.Т. Соколової ступінь зрілості «образу фізичного Я» формує континуум, де рівень його диференціації й стабільності пов'язаний із присутністю психопатологічної симптоматики. У цих дослідженнях, виконаних на моделях хворих ожирінням, нервовою анорексією, пограничними психічними розладами, була встановлена кореляція між рівнем диференціації образу фізичного Я та загальною диференційованістю психологічних структур, а також виявлені такі якісні характеристики «образу фізичного Я», як стабільність-крихкість, ступінь зрілості, стійкість-нестійкість до емоційних конфліктів, чіткість-розмитість границь.

Представляється необхідним окремо зупинитися на традиції дослідження границь образу тіла, що стала самостійним напрямком його вивчення. Оглядовий аналіз наукової літератури, який присвячений вивченню тілесних феноменів, показав, що в науках природного циклу (медицині, біології та ін.) тіло звичайне об'єктивується на рівні «організму» і «інтероцептивного сприйняття», які відповідно описуються в категоріях нейрофізіології або анатомії сенсорних систем. У психології – традиційний погляд представлений такими поняттями як «образ тіла», «образ фізичного Я», які розглядають особливості зовнішньої тілесності. Такий підхід представляється явно недостатнім, оскільки не враховує саму специфіку психосоматичного розвитку й симптомоутворення.

Останнім часом у психології тілесності, з'явилися нові дослідження – вивчення границь тілесності, як новий напрямок досліджень, який активно розвивається в цей час у науці (Г.Ю. Каленська, С.М. Нефедев, М.О. Плющева, Г.Є. Рупчев, О.Т. Соколова, О.М. Дорожевец, Н. Теліцина, А.Ш. Тхостов та ін.), що сприяє значному прогресу теоретичних уявлень з проблеми порушень харчової поведінки [2; 3; 5; 6; 7; 8; 9].

Мета даної статті спрямована на здійснення теоретичного аналізу дефініції «внутрішня тілесність» як складової поняття «тілесність».

Виклад основного матеріалу. Тіло само по собі (як об'єкт) сприймається людиною неоднозначно. На двоїту природу сприйняття людського тіла вказував ще З.Фрейд: «власне тіло, і насамперед поверхня його, являє собою місце, від якого можуть виходити одночасно як зовнішні, так і внутрішні сприймання. За допомогою зору тіло сприймається як інший об'єкт, але на дотик воно дає відчуття двоякого роду, одні з них можуть бути дуже схожими на внутрішнє сприймання.... спосіб, яким при болісних хворобах людина одержує нове знання про свої органи може бути типовим способом того, як взагалі складається уявлення про своє тіло» [10, с. 432].

Подвійність природи тіла обумовлена особливостями суб'єктивного сприймання, яке «інтерпретує» дані, що надходять як з поверхні тіла, так і зсередини. Інакше кажучи, сприймання тіла як зовнішнього об'єкту забезпечується різними процесами, у тому числі – когнітивними.

Наш язык сприяє поділу на дві окремі дефініції «Я» та «тіло». Зокрема, репертуар нашого языка не містить жодного слова, щоб, наприклад, позначити поняття «Я є тіло». У більшості випадків ми кажемо «моє тіло» або «у тілі» (припускаючи, що наше тіло – це наша власність, але не ми самі; саме так, ми можемо сказати «моя машина», «в моїй машині»). Наш

язык сприяє розумінню нашого тіла як об'єкта: *щось відбувається зі мною (а те, що відбувається, це Я)*.

Дана стаття виконана в контексті методології психології тілесності й припускає дослідження клініко-психологічних характеристик однієї з фундаментальних складових структури тілесності – її внутрішньої границі. Границі тілесності (зовнішня й внутрішня) визначають характер взаємодії суб'єкта з оточуючим світом і впливають на параметри психосоматичного функціонування [2; 6; 9; 11]. Дослідження клініко-психологічних характеристик границь тілесності буде сприяти кращому розумінню розладів харчової поведінки, що у свою чергу, може бути корисно при розробці діагностичних процедур і психокорекційних стратегій, які орієнтовані на людей з харчовими порушеннями.

Як ми вже відзначали вище, переживання людиною своєї тілесності полягає не тільки в її «зовнішніх образах», але й у перманентному сприйнятті цілої гами фізичних відчуттів усередині тіла. Звичайно в тілі людини, чуттєвий компонент внутрішньої тілесності не усвідомлюється, відповідно, представлений мінімально. На передній план він виходить тільки у випадку розладів функцій організму або дезадаптивних поведінкових реакцій (наприклад: тривала відмова від їжі, викликання штучної блювоти, виснажливі фізичні навантаження, безконтрольна обжерливість та інше). При цьому, більшість стимулів, які пов'язані з розладом (хворобою), виходять із самого тіла (тобто зсередини), надаючи суб'єктові безпосереднє відчуття своєї тілесності (такі дискомфорتنі відчуття, як біль, нудота, розпирання, печія, тиск, важкість, крутіня тощо).

У рамках феномена порушень харчової поведінки (анорексії, булімії, ожирінні, гіперфагії) інтероцептивний фон внутрішньої тілесності складає певний інтерес. Ми припускаємо, що область внутрішнього тілесного досвіду (внутрішня тілесність) в осіб зазначеної категорії має певні особливості, які визначають характер сприймання, вербалізації й переживання внутрішніх тілесних відчуттів.

Конструкт «границя образу тіла» (body image barrier), був запропонований S.Cleveland, S.Fisher and al. [11]. Відповідно до їхньої моделі, границя тіла являє собою високостабільний компонент образу тіла, який вони визначили наступним чином: «Образ тіла є стабільним поняттям будь-якого індивіду та залежить від його психологічного досвіду; він включає переживання індивіда щодо можливостей та обмежень тіла, а також його ставлення до власного тіла» [11, с. 10]. Образ тіла, на думку S. Cleveland, S. Fisher не може бути скорочений до якоїсь однієї грані, він поєднує безліч компонентів, що існують на різних рівнях усвідомлення. Границя тіла являє собою здатність індивідуума відокремлювати своє внутрішнє Я від зовнішнього світу, вона так само вказує на те, як утворена особистісна ідентичність. S. Cleveland, S. Fisher, у своїй концепції запропонували розподілити людей на групи за ступенем чіткості й визначеності границь їх образу тіла (на основі проєктивних методик, які дозволяють задіяти мову несвідомого) [11].

Н. Теліцина, аналізуючи дискурсивний простір жінок з анорексією, відзначає, що він (простір) беззастанне транслює необхідність поліпшення або виправлення «неповноцінної частини» тіла (ваги, обсягу талії, груди, рук, ніг, стегон, тощо) відповідно до вказівок моди й/або оточення. Тіло постійно подумки дробиться на частини, ці частини сортуються за принципом: подобається – не подобається (при цьому, те, що не подобається, повинно бути виправлено, що найчастіше не завжди вдається),... і, як наслідок – відбувається розмивання границь тіла. І тоді жінки вживають розпачливі спроби зміцнити границі свого тіла. «Суть анорексії не в знищенні тіла, а в знищенні

через його збереження, через зміцнення його границь. Границі відчуваються через бігові доріжки, велотренажери... біль зв'язок від їх розтягнення, біль голодного шлунку та спазмів від блювоти» [8, с. 178].

Відповідно до визначення Г.Є. Рупчева, *внутрішня тілесність* – це сукупність індивідуальних уявлень суб'єкта про свій організм, які виникають у результаті активного сприймання стимулів з області замкненого інтероцептивного простору (на відміну від області зовнішнього світу – та відповідного екстероцептивного простору) [6]. Інакше кажучи, *внутрішня тілесність* – це ментальна репрезентація знань, когнітивна схема, яка формується усередині самого суб'єкта в процесі сприймання внутрішнього простору організму. При цьому організм розглядається як дистанційована частина себе (нерівноправна частина по відношенню, наприклад, до своєї зовнішності, області почуттів), з якою, однак, доводиться рахуватися у випадку змін у власному стані або під впливом хвороби. На думку автора, тут проявляється амбівалентне ставлення суб'єкта до свого тіла «Я – моє тіло». Зовнішній поверхні тіла (зовнішньому тілу, образу фізичного Я) свідомо довіряється право представляти нас самих (повноважний представник Я), у той час як внутрішня поверхня тіла зводиться суб'єктом до фізіологічного рівня організму.

«Я» відчуває, що воно перебуває усередині тіла, усередині границь. Тіло для нього є одним з об'єктів сприймання сприйняття (подібно іншим об'єктам, що існують у тривимірному просторі). Тіло визначається терміном «моє» і являє собою об'єкт, який має границі. «Я» усвідомлює себе втіленим у ньому. Це місцезнаходження строге не локалізоване, однак «Я» ніколи не отожднює себе з тілом. Не маючи довжини, «Я» все-таки має своє місцезнаходження. Воно ніколи не «там», як річ, що сприймається, воно завжди «тут», і це «тут» усвідомлюється десь усередині тілесних границь» [Lundholm, 1946, цит. за 6, с. 40].

Згідно з поглядом Г.Є. Рупчева, область внутрішньої тілесності характеризується рядом особливостей. Розглянемо їх більш детально:

Внутрішній тілесний досвід, що має характер передзнання.

Дослідники новонароджених дітей довгий час вважали, що діти мають дуже бідний сенсорний багаж, який не є достатнім для розрізнення елементів оточуючого середовища. На думку, Spitz, у перші дві-три тижні дитина сприймає винятково внутрішній світ тілесних подразників. Цілком імовірно, що вірогідність інтероцептивного досвіду, забезпечується механізмами раннього онтогенезу.

У якості прикладу можуть виступити дослідження, які показали, що перцептивні дії спираються на вроджену систему координат. Про існування такої системи свідчить експеримент, у ході якого з'ясувалося, що діти, які вміють повзати (як і дитинчата багатьох тварин) демонструють ворожість до «глибини» й рухаються в протилежному напрямку. Для того щоб визначити, чи дійсно дитина *раннього віку* сприймає глибину, у неї вимірювали частоту серцевих скорочень, яка зростала у відповідь на спроби наблизити дитину до «глибини». Так реагували навіть діти, яким було всього шість тижнів. Результати досліджень Т. Бауер, свідчать, що немовлята починають посміхатися через 48 тижнів з моменту зачаття (незалежно від того, доношені вони чи ні), активніше реагують на голос, ніж на інші звуки такої самої сили. З цього були зроблені висновки, що вже немовля має *чуттєвий образ* свого оточення, і в подальшому формування перцептивного образу світу ґрунтується на *дозріванні вроджених механізмів сприймання*.

Таким чином, інтероцептивні відчуття, що посилає тіло, мають апіорну вірогідність, і дані людині безпосередньо. Отже, події внутрішнього тіла, за Л. Вітген-

штейном, можна зрівняти з дійсними та очевидними висловленнями типу: «Я знаю, що це моя рука». На думку автора, висловлювання такого типу не можна верифікувати, тому що цей інтероцептивний досвід має особливий статус перед-знання й не має потреби в обґрунтуванні своєї вірогідності. Перед-знання передуючи наступному досвіду, багато в чому визначає індивідуальну картину світу й, засвоюється тільки під впливом практичної діяльності.

Наступна особливість області внутрішньої тілесності проявляється як *відсутність розвинутої системи взаємодії із внутрішніми тілесними відчуттями*.

Головною особливістю «зовнішнього тіла» є його стабільна та достатньо чітка границя. Така границя формується в процесі різноманітних маніпуляцій дитини, як із предметами зовнішнього світу, так і з частинами свого зовнішнього тіла. Саме предметна маніпуляція є принциповою умовою об'єктивного сприймання зовнішнього світу, і можливістю його категоризації. Однак щодо своїх внутрішніх органів, така можливість (безпосередньої взаємодії, маніпуляції із внутрішніми органами) у дитини (як втім і в дорослого) – відсутня. Це, у свою чергу, обумовлює неможливість диференціації (верифікації) чітких границь внутрішнього тіла й границь конкретних внутрішніх органів. Важливими наслідками із цього твердження є: 1) відмінною рисою «внутрішнього тіла» є відсутність чітких границь; 2) відсутність стабільної границі «внутрішнього тіла» не дозволяє йому одержати статус повноцінного об'єкта у свідомості (тому що воно позбавлене для цього необхідних характеристик і властивостей); 3) відсутність стабільної границі «внутрішнього тіла» унеможливорює пряме порівняння суб'єктивного тілесного досвіду однієї людини з тілесним досвідом інших людей.

Г. Groddeck, описуючи формування органічної симптоматики й динаміку первинних психічних процесів (під якими він розумів сновидіння й утворення невротичних симптомів), відзначав подібність їх генезу [12]. У результаті він дійшов висновку, що сприймання «області внутрішньої тілесності» можна розглядати як «первинний психічний процес». На його думку, будь-яка хвороба – це прояв несвідомого. «Воно (несвідоме) проявляє себе то психічним, то органічним шляхом» (цит. за Г. Аммон, 2000) [1].

З. Фрейд продовжив розвиток тематики впливу «первинних психічних процесів». На його думку, «Воно» має відкритий вихід у соматіку і саме тому можлива конверсія (трансформація енергії психічного конфлікту на рівень соматичної симптоматики). Крім того він відзначав, що лібідо, як і первинні психічні процеси (мрії, сні, фантазії) залежні від «принципу задоволення», і тому допускають високий ступінь свободи інтерпретації. Можливість цього пояснюється тим, що в переживанні внутрішнього тілесного досвіду реалізуються, у першу чергу, не об'єктивні характеристики стимулів, що викликають ці відчуття, а скоріше, проєкція афективних складових самосвідомості: страхів, очікувань, бажань. Результат «первинних психічних процесів» – це не стільки відображення об'єктивної реальності, скільки фантазійні уявлення про неї, що у свою чергу породжує феномени, які близькі до «галюцинацій уяви».

Обмеженість можливості верифікації інтероцептивних феноменів.

Як вказувалося вище, усякий перцептивний досвід являє собою кінцевий продукт процесу категоризації. При цьому категоріальна система, як ціле, передуює своїй частині (наприклад, окремому відчуттю), яке одержує своє значення крізь призму цілого.

Таким чином, тілесний досвід індивіда (як і досвід у цілому) конструється на основі матриці категоріальних інтероцептивних значень. Наприклад, навіть пошук слова для позначення відчуття, за своєю

суттю, буде актом віднесення його до певного гнізда матриці, сприйняттям його як елемента в контексті деякої безлічі, «системи елементів». Відмінність інтероцептивного сприйняття від екстероцептивного полягає в тому, що воно, з одного боку, є менш диференційованим, з іншого боку – підлягає широкій інтерпретації цього досвіду. Так, G. Groddeck указував: «...є великою оманю припускати, що лише істерик володіє даром (здатністю) робити себе хворим з будь-якою метою; кожна людина має цю здатність, і кожній використовує її в певному обсязі» [12].

Обмеженість довільної регуляції внутрішньої тілесності.

Під час опису екстероцептивних відчуттів, у випадку їх нечіткості, ілюзорності, сумнівній точності, вводять, так званій, індекс присутності (реальності). Цей ступінь присутності звичайно легко встановлюється через практику, через взаємодію із цією реальністю (пам'ятаєте, у класиків: «від простого споглядання, до абстрактного мислення, і від нього – до істини!» або «і досвід – син помилок тяжких...»?). Можливість практичної діяльності містить у собі два моменти. Перший – це спосіб, який дозволяє впевнитися в наявності події (стимулу). Другий – це спосіб захисту від нього. Так, наприклад, якщо візуальний або аудіальний стимул викликає дискомфорт, то відповідно, можна закрити очі або заткнути вуха, що дозволить уникнути неприємний вплив стимулу. Трохи складніше, але цілком можливими виявляються способи які дозволяють уникнути дискомфортних емоційних переживань (наприклад, за допомогою механізмів психологічного захисту). Так, наприклад, в ситуації хворобливого розлучення з коханою людиною можна заспокоїти себе думкою «що, якщо наречена йде до іншого, то ще не відомо, хто щасливіший!»

Інтероцептивні відчуття, які сприймаються усередині тіла, мають такий самий індекс присутності (реальності), як екстероцептивні. Оскільки, коли людина відчуває біль у серці або відчуває тілесний дискомфорт (нудоту, запаморочення, «порожнечу в голові», прискорене серцебиття, кольки в шлунку і т. п.), те це робить інтероцептивні відчуття ще більш реальними, ніж зорові, «із чим не посперечаєшся, навіть якщо інші люди ніколи не відчували нічого подібного». При цьому вольова саморегуляція людини не є ефективною.

Висновки. Людське тіло як об'єкт дослідження характеризується двоїстою природою сприйняття. Подвійність природи тіла обумовлена особливостями суб'єктивного сприйняття, яке «інтерпретує» дані, що надходять як з поверхні тіла, так і зсередини. Границі тілесності (зовнішня й внутрішня) визначають харак-

тер взаємодії суб'єкта з оточуючим світом і впливають на параметри психосоматичного функціонування.

Внутрішня тілесність як область сприйняття внутрішнього простору організму, з одного боку, є малодоступною для довільної регуляції, з іншого боку – є областю цілком реальних відчуттів, що сприймаються безпосередньо.

Дослідження клініко-психологічних характеристик границь тілесності буде сприяти кращому розумінню розладів харчової поведінки, що у свою чергу, може бути корисно при розробці діагностичних процедур і психокорекційних стратегій, які орієнтовані на людей з харчовими порушеннями.

Література:

1. Аммон Г. Психосоматическая терапия / Г. Аммон. – СПб. : Речь, 2000. – 238 с. (Серия «Психотерапия на практике»)
2. Каленська Г.Ю. Психологічні детермінанти аутоперцепції якості життя хворими на невротичні розлади : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.04 / Г.Ю. Каленська ; Ін-т психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – Київ, 2007. – 183 с.
3. Нефедев С.М. Границі предметності у феноменології : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.01 / С.М. Нефедев ; Тавр. нац. ун-т ім. В.І. Вернадського. – Сімф., 2004. – 187 с.
4. Ожирение и избыточный вес [Электронный ресурс] // Информационный бюллетень. – № 311. – Май 2012. – Режим доступа : <http://www.who.int/mediacentre/factsheets/fs311/ru/index.html>.
5. Плющева М.О. Феноменологічна онтологія тілесності : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.01 / М.О. Плющева ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2008. – 180 с.
6. Рупчев Г.Е. Психологическая структура внутреннего телесного опыта при соматизации (на модели соматоформных расстройств) : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.04 / Г.Е. Рупчев ; Московский государственный университет им. М.В. Ломоносова. – М., 2000. – 168 с.
7. Соколова Е.Т. Исследования образа тела в зарубежной психологии / Е.Т. Соколова, А.Н. Дорожевец // Вестник Моск. ун-та. – Сер. 14. – Психология. – 1985. – № 4. – С. 39–49.
8. Телицина Н. Нервная анорексия в регистрах третьей топки / Н. Телицина // Психодиагностика. – 2007. – № 1. – С. 142–184.
9. Тхостов А.Ш. Интрацепция в структуре внутренней картины болезни : автореф. дис. ... докт. психол. наук / А.Ш. Тхостов. – М, 1991. – 35 с.
10. Фрейд З. Психология бессознательного: Сб. произведений/ сост. М.Г. Ярошевский. – М. : Просвещение, 1990. – 448 с.
11. Cleveland S. Perception of body size in schizophrenia / S. Cleveland, S. Fisher, E. Reitman, P. Rothaus // The American Journal of Psychiatry. – 1986. – № 3. – P. 78–92.
12. Groddeck G. Psychische Bedingtheit und psychoanalytische Behandlung organischer Leiden/ G. Groddeck. – Leipzig, 1917. – P. 36–58.
13. Shontz F. C. Body image and its disorders/ F.C. Shontz // International Journal of Psychiatry in Medicine. 1974. – № 5. – С. 461–472.

СЕКЦІЯ 7
СПЕЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.923.2:617.751.98

**ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБИСТОСТІ В ТИФЛОПСИХОЛОГІЇ
ЯК ПЕРЕДУМОВА ВИВЧЕННЯ ОБРАЗУ ФІЗИЧНОГО Я У СЛІПИХ**Власенко С.Б., к.психол.н., викладач кафедри психології та педагогіки ННІПП
Національна академія внутрішніх справ

У статті проаналізовані дослідження, спрямовані на вивчення різних аспектів особистості, що розвивається в умовах зорової депривації. Розкрито особливості зовнішнього вигляду сліпої людини та роль уявлень про власну зовнішність для гармонійного формування Я-образу. Визначені основні передумови вивчення образу фізичного Я у сліпих осіб.

Ключові слова: зовнішній вигляд, зорова депривація, образ фізичного Я, особистість, тифлопсихологія, сліпота.

В статье проанализированы исследования, направленные на изучение различных аспектов личности, которая развивается в условиях зрительной депривации. Раскрыты особенности внешнего вида слепого человека и роль представлений о собственной внешности в гармоничном формировании Я-образа. Выделены основные предпосылки изучения образа физического Я у слепых.

Ключевые слова: внешний вид, зрительная депривация, образ физического Я, личность, тифлопсихология, слепота.

Vlasenko S.B. RESEARCH IN PERSONALITY PSYCHOLOGY AS A BLIND STUDY BACKGROUND IMAGE OF PHYSICAL I IN BLIND

The paper analyzed the research aimed at studying various aspects of personality that develops in the visual deprivation. The features of appearance of a blind person and role perceptions about their own appearance for the harmonious formation of self-image. The basic prerequisites for the study of the physical image of I in blind people.

Key words: appearance, visual deprivation, physical image I, personality, psychology of blind, blindness.

Постановка проблеми. Відповідно до поглядів представників гуманістичної психології позитивний образ Я є невід'ємною умовою гармонійного формування особистості (Олпорт Г.). Серед множини Я-образів важливу роль відводять образу фізичного Я, оскільки саме він визначає самооцінку та поведінку особистості (Бернс Р., Дорожевець А., Мухіна В., Соколова О. та ін.). Образ Я особистості в структурі Я-концепції може змінюватися в залежності від обставин, якими в контексті нашого дослідження є умови дефіцитарного розвитку, а саме зорова депривація. Глибокі порушення зору змінюють процес формування образу Я в цілому та образу фізичного Я зокрема.

Лікарями та фізіологами доведено, що 90% інформації з навколишнього середовища людина отримує за допомогою візуального сприймання. Тобто орган зору – один із найважливіших сенсорних органів людини. Візуальне сприймання – складний фізіологічний процес, у формуванні зорових образів беруть участь периферичні, провідні та коркові відділи зорового аналізатора.

Сліпота – тяжкий недолік, що не просто накладає відбиток на кількість та якість інформації, яка надходить із зовнішнього середовища, а й змінює міжособистісні стосунки між зороводепривованою та здоровою особистістю. Основна причина виникнення таких змін, на думку тифлопсихологів, – неадекватні установки, що присутні як зі сторони сліпих, так і зі сторони зрячих. Втрата зору, порушуючи логіку психічного розвитку, чинить вплив на формування самосвідомості особистості та основних її складових.

У тифлопсихології різноманітні аспекти проблеми особистості сліпих та слабозорих осіб різного віку вивчалися: Л. Вавіною, Т. Гребенюк, І. Гудим, К. Довгополою, Є. Клопотою, В. Кобильченком, О. Литваком, І. Моргулісом, Г. Мустафаєвим, І. Некрасовою, Є. Синьовою, О. Таран, Ю. Тімаковою та іншими. Проте проблема становлення та розвитку образу фізичного Я особистості із зоровою депривацією, залишається недостатньо розробленою.

Формулювання цілей статті. Основними завданнями написання даної статті є:

1. Аналіз психологічних досліджень, присвячених вивченню особистості, що розвивається в умовах зорової депривації.

2. Визначення передумов вивчення образу фізичного Я особистості з глибокими вадами зору.

Виклад основного матеріалу дослідження. Тифлопсихологи та тифлопедагоги акцентують увагу на своєрідностях зовнішності та поведінки сліпої людини, виникнення яких є наслідком природжених аномалій розвитку або травматичних ушкоджень органу зору чи пов'язане з неможливістю наслідування міміки, пантоміміки, жестикуляції оточуючих (Азарян Р., Бюрклен К., Віллей П., Деніскіна В., Зальцман Л., Крогіус А., Литвак О., Синьова Є. та ін.). Серед множини особливостей зовнішності сліпого відмічають наступні: важку шаркаючу ходу, підстрибування на місці, різкі рухи кистями рук, натискання пальцями на очні яблука, вертіння блискучого предмета перед очима, маскоподібний вираз обличчя тощо. Зовнішність парціально сліпих теж має свої особливості (часто вони носять компенсаторний характер, хоча останні виражені менш яскраво), сюди відносять: звичку примружувати очі при розгляданні дрібних предметів, повороти голови при звуженні поля зору, нахили голови з метою краще розгледіти дорогу та уникнути перешкод та ін. Глибокі переживання у частковозорих дітей шкільного віку викликає необхідність носити окуляри.

Часто властивим для парціально сліпих є бажання приховати дефекти власної зовнішності за яскравим макіяжем, химерною зачіскою чи неправильно підібраним одягом. Окрім косметичних недоліків дефект зору призводить до порушень фізичного розвитку особистості. До останніх відносять порушення, ходи, рівноваги, координації рухів, точності, швидкості та ритмічності рухів.

Наслідком порушень фізичного розвитку можуть стати захворювання серцево-судинної та дихальної систем.

Своєрідність розвитку особистості при відсутності зору, як окреме питання тифлопсихології, найбільш ґрунтовно розпочали розглядати в першій половині ХХ ст. (Бюрклен К., Крогіус А.).

В ході подальших тифлопсихологічних досліджень було встановлено, що зорові порушення чинять лише опосередкований вплив на розвиток особистості і не призводять до виникнення радикальних змін (Кобильченко В., Литвак О., Некрасова І., Синьова Є. та ін.). В основу даних досліджень було покладено вчення Л. Виготського про складну структуру дефекту, згідно якого особистість сліпого є якісно-своєрідною у порівнянні з особистістю зрячої людини. Причому така своєрідність не може мати позитивного чи негативно-го забарвлення, оскільки поруч із негативним впливом зорової депривації на особистісний розвиток можна спостерігати і значну позитивну динаміку.

Перше місце в процесі формування основних якостей особистості тифлопсихологи відводять соціальним факторам, що порушують взаємозв'язок особистості з навколишнім середовищем, затримують формування соціальних зв'язків, перешкоджають формуванню активної життєвої позиції. Є. Синьова та І. Сасіна наголошують на тому, що саме перебування інваліда по зору у малому соціальному середовищі обумовлює своєрідність спрямованості особистості, обмеженої можливостями перцептивного досвіду, яка протягом тривалого часу засвоює цінності групи зороводепривованих осіб.

Порушення зору є основною причиною фрустрованості особистості, передумови до виникнення якої формуються ще в дошкільному віці. Відповідно до досліджень І. Некрасової у слабозорих дітей дошкільного віку простежується залежність між зоровими порушеннями та виникненням патохарактерологічних рис, що формують негативні стереотипи поведінки зороводепривованої дитини та надають усій діяльності емоційного спрямування.

В дослідженнях В. Кобильченка [2] основна увага приділена розвитку особистості дітей підліткового віку. Відповідно до даних досліджень встановлено, що діти з порушенням зору потрапляють у «групу ризику» щодо можливості розвитку дезадаптації особистості, що обумовлено складною взаємодією біологічних, соціальних та аномальних факторів. Дослідження особистості підлітків з вадами зору надало змогу встановити, що наслідком незадоволення собою та надкомпенсації є підвищений рівень невротизації, а також труднощі у процесі соціальної та психологічної адаптації.

Основну причину невротизації незрячих дітей В. Кобильченко вбачає в усвідомленні власного дефекту та наслідків, що тягне за собою зорова депривація. В дослідженні теоретико-методологічних засад психологічного супроводу підлітків В. Кобильченка відзначив, що порушення психологічних та соціальних зв'язків дитини може призвести до негативних наслідків в особистісному розвитку, зокрема у специфіці загальної самооцінки, порушеннях екстернального локусу контролю, що характеризується такими рисами, як невпевненість у собі, підвищення особистісної тривожності, недостатня сформованість комунікативних умінь. В роботах автора, в залежності від типу поведінкової реакції, зороводепривованих підлітків розділено а три групи: ті що роблять «рух до людей», «рух проти людей» та «рух від людей», кожна із зазначених груп має свої недоліки і створює несприятливе середовище для розвитку особистості.

У тифлопсихології виділяють три рівні впливу зорових порушень на становлення особистості сліпого:

- фізіологічний рівень, пов'язаний з порушеннями анатомічно-функціональних особливостей зорового аналізатора та своєрідністю протікання нервових процесів ЦНС в умовах зорової депривації;

- психологічний рівень (вплив сліпоти на протікання психічних процесів, станів та властивостей особистості);

- соціально-психологічний рівень (характеризується зміною міжособистісних відносин у мікро та макросередовищі).

Сучасні дослідження показали, що особливості особистості сліпих та слабозорих осіб почали розглядати в структурі Я-образу, Я-концепції та самосвідомості (До рошева Є., Клопота Є., Таран О., Тімакова Ю.)

Необхідною умовою сприймання власного образу тіла дитини при відсутності візуального сприймання є рух (Ділео Д.). Основним завданням сліпої дитини є вивчення обрисів власного тіла та розвиток координації в просторі, що нерозривно пов'язано із усвідомленням образу фізичного Я.

Особливості формування Я-образу спостерігаються навіть при незначних відхиленнях з боку зорового сприймання, особливо яскраво дані особливості виділяються в період пубертату, оскільки зорова депривація створює сприятливі умови для заострення кризи підліткового віку.

Дослідження особливостей формування Я-образу у підлітків з міопією [1] дозволили встановити, що у короткозорих дівчат відчуття фізичної неповноцінності є вищим, ніж у їхніх ровесниць без зорової патології. Для дівчат з міопією характерною є наявність інтраособистісного конфлікту, пов'язаного з невідповідністю реакцій оточуючих осіб власним очікуванням. Для короткозорих юнаків характерною є соціальна ізоляція. Окрім того, незалежно від статі, спостерігається збільшення дистанції між Я-реальним та Я-ідеальним. При більш глибоких порушеннях зору діти відчувають незадоволення як власною зовнішністю, так і власними фізичними якостями.

Аналіз матеріалів, отриманих в дослідженні Є. Клопоти [3], дозволяє вважати, що викривлення в образі фізичного Я є наслідком недостатньо скоригованого навчання і виховання сліпої дитини в старшому дошкільному та молодшому шкільному віці. Цю думку можна також підтвердити дослідженням О. Таран [7], проведеному серед слабозорих дітей старшого дошкільного віку, якому доведено, що формування Я-концепції у дітей з порушенням зору підпорядковується загальному віковим нормам розвитку, але має суттєві якісні відмінності і тому потребує корекційного спрямування. Зокрема, О. Таран [7] виділяє наступні труднощі формування адекватних уявлень в структурі схеми тіла та образу тіла слабозорих дошкільників: називання основних частин тіла, опис власної зовнішності, усвідомлення зовнішньої схожості зі своїми рідними, усвідомлення статевої та вікової ідентифікації, визначення статево-вікових характеристик та закономірностей їх співвіднесення, низький рівень здатності розрізнення емоційних станів людини. Окрім того, у дошкільників з вадами зору автор відмітила неоднозначність відображеної самооцінки та самоставлення.

Ще на початку ХХ ст. в роботах західних дослідників було закладено передумови для вивчення образу фізичного Я в структурі особистості сліпої людини. Останні зводилися до описання своєрідностей зовнішнього вигляду сліпих та встановлення відношення сліпої людини до власної зовнішності та до зовнішності оточуючих. При цьому акцентувалася увага на важливості самоусвідомлення сліпими дзеркального фізичного Я-образу.

У радянській Росії тривалий час фізична привабливість вважалася буржуазним пережитком, що поступався місцем духовній красі. Саме такого принципу дотримувалися вчителі та вихователі під час роботи зі сліпими учнями.

Лише порівняно недавно (в другій половині ХІХ ст.) тифлопедагогі почали підіймати питання необхідності формування адекватних уявлень у сліпих про

зовнішність особистості як про важливу умову налагодження міжособистісних стосунків між сліпими та зрячими. Основною формувальним уявлень про особливості зовнішнього вигляду особистості у сліпих дітей є робота із скульптурою (Ділео Д., Лобкова Е., Сверлов В., Скороходова О. та ін.).

Одним із першим увагу тифлопедагогів на необхідність адекватного сприймання зовнішності оточуючих сліпими дітьми звернув В. Сверлов [5]. Так як сприймання зовнішності носить полісенсорний характер, відсутність зору, на думку автора, завдяки можливості процесу компенсації має замінюватися дотиком. Саме тому головну роль в ході формування уявлень про зовнішність людини у сліпих дітей, В. Сверлов відводив роботі зі скульптурою. Автором доведено, що скульптура дає можливість обстежити недоступні для сліпих у реальному житті деталі зовнішнього вигляду особистості, наприклад, риси обличчя, пози, деякі жести тощо, особливе значення має використання в ході роботи вербальних методів: розповіді, бесіди, пояснення.

Досвід роботи зі скульптурою В. Сверлова був впроваджений у роботу тифлопедагогів-практиків, при цьому Е. Лобкова [4] для покращення формування уявлень про особливості зовнішності у сліпих старшокласників рекомендує доповнювати роботу зі скульптурним зображенням методами бесіди, самопису, складанням літературних портретів героїв художніх творів.

Значну роль скульптури у формуванні уявлень про зовнішність людини, зокрема про риси її обличчя, підкреслює О. Скороходова. Автор наголошує, що скульптурні зображення не лише розширюють уявлення про зовнішність особистості, а й дарують естетичну насолоду.

В подальших дослідженнях (Гудим І., Деніскіна В., Зальцман Л., Нікуліна Г. та ін.) встановлено, що особливості образу Я є наслідком неможливості сприймання власної зовнішності, відсутності елементарних уявлень про особливості зовнішнього вигляду людини, неможливості контролювати власну міміку, пантоміміку, жестикуляцію, що робить поведінку сліпого незрозумілою для зрячого співрозмовника.

За визначенням Д. Міда, своєчасне та правильне формування жестів у особистості є однією з основних передумов утворення Я-концепції як цілісної системи. Оскільки жести та міміка – це засоби невербальної комунікації, що покликані розширювати можливість обміну інформацією між людьми, то проблема, пов'язана з їх відсутністю чи слабким розвитком, носить двохсторонній характер: з однієї сторони неадекватна міміка та пантоміміка заважає зрячим зрозуміти сліпих, з іншої сторони – сліпі мають теоретичні знання про те, що окрім вербальних засобів обміну інформацією є ще й інші, невербальні, суть останніх для сліпих незрозуміла, що становить значні перешкоди при спілкуванні зі зрячими.

Сприймання дефекту зору як косметичного дефекту, є однією з форм самоусвідомлення у незрячих, наслідком останнього може стати дисморфофобія – психічний розлад у вигляді тяжкого переживання фізичної неповноцінності, пов'язаний з реальними або уявними анатомічними недоліками чи порушенням фізіологічних функцій. Наслідками дисморфофобії є [6]: зниження рівня самоопасти та самооцінки, обмеження міжособистісних контактів, що створює серйозні проблеми для подальшого процесу соціалізації.

Висновки. Таким чином, образ фізичного Я особистості з глибокими вадами зору вивчали в структурі Я-концепції та самосвідомості (Дорошева Є., Клопота Є., Таран О., Тімакова Ю.).

Передумови вивчення образу фізичного Я особистості сліпого було закладено ще на початку ХХ ст., при цьому основна увага акцентувалася на особливостях зовнішності сліпої людини та важливості самоусвідомлення дзеркального образу Я.

У ході вивчення уявлень сліпих осіб про особливості зовнішнього вигляду людини значна увага відводилася роботі зі скульптурою (Лобкова Е., Сверлов В., Скороходова О.).

Наслідком неможливості сприймання власної зовнішності у сліпих є порушення міжособистісного спілкування зі зрячими (Гудим І., Деніскіна В., Зальцман Л., Нікуліна Г. та ін.).

Отримані теоретичні дані створюють передумову визначення змісту та організації дослідження образу фізичного Я у осіб із зоровою депривацією.

Література:

1. Дорошева Е.А. Формирование образа Я у старших подростков со школьной близорукостью / Е.А. Дорошева, Т.О. Риппинен // Вестник Новосиб. гос. ун-та : сб. науч. трудов (Серия: Психология). – 2007. – Т. 1, вып. 2. – С. 65–77.
2. Кобильченко В.В. Теоретико-методологічні засади психологічного супроводу підлітків з глибокими порушеннями зору : автореф. дис. ... доктора психол. наук : спец. 19.00.08 «Спеціальна психологія» / В.В. Кобильченко. – К., 2010. – 39 с.
3. Клопота Є. Особливості формування «Я-образу» в осіб з вадами зору : дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.01 / Євгеній Анатолійович Клопота. – Х., 2004. – 176 с.
4. Лобкова Э.Н. Формирование представлений об облике человека в школе слепых / Э.Н. Лобкова // Специальная школа. – 1965. – № 4. – С. 42–44.
5. Сверлов В.С. Содержание представлений слепых о внешнем облике человека / В.С. Сверлов // Материалы совещания по психологии (1–6 июня 1955 г.). – М. : Изд-во Академии пед. наук. – 1957. – С. 653–660.
6. Синьова Є.П. Тифлопсихологія : підручник / Є.П. Синьова. – К.: Знання, 2008. – 365 с.
7. Таран О.П. Особливості формування Я-концепції у слабозорих дошкільників : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.08 «Спеціальна психологія» / Оксана Петрівна Таран. – К., 2008. – 24 с.

Наукове видання

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
ХЕРСОНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

Збірник наукових праць

Серія ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ

Випуск 1

Коректура · *О.А. Скрипченко*

Комп'ютерна верстка · *Н.М. Ковальчук*

Формат 64x90/8. Гарнітура Pragmatica.
Папір офсет. Друк ризографічний. Ум. друк. арк. 10,70. Замов. № 12/13. Наклад 200 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
73034, м. Херсон, вул. Паровозна, 46-а, офіс 105.
Телефон +38 (0552) 39-95-80
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 4392 від 20.08.2012 р.